

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРАСНОАРМІЙСЬКИЙ ІНДУСТРІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ
ДЕРЖАВНОГО ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ
«ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ І ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ»**

Красноармійськ – 2014

УДК 330.34:101

Навчально-методичний посібник з дисципліни «Філософія економіки і економічного розвитку»./ Укладачі Н.О.Поліщук, Н.І.Дяченко. – Красноармійськ: КП ДонНТУ, 2013. – 141 с.

В навчально-методичному посібнику наведено зміст лекційного курсу, тематику практичних занять, індивідуальних завдань та контрольних робіт. З метою ефективної самостійної роботи сформульовані методичні вказівки щодо виконання індивідуальних і контрольних робіт, питання для повторення окремих тем та підсумкового контролю. Навчально-методичний посібник містить курс лекцій з навчальної дисципліни з переліком рекомендованої літератури до кожної теми.

Укладачі: к.е.н. Поліщук Н.О.
к.і.н., доцент Дяченко Н.І.

Рецензенти: к.е.н., доцент Школяренко О.О.
к.і.н., доцент Моїсеєнко Л.М.

Розглянуто:
на засіданні кафедри «Соціально-
гуманітарної підготовки»
КП ДВНЗ «ДонНТУ»
протокол №3
від «22» жовтня 2013 р.

Затверджено:
на засіданні Навчально-видавничої
ради ДонНТУ
протокол № 6
від «18» грудня 2013 р.

Відповідальний за випуск: зав. кафедри СГП КП ДонНТУ Дяченко Н.І.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ 1. ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК НАУКА ПРО УНІВЕРСАЛЬНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	7
1.1. Предмет і структура філософії економічного розвитку.....	7
1.2. Методологія філософії економічного розвитку	8
1.3. Культура, філософія, економіка та їх зв'язок	9
1.4. Співвідношення економічного буття і економічної свідомості	10
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	12
Розділ 2. ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ І ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ	13
2.1. Поняття економічного розвитку і економічного зростання та його моделі	13
2.2. Етапи і цикли розвитку	15
2.3. Основні рушійні сили прогресу	16
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	17
<i>Питання до самоконтролю</i>	18
Розділ 3. ВИРОБНИЦТВО І СПОЖИВАННЯ ЯК ФОРМА ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ	19
3.1. Виробництво і споживання: історико-економічний аспект	19
3.2. Потреби як самоціль існування людини	20
3.3. Природа як лімітований ресурс ринкової економіки	22
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	23
Розділ 4. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ЇЇ РОЗВИТКУ	24
4.1. Поняття економічної системи, її мета і структура	24
4.2. Тектологія О.О. Богданова про перетворення систем	26
4.3. Філософська типологізація економіки	29
4.4. Сучасні моделі ринкового господарства	34
4.5. Сутність національно-українського господарського укладу	39
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	42
Розділ 5. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА ПРАЦІ	43
5.1. Поняття і ознаки праці	43
5.2. Античні мислителі про сутність праці	45
5.3. Християнська концепція праці	50
5.4. Ознаки праці в концепціях XVII-XIX ст.	52
5.5. Концепції праці в умовах індустріальної технологічної революції..	56
5.6. Соціально-індустріальні технократичні концепції праці	58
5.7. Сутність сучасного соціального партнерства	61
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	63
<i>Питання до самоконтролю</i>	64
Розділ 6. ФІЛОСОФІЯ ВЛАСНОСТІ	65
6.1. Філософсько-економічне визначення власності та права власності	65
6.2. Сутність типів, видів і форм власності	67

6.3. Еволюція поглядів щодо власності	71
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	74
<i>Питання до самоконтролю</i>	75
Розділ 7. ФІЛОСОФІЯ БАГАТСТВА.....	76
7.1 Філософсько-економічне розуміння багатства	76
7.2 Розвиток історичних уявлень про багатство	78
7.3 Сучасні уявлення про багатство і бідність.....	83
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	86
<i>Питання до самоконтролю</i>	87
Розділ 8. ФІЛОСОФІЯ РОЗПОДІЛУ.....	88
8.1. Поняття, принципи, функції розподілу.....	88
8.2. Морально-етичні принципи розподілу.....	92
8.3. Сучасні економічні теорії розподілу.....	96
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	101
<i>Питання до самоконтролю</i>	101
Розділ 9. ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ.....	103
9.1. Поняття біологічного, соціального і економічного в людині.....	103
9.2. Поняття «економічна людини» в історико-культурному аспекті....	104
9.3. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях	111
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	117
Розділ 10. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ	118
10.1. Сучасна класифікація глобальних проблем	118
10.2. Поняття економічної глобалізації.....	120
10.3. Шляхи розв'язання глобальних проблем: економічний аспект....	122
10.4. Збереження довкілля як умова господарської діяльності.....	127
10.5. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації.....	129
<i>Перелік рекомендованої літератури</i>	131
<i>Питання до самоконтролю</i>	132
ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ.....	132
ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ.....	133
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ....	134
ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ.....	135
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ....	136
ПИТАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ І ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ».....	136
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	137

ПЕРЕДМОВА

Філософія економіки і економічного розвитку – особлива дисципліна, предметом якої є загальні закономірності господарсько-практичної і теоретико-економічної сфер людського буття. Вона дозволяє здійснити комплексний і цілісний підхід до суті економічної освіти, подолати її фрагментарність і міждисциплінарну замкнутість. Адже комплекс економічних дисциплін, що розвиваються, супроводжуються вивченням загальних засад економічної теорії, історії і теорії світової і вітчизняної економічної думки, історії розвитку самої економіки, господарства і виробництва.

Методика викладання дисципліни «Філософія економіки і економічного розвитку» вимагає єдиного підходу до ознайомлення студентів з кожною темою дисципліни, враховуючи ціннісно-світоглядні і змістовні підвалини підготовки компетентного спеціаліста з економічної теорії і практики. Крім того, тільки на філософському фундаменті, загальній методології науки, культури і філософії можливо досягнути процес відтворення виробництва як головного системного об'єкта економічної науки. Особлива увага приділяється аксіологічним детермінантам господарської діяльності людини.

Філософія економічного розвитку як навчальна дисципліна за вибором студентів економічних спеціальностей з'явилася нещодавно. Відносна новизна предмету обумовлює обмеженість літератури як навчальної, так і методичної. Даний навчальний посібник повинен стати вагомим доробком в процесі аудиторного та самостійного опрацювання тем дисципліни «Філософія економіки і економічного розвитку». Посібник складено таким чином, щоб проконтролювати засвоєння основних питань кожної теми курсу, термінів і понять. Кожний розділ закінчується навчальним тренінгом з контрольними запитаннями, які дозволяють читачеві перевірити ступінь засвоєння програмного матеріалу. Для більш поглибленого вивчення дисципліни пропонується тематика наукових есе.

Основними завданнями навчальної дисципліни є формування комплексних уявлень про закономірності господарсько-практичної і теоретико-економічної сфери людського буття; визначення категоріального апарату філософії економічного розвитку, його формування і застосування; аналіз проблем при розробці окремих стратегій розвитку економіки та їх подолання; виявлення закономірностей економічного розвитку в умовах глобалізації з метою управління соціально-економічними процесами; аналіз перспектив розвитку та прогнозування економіки.

Задачі, які стоять перед студентами при вивченні навчальної дисципліни:

засвоєння теоретичних засад, законів і закономірностей еволюції економіки;
ознайомлення з досвідом впровадження моделей розвитку економіки в історико-культурній спадщині людства з метою аналізу та використання;

набуття вмінь самостійного аналізу наукових теорій і шкіл, прийняття логічнообґрунтованих рішень та формування здатності ефективного прогнозування економічних процесів.

В процесі роботи над посібником були використані наукові і навчально-методичні матеріали, викладені в працях як вітчизняних, так і іноземних дослідників. Їх далеко не повний перелік надано в списку літератури.

Важливе значення для самостійної роботи студентів мають надані в посібнику зміст лекційного матеріалу, тематика наукових есе та контрольних робіт з методичними рекомендаціями щодо їх підготовки, тематика орієнтовних практичних занять та питань підсумкового контролю.

Послідовність і структура викладеного в посібнику навчального матеріалу дозволить оволодіти знаннями з дисципліни «Філософія економіки і економічного розвитку» студентам економічних спеціальностей.

Розділ 1

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЯК НАУКА ПРО УНІВЕРСАЛЬНІ ЗАСАДИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 1.1. Предмет і структура філософії економічного розвитку.
- 1.2. Методологія філософії економічного розвитку.
- 1.3. Культура, філософія, економіка та їх зв'язок.
- 1.4. Співвідношення економічного буття і економічної свідомості.

1.1. Предмет і структура філософії економічного розвитку

Філософія економічного розвитку - особлива наука, предметом якої є загальні закономірності господарсько-практичної і теоретико-економічної сфер буття людини з одного боку, і закони розвитку соціально-економічних систем – з іншого. Вона сформувалася на перетині засад економічної теорії, філософії економіки (економікс), історії і теорії світової і вітчизняної економічної думки, історії філософії і історії розвитку самої економіки, господарства і виробництва. Філософія економічного розвитку на філософському фундаменті, загальній методології науки, культури і філософії надає можливість досягнути процес відтворення виробництва як головного системного об'єкта економічної науки з урахуванням аксіологічної детермінанти господарської діяльності людини.

Як будь-яка наука, філософія економічного розвитку оперує відповідними законами, категоріями і методами.

Економічний закон - це внутрішньо необхідні, сталі і суттєві зв'язки між економічними явищами і процесами, а також між протилежними сторонами окремих явищ і процесів, їх елементами і властивостями. Сутність, а отже, і закон (бо ці поняття однорідні) всебічно можуть бути досліджені лише через усі інші категорії діалектики (кількість і якість, зміст і форма, ціле і частина тощо). Економічні закони не залежать від свідомості людей, але залежать від свідомої діяльності.

До системи економічних законів належать 4 їх типи [1, с.23].

Загальні економічні закони. Вони властиві всім суспільним способам виробництва, тобто це ті закони, які функціонують у всіх без винятку економічних системах (закон зростання потреб, закон відповідності виробничих відносин рівню і характеру розвитку продуктивних сил, закон зростання продуктивності часу, закон економії робочого часу). Економічні закони, які діють у декількох суспільно-економічних формаціях, - функціонують у декількох економічних системах, де створені для них відповідні умови (закон ринкової економіки, закон вартості, закон попиту і пропозиції тощо). Такі економічні закони відображають сталі і суттєві зв'язки, властиві декільком технологічним способам виробництва в їх взаємодії з деякими одноковими елементами різних суспільних форм в однотипних суспільно-економічних формаціях.

Специфічні економічні закони - ті, що діють лише в межах одного суспільного способу виробництва, тобто притаманні лише одній економічній системі.

Найважливіший з них - основний економічний закон, який виражає найбільш глибокі зв'язки між продуктивними силами і виробничими відносинами, відносинами властивості у взаємодії з розвитком продуктивних сил.

Економічні закони, що діють лише на одній із стадій (висхідній або низхідній) суспільного способу виробництва. Тобто це такі економічні закони, які функціонують на окремих стадіях даної економічної системи (наприклад, закон породження монополії концентрацією виробництва, який діє на вищій стадії розвитку капіталізму).

Економічна категорія - це логічні, стійкі, абстрактні, теоретичні поняття, які в узагальненому вигляді характеризують зміст економічного явища чи процесу, який реально існує, а також властивості, притаманні цим явищам і процесам, тобто економічні категорії - це узагальнюючі поняття, які виражають суттєві сторони явищ і процесів (товар, ринок, попит, пропозиція, ціна, вартість тощо).

Виробництво як базова категорія філософії економічного розвитку та її об'єкт є першим історичним актом людини. Виробництво матеріальних і духовних благ у кожній суспільно-економічній формації має особливості, відбувається за допомогою різних методів і знарядь. В межах будь-якого способу виробництва здійснюється взаємодія людини з природою, в якій суб'єктом є людство, а об'єктом - природа. У процесі цієї взаємодії людина видозмінює речовину природи і пристосовує її для задоволення своїх потреб. Процес виробництва матеріальних і духовних благ являє собою трудову діяльність людей. В цьому контексті філософія економічного розвитку розглядає категорії «праця», «предмет праці», «засоби праці» тощо. Суспільне виробництво складається з окремих фаз а саме: власне виробництво, розподіл, обмін, споживання, - які досліджуються в процесі філософсько-економічного аналізу як окремі категорії.

1.2. Методологія філософії економічного розвитку

Термін «метод» походить від грецького слова «methodas», яке означає шлях до чогось.

Метод - це комплекс засобів та прийомів, що використовуються для проникнення в сутність економічного процесу в найбільш загальному філософському значенні. Метод означає засіб пізнання, як певну сукупність або систему прийомів і операцій з метою місленного відтворення предмета, що вивчається.

Методи поділяють на загально-філософські та специфічні.

До загально-філософських відносять:

- 1) філософські та загальнонаукові принципи (розвитку, суперечності, детермінізму, взаємодії, об'єктивності, аналізу й синтезу, системності тощо);
- 2) закони діалектики (взаємозв'язок) - закон єдності і боротьби протилежностей, закон кількісно-якісних змін, закон заперечення;
- 3) категорії діалектики - це кількість і якість, сутність і явище, зміст і форма;
- 4) закони і категорії економічної теорії (закон вартості, грошового обігу тощо; категорії вартість, гроші, прибуток та ін.).

До специфічних методів належить метод абстракції. Він полягає в тому, що спочатку виділяють найбільш суттєві сторони процесу, які вивчаються, відокремлюються від усього другорядного, випадкового. Спочатку дається загальна характеристика явища, визначаються притаманні йому суперечності, а потім розглядаються конкретні вияви цього явища. Шляхом методу абстракції формуються економічні закони та категорії. До методів абстракції відносять:

- аналіз - розкладання, розчленування досліджуваного об'єкта на складові частини з подальшим дослідженням кожної з них;
- синтез - це зворотний процес, тобто формування цілісної уяви про досліджуваний об'єкт або вивчення предмету в єдності та взаємодії всіх його складових частин, його системної цілісності;
- індукція – це перехід від конкретного до загального; конструювання узагальнених висновків, теоретичних результатів, економічних законів на основі емпіричних спостережень великої кількості досліджуваних явищ;
- дедукція – це перехід від загального до конкретного - протилежний рух дослідницької думки від загальних наукових висновків до окремих явищ з метою: а) наукової оцінки; б) поглиблення, уточнення, підвищення якості спільних наукових висновків, законів.

Наступним специфічним методом є поєднання логічного та історичного підходу до вивчення. Логічний взаємозв'язок усіх компонентів суспільства як цілісного організму відбиває історичний процес виникнення та становлення певної системи.

Термін «історія» вживається для фіксації часових характеристик людського суспільного життя. Цей термін означає, на думку філософів, не усюкий плин часу від минулого до теперішнього, а плин людського життя - людства взагалі, - впродовж якого реалізується програма діяльності активності людства, у ході якої здійснюється практичне перетворення природної і соціальної реальності людини - олюднення (гуманізація) наявного стану речей. [4, с.3] Тому результати історичної діяльності істотно відрізняються від початкового проекту, оскільки, як зауважував Ж.-П.Сартр, ми не можемо змінити минулого, але ми завжди можемо надати йому іншого продовження. Таким чином, за позицій історичного підходу людина, суспільство загалом живуть в трьох часових вимірах - минулому, теперішньому і майбутньому, об'єднуючи їх у собі в нерозривну часову цілісність - історію.

Великий арсенал методів наукових досліджень поділяється на дві групи:

- 1) емпіричні - полягають у зібранні фактів, врахування всіх змін, що відбуваються з ними, в їх групуванні, математико-статичному обробленні;
- 2) теоретичні - є засобом проникнення в глибину сутність досліджуваних явищ, розкриття законів їх функціонування та розвитку.

1.3. Культура, філософія, економіка та їх зв'язок

Філософія економічного розвитку при розгляді і аналізі будь-яких процесів, категорій, явищ, враховує стан і закономірності розвитку духовного світу людини; цінності, ідеали, потреби, які склалися в суспільстві в конкретно-історичних

умовах. Це є відміною даної науки від теорії економічного розвитку або іншої економічної науки. В такому контексті стає зрозумілим зв'язок філософії економічного розвитку з культурологією, філософією, соціологією і власне, економікою та їх категоріальним апаратом. Тим більше, що економіка і економічна система розвивається відповідно загальних (філософських) законів: на засадах діалектики; принципів детермінізму, системності, об'єктивності та історизму.

Об'єктом дослідження економічних наук є економічна система. Разом з тим, навіть все сімейство економічних наук не в змозі дослідити всю економічну систему, вимагаючи її граничні сфери на вході (природа, людина) і на виході (економічна надбудова). Інакше кажучи, технологічний спосіб виробництва - це об'єкт вивчення технічних і інших природничих наук. На виході економіка тісно перехрещується з правом, соціальними відносинами. Такі відносини - об'єкти вивчення юриспруденції, соціології, культурології, політології. Таким чином, на думку науковців, в сучасних умовах будь-яка економічна наука не може бути добротною, не являючись плюралістичною в своєму підході до теоретичних знань. Кожний економічний світогляд, який претендує на всеохоплення, не в змозі пояснити всього, що вимагає пояснення. [3, с.19]. Далі, політична економія історично (починаючи з меркантилістів і класиків) склалася як наука, яка в центр уваги поставила вивчення соціально-економічних відносин між класами і соціальними групами.

Крім того, значна кількість категорій економіки, якщо їх не розглядати всебічно, філософські, - втрачають сенс і в економічній теорії. Так, рівність може бути розглянута як рівне право в договірних відносинах; справедливість як основна проблема розподілу матеріальних і духовних благ (але є ще і політична, громадянська, морально-етична!); свобода як тільки підприємництво тощо.

В сучасному суспільстві політика, культура, наука, мистецтво концентруються навколо економіки. Тому аналізувати будь-яку сферу людського буття без урахування цієї єдності неможливо. Тим більше, що є категорії, які пов'язують філософію і економіку, адже визнаються в обох науках однаково, а саме: свобода і примус, праця і відчуження, багатство і бідність, потреби, мотивація, інтерес тощо.

1.4. Співвідношення економічного буття і економічної свідомості

В наш час розвитку суспільства проблема співвідношення економічного буття і економічної свідомості набуває неабиякої гостроти. Це пов'язано із глобальними проблемами сучасності, прискоренням всіх процесів розвитку суспільства, ризиками і загрозами сьогодення.

Буття - центральна філософська категорія, яка фіксує загальний характер існування реальності в єдності і розмаїтті, кінцевості і нескінченності, вічності і тимчасовості.

Положення про те, що суспільне буття визначає і обумовлює суспільну свідомість, є фундаментальним в теорії матеріалістичного розуміння історії.

Категорії «суспільне буття» і «суспільна свідомість» необхідні для вирішення основного питання філософії стосовно суспільства: що первинне - матерія

чи дух? Його зміст відображено в марксистському принципі первинності суспільного (матеріального) буття і вторинності суспільної свідомості (духа).

К.Маркс розглядав розвиток суспільства як особливий матеріальний процес, який відрізняється від фізичного і біологічного, і який підпорядкований в своєму розвитку специфічним соціальним закономірностям. Власне, цей принцип первинності суспільного (матеріального) буття і вторинності суспільної свідомості (духа), ідея суспільних закономірностей і положення про визначальну роль матеріального виробництва в житті суспільства покладені в основу теорії історичного матеріалізму. [5, с.117]

Суспільне буття - це матеріальні умови життя суспільства, матеріальні відносини людей одне до одного і до природи (засоби праці, географічне середовище, виробничі відносини і, власне, сама людина).

Суспільна свідомість - це складна сукупність відчуттів, настроїв, звичаїв, традицій, поглядів, ідей, теорій, в яких віддзеркалюється суспільне буття, реальний процес життя людей.

Внаслідок практичної діяльності накопичуються проблеми, які теоретично обґрунтовуються і вирішуються. В будь-якому випадку, практика не може бути ефективною без економічного наповнення. З позицій матеріалістичної філософії суспільна свідомість виникає в процесі трудової діяльності та впливає на неї. Разом з тим, суспільна свідомість не тільки відтворює економічні та соціальні процеси, але і змінює та створює навколишній світ в процесі діяльності. Як підкреслювали К.Маркс і Ф.Енгельс, «люди, розвиваючи своє матеріальне виробництво і своє матеріальне об'єднання, змінюють разом з цією своєю дійсністю також своє мислення і продукти свого мислення. Не свідомість визначає життя, а життя визначає свідомість». [2, с.25]

Суспільне буття впливає на суспільну свідомість не механічно, а через матеріальні і духовні потреби (особисті і суспільні), які виникають в процесі життя людей, усвідомлюються ними та породжують особисті інтереси, тобто прагнення задовольнити ці інтереси. Таким чином, діяльність людей визначається потребами, які усвідомлюються як особисті, класові, корпоративні.

Друга закономірність функціонування суспільної свідомості - відносна самостійність від суспільного буття, це її здатність відриватись від буття суспільства і розвиватись по притаманним їй специфічним законам в межах залежності суспільної свідомості від суспільного буття. Чим обумовлена відносна самостійність суспільної свідомості.

На думку науковців, в гносеологічному аспекті - природою самої свідомості як відображення буття, її активним творчим характером. В соціологічному аспекті - відокремленням розумової і фізичної праці, в результаті чого духовне виробництво в деякій ступені «уособлюється» від матеріального хоч і, наприкінці, вони знаходяться в органічній єдності. [4; 5, с.119]

Відносна самостійність суспільної свідомості проявляється: в передачі духовного розвитку людства. Суспільні ідеї, теорії і концепції не виникають на пустому місці. По-друге, суспільна свідомість здатна опереджати суспільне буття. По-третє, суспільна свідомість може відставати від економічного буття (те, що бачимо в

сучасній Україні). По-четверте, суспільна свідомість володіє здатністю активного впливу на суспільне буття (готовність людей застосовувати практичні зусилля на щось). Таким чином, ми можемо розглядати суспільну свідомість як духовний феномен в його динамічному стані.

Перелік рекомендованої літератури

1. Костюк В.С. Економічна теорія: навч. посіб./ В.С.Костюк, А.М.Андрющенко, І.П. Борейко. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 282 с.
2. Маркс К. Немецкая идеология / К.Маркс, Ф. Энгельс// Соч. 2-е изд. - Т. 3. - 551 с.
3. Мельник Л.Ю. Основи економічної теорії: навч. посіб./ Л.Ю.Мельник, М.Х.Корецький, В.М.Паренко та ін.// Під заг. ред. Л.Ю.Мельника. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 528 с.
4. Філософія: навч.-метод. посіб. для студентів технічних вузів./ Під ред. Л.О.Алексєєвої, Р.О.Додонова, Д.Є.Музи та ін. - Донецьк: ДонНТУ, 2004.-180 с.
5. Філософія як історія філософії: підруч./За заг. ред. В.І.Ярошовця. -К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.

Розділ 2

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ І ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

- 2.1. Поняття економічного розвитку і економічного зростання та його моделі.
- 2.2. Етапи і цикли розвитку.
- 2.3. Основні рушійні сили прогресу.

2.1. Поняття економічного розвитку і економічного зростання та їх критерії

Центральною ідеєю філософської діалектики є проблема розвитку. Для розуміння процесу розвитку в діалектиці використовуються такі фундаментальні категорії як «відношення», «зв'язок», «взаємодія».

Категорія «відношення» означає форму співвідношення одного об'єкта з іншим. Категорія «зв'язок» надана для визначення взаємообумовленості існування явищ і процесів. Категорія «взаємодія» - це загальна, всебічна форма відношення предметів або явищ, результатом якого є їх взаємна зміна. Потрібно підкреслити, що філософія акцентує увагу на всебічних зв'язках, які проявляють себе у всіх сферах буття – в природі, соціумі, економіці, духовному житті. Конкретні науки розглядають ці зв'язки у практичному зрізі реальності.

Діалектичний підхід розвитку вказує на тип якісних змін об'єкта. Розвиток є виробництво, яке з'являється внаслідок власних станів об'єкта, або, на думку Г. Гегеля, розвиток є само здійснення предмета. Таким чином, розвиток – це неперервний процес переходу від одного якісного стану до іншого. При цьому процес розвитку проходить три необхідні стадії: стадію тотожності, стадію відмінності, стадію протилежності. Відмінність розглядається як нерівність предмета самому собі, яка загострюючись, приводить до протилежності. В процесі вирішення протиріч з'являється нова тотожність і процес повторюється. Як відомо, цей процес і є сутністю закону єдності і боротьби протилежностей.

З позиції філософії економічного розвитку постійним у своєму розвитку є процес виробництва. Для того, щоб суспільство могло існувати процес виробництва повинен постійно відтворюватися, тому що «як суспільство не може перестати споживати, так і не може воно і перестати виробляти».[4, с.578] Відтворення – це процес суспільного виробництва, що розглядається у постійному зв'язку і безупинному потоку свого поновлення. [6, с.78] Залежно від результату процесу відтворення розрізняють просте і розширене.

При простому відтворенні в кожному новому циклі виробництво продукції незмінна, а додатковий продукт особисто споживається. Розширене відтворення означає, що процес виробництва відновлюється в масштабах, що постійно збільшується. Економічний прогрес суспільства, зростання чисельності населення об'єктивно передбачають розширене відтворення, а й нерідко економічне зростання.

Економічне зростання може здійснюватися екстенсивним (за рахунок кількісного нарахування засобів виробництва і робітників при якісній незмінності виробничих ресурсів), і інтенсивним (за рахунок якісного вдосконалення всіх елементів виробництва) шляхами. Треба підкреслити, що екстенсивний і інтенсивний типи економічного розвитку – це протилежності, що утворюють органічну єдність. Причому перевага того чи іншого типу пов'язана з категорією ефективність («ефект» лат. - результат). У співвідношенні екстенсивного і інтенсивного шляхів економічного зростання демонструє зміст закону діалектики взаємопереходу кількісних і якісних змін у механізмі розвитку. Економічне зростання в суперечностях знаходить джерело свого розвитку, своєї самоорганізації. Але самозростання (у його динаміці, особливостях тощо) залежить від цілої низки чинників, які можуть як прискорювати його, так і певним чином гальмувати. Усю сукупність факторів, на думку А.І.Щетиніна, можна поділити на економічні і неекономічні [10, с.332]. До економічних слід віднести ті можливості, які має країна, що до залучення у виробництво свого ресурсного потенціалу. До неекономічних факторів належать такі: природно-кліматичні, політичні, демократичні, національно-культурні, інституціональні, тощо. Особливістю сучасного етапу розвитку є посилення інституціональних чинників.

Як відомо, третім законом діалектики є закон «заперечення заперечення», який виражає поступовий, циклічний характер будь-якого розвитку і його форму :«спираль». В економічному розвитку були періоди швидкого зростання і спадів (криз). Значна кількість дослідників зверталася до причин, процесу проникання, наслідків тощо цих явищ, що надало можливість виділити етапи економічного розвитку та його моделі. Зважаючи на те, що економічне зростання залежить від багатьох чинників, науковці в другій половині ХХ століття зосередили пошук на формалізації цього складного процесу і створення певних моделей, які б давали можливість забезпечити оптимізацію темпів економічного зростання та їх стабільність. Серед найбільш відомих людей економічного зростання називають модель Р. Харрода - С. Домара, яка надає можливість приблизно спрогнозувати темп економічного зростання на найбільший період за формулою:

$$G=S/C, \quad (2.1)$$

де G - темп економічного зростання;

S - частка заощаджень у національному доході;

C - відношення капіталу до національного доходу. [10, с.334]

Відомою є модель П.Дугласа і Х.Кобба, яка доводить, що зростання витрат праці і капіталу приводить до такого же зростання національного доходу.

У подальшому в моделі економічного зростання почали вводити все нові і нові фактори і на основі врахування їх взаємодії робили пошуки оптимальних варіантів економічного розвитку. Однією з таких є модель Р. Солоу, який доводить, що економічне зростання може бути рівноважним та стійким при впливі двох факторів: постійне зростання чисельності населення і наявність технологічного прогресу, який реалізується через зростання ефективності праці найманого

працівника. Моделі економічного зростання знайшли своє застосування в практиці прогнозування багатьох розвинених країн; США, Канада, Франція, Нідерланди.

2.2. Етапи і цикли економічного розвитку

Розвиток виробництва на основі науково-технічного прогресу називають економічним прогресом.[6, с.81] Це складне і багатопланове явище. Його критерії розкриваються через відповідні показники. Загальним критерієм економічного прогресу є рівень розвитку продуктивних сил, виробничих відносин (рівень розвитку засобів і знарядь праці, технології, робочої сили, організації і управління тощо). Кожний з них оцінюється чисельними показниками: якість робочої сили, технічна озброєність праці, рівень розвитку науки, техніки, технології, інформації).

Концентрованим критерієм економічного прогресу є розвиток суспільного характеру виробництва (ступінь суспільного поділу праці і кооперація суб'єктів господарювання). Тому НТП притаманний всім епохам, але проявляється в еволюційній, революційній і комбінованій формах.

Перший шлях – поступовий розвиток технології виробництва. Другий – якісний стрибок, а третій – сполучення першого і другого.

До XV-XVI ст. технологічно спосіб виробництва розвивався повільно.

З останньої третини XVIII - поч. XIX ст. розвиток великого машинного виробництва створив умови для капіталістичного способу виробництва та простої кооперації. Промисловий переворот привів до конкретних революційних змін у технологічній системі й організації виробництва, стрибка в зростанні продуктивності праці. В цих умовах виникає система «людина-машини». Від спеціалізації відбувається перехід до комплексної механізації, більш тісним стає взаємозв'язок науки, техніки і виробництва.

В середині 50-х років XX ст. відбувається якісний стрибок у розвитку суспільного виробництва – почалася науково-технічна революція (НТР). Термін НТР вперше ввів у науковий обіг Дж. Бернал у книзі «Світ без війни». Зараз існує більш ніж 150 визначень змісту НТР. Безперечно одна відмінна ознака НТР - її універсальний загальний характер. НТР означає якісне перетворення всього технічного способу виробництва, усіх його сторін і компонентів, людського чинника, виробничих відносин і громадського життя в цілому.

Основні критерії НТР:

- інтеграція науки і виробництва;
- фундаментальні зміни в техніці і технології;
- зміни в розвитку головної продуктивної сили – людини праці.

Таким чином, в розвитку економічної системи можна виділити наступні етапи:

1. Етап, характерною рисою якого є вдосконалення знарядь праці.
2. Етап НТР і НТП, коли технології є рушійною силою.
3. Етап інформаційної революції.

Разом з тим, розвиток суспільного виробництва не є революційним. Практика показує, що певні коливання в економічному розвитку є об'єктивною

закономірністю суспільного виробництва. Ці коливання визначають як циклічність, а цикли характеризують як часовий інтервал від початку однієї кризи до іншої [10, с.335]. Економісти-теоретики виділяють кілька циклів різної тривалості [8, с.233]:

- столітні (понад 100 років);
- довгі (цикли М. Кондратьєва) – 50-60 років;
- періодичні -7-12 років;
- короткі або малі цикли -2-3 роки.

Таким чином, циклічність – це форма розвитку економіки як єдиного цілого, постійне відновлення і порушення рівноваги з постійною тенденцією до зростання. Адже властивістю економічного розвитку є рух не по колу, а по зростаючій спіралі.

Є багато теорій, за якими пояснюють причини циклічного розвитку (їх понад 200!). Серед них: поява плям на Сонці (У.Джевонс), нерівномірність технічного прогресу (А.Афталіан), недостатнє споживання (С.Сисмонді), диспропорційний розвиток окремих галузей економіки (М.Туган-Барановський), песимістичні або оптимістичні настрої населення (А.Пігу, Дж.Кейнс).[2] К.Маркс циклічність пояснював суперечностями ринкової економіки.

В літературі багато пишуть про причини економічної кризи в Україні. Звертається увага на відхід від планової до ринкової економіки внаслідок роздержавлення і приватизації. Називаються і більш конкретні причини: ліквідація централізованої системи управління економікою; розрив зв'язків з країнами СНД в той час, коли Україна не мала власного замкнутого циклу тощо. Крім того, однією з причин затяжної кризи в Україні є повільність переходу до ринкової економіки.

2.3. Русійні сили економічного розвитку (прогресу)

Економічний розвиток – це результат діяльності людей. Але що рухає ними ними, чим люди мотивують творчу чи виробничу активність?

Філософи обґрунтували положення про те, що джерело будь-якого прогресу, в тому числі і економічного, є протиріччя, єдність та боротьба протилежностей. [9, с.158] Розвиток протиріч є джерелом прогресу. Саме з позиції протиріч, що мають поза історичний характер (не залежать від суспільної форми виробництва), можна виділити основні русійні сили економічного розвитку.

По перше, це протиріччя, пов'язані із суперечливою взаємодією потреб, виробництва і споживання. При характеристиці потреб доцільно згадати широковідому класифікацію потреб Абрахама Маслоу. Розвиток і удосконалення виробництва, як відомо, змінює уклад і спосіб життя людей, веде до ускладнення структури потреб і якісного зростання споживання. Одночасно потреба породжує ідеальний образ продукту і стимулює виробництво. Так, Георг Гегель писав: «Найближчий розгляд історії переконує нас в тому, що дії людей викликають із їхніх потреб, їхніх пристрастей, їх інтересів...і лише вони відіграють головну роль» [2, с.14].

Другою русійною силою є економічні інтереси людей як спонукання до господарської діяльності. Економічний інтерес є породженням і соціальним проявом потреби. Так, А.Сміт в своїй знаменитій праці «Багатство народів» (1776) відкрив

саморегулюючий природний порядок. Він писав: «Ви думаєте, що ви допоможете економічній системі вашими добре продуманими законами та протидіями. Помилаетесь... Руки геть. Масло самозацікавленності буде тримати економічний механізм, працюючи чудовим чином. Ніхто не потребує плану». [6, с.111] Обширні знання дозволили йому проголосити знамениту тезу про «невидиму руку». Кожен індивідум не збирається сприяти громадським інтересом, адже переслідує тільки свою особисту вигоду.

Наступним джерелом прогресу є суспільний поділ праці: власне поділ праці – це механізм економічного співробітництва людей, який припускає, що якась група людей (або навіть одна людина) зосереджується на виконанні строго визначеного виду робіт. Його ефект криється в тому, що збільшуються можливості всіх і кожного в досягненні економічних цілей, а в результаті підвищується рівень добробуту людей.

Незалежно від суспільної форми виробництва потужним важелем, збудником трудової і творчої активності, а отже економічного зростання, виступає економічне змагання, суперництво між людьми. Так, суперництво, що породжується суспільною працею, в простій кооперації, на думку К.Маркса, уже самим своїм фактом викликає змагання і приплив життєвої енергії, що збільшує продуктивність праці окремих осіб. [4, с.337-338]. З точки зору головної рушійної сили розвитку людина виступає насамперед в якості її професійного та інтелектуального капіталу. Руйнація інтелектуального капіталу є і причиною, і наслідком трансформаційної кризи в Україні, на думку вчених. [5, с.78; 7, с.21]

Таким чином, суспільне виробництво постійно знаходиться у русі. Загальною рисою цього руху є процес постійного розвитку суспільного виробництва, що забезпечує економічний розвиток і економічне зростання в умовах дії нових закономірностей та законів.

Перелік рекомендованої літератури

1. Артемюн Б. Філософські проблеми суспільного розвитку: навч. посіб./ Б.Артемюн. - К.: Абрис, 2008. – 178с.
2. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб./ Е.Ф.Борисов. – М.: Юрист, 1997.-568с.
3. Маркс К. Капитал. Т.1/ Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – 907 с.
4. Мочерный С. Проблемы человека в экономической теории/ С.Мочерный// Экономика Украины. - 1999. - №1. – С.72-79.
5. Мельник Л.Ю. Основи економічної теорії: навч. посіб./ Л.Ю.Мельник, М.Х.Корецький, В.М.Паренко та ін.// Під заг. ред. Л.Ю.Мельника. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 528 с.
6. Покритан А. Ринкова трансформація і проблема пріоритетів у економіці України/ А.Покритан// Економіка України. - 1997. - №12. - С.18-27.
7. Степура О.С. Політична економія: навч. посіб./ О.С.Степура, О.С.Єремєєв, Т.Ю.Пономарьова та ін. - К.: Кондор, 2008. – 408 с.
8. Філософія як історія філософії: підруч./За заг. ред. В.І.Ярошовця. -К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.

9. Щетинін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щетинін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.

10. Шевченко О.О. Історія економіки і економічної думки: сучасні економічні теорії: навч. посіб./ О.О.Шевченко. - К.: Центр учбової літератури, 2012. – 288 с.

Питання до самоконтролю

1. Що є вирішальним джерелом розвитку суспільного виробництва?
2. Якою є логіка виникнення і розвитку суперечностей?
3. Які існують способи вирішення економічних суперечностей?
4. Які знаєте моделі оптимізації економічного зростання?
5. Які типи економічного зростання знаєте? Охарактеризуйте їх.
6. Що собою являє модель Харрода-Домара?
7. Які особливості має модель економічного зростання П.Дугласа та Х.Кобба?
8. В чому сутність моделі Р. Солоу?
9. Що таке економічний цикл?
10. Як поділяють цикли за тривалістю?
11. Які особливості має економічний цикл в сучасних умовах?
12. Охарактеризуйте основні рушійні сили економічного зростання
13. Що таке потреба? Чим вона відрізняється від бажання?
14. В чому полягає внесок А.Сміта, Г.Гегеля, А.Маслоу в дослідження потреб?
15. В чому полягає сутність тези А.Сміта про «невидиму руку»?

Розділ 3
ВИРОБНИЦТВО І СПОЖИВАННЯ ЯК ФОРМА ВЗАЄМВІДНОСИН
ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ

- 3.1. Виробництво і споживання: історико-економічний аспект.
- 3.2. Потреби як самоціль існування людини.
- 3.3. Природа як лімітований ресурс ринкової економіки.

3.1. Виробництво і споживання: історико-економічний аспект

Задля підтримання свого існування та забезпечення гідних умов життєдіяльності, людині, як істоті біологічній та соціальній, необхідно споживати певний набір благ - (благо - усе те, що задовольняє потреби людей, відповідає їх цілям та прагненням [1, с.11]), - природних та економічних, у зв'язку з чим неминучим є процес трансформації навколишнього середовища з метою задоволення потреб (тобто, виробництво) та розподілу отриманих результатів за допомогою економічних механізмів (обмін, продаж тощо).

У спрощеному вигляді, процес виробництва являє собою створення людиною економічних благ і (або) трансформацію природних благ для їх використання. Однак, економічний кругообіг на сучасному етапі не обмежується лише виробництвом та споживанням. Економічні блага рухаються таким чином: виробництво - розподіл - обмін - споживання. Причому вказана система економічних механізмів має циклічний характер: споживання породжує нове виробництво. Вказану схему можна розглядати як на мікро-, так і на макрорівнях.

У вказаній системі А.В.Плякін виділяє шість виробничих факторів: людський, техніко-технологічний, природно-ресурсний, інформаційний, інституційний та організаційний, перші три з яких формують групу трансформаційних факторів, а останні три - транзакційних факторів. Трансформаційні фактори людської діяльності безпосередньо перетворюють речовину природи в необхідні (споживчі) для людей форми, а транзакційні - створюють зв'язки і відношення координації і субординації, поля взаємодій різних господарюючих суб'єктів [2, с.118-120].

У той момент, коли відбувається насичення благом певного виду і попит на нього значно зменшується або зовсім зникає, виробництво припиняється. Але, як відомо, головним мотивом ринкових регуляторів є не безпосереднє задоволення вітальних людських потреб, а отримання прибутку [3], тому частіше за все виробництво товарів не припиняється, а лише трансформується; крім того, з'являються соціальні технології формування штучного попиту на продукти промисловості [4, с.145].

В основі розвитку суспільства лежить зростання потреб людини, і, як наслідок, процесу «виробництво-споживання». Однак, будь-який розвиток, априорі, має кінець, об'єктивно обумовлений. У той момент, коли границями людських потреб мали стати обмежені природні ресурси, логічно призупинивши необґрунтоване

трансформування оточуючої дійсності, населення Землі, замість гнучкого пристосування себе (своєрідної еволюції нового напрямку) до нових умов існування, здійснило революційний стрибок у вдосконаленні засобів праці. Такі дії хоч і тимчасово відстрочили проблему, але зробили її ще більш радикальною. Промисловий переворот у Європі та США (кін. XVIII - поч. XIX ст.), науково-технічна революція (XX ст.) та ряд інших наукових досягнень у сфері технологій, як це не прикро, не вирішують, а навпаки, ускладнюють проблему необмежених потреб та перевиробництва задля надприбутків. Гіпертрофія уявлення А.Сміта про «людину економічну» сьогодні проявляється занадто явно.

Таким чином, сьогоденна практика - «споживання заради виробництва», поставила людство у надто небезпечну близькість до екологічної катастрофи планетарного масштабу, усвідомлення якої, однак, недоступне для більшості людей.

Історичною першопричиною цього процесу, на думку автора, є протиріччя обмежених ресурсів Землі та все зростаючих потреб, явно надмірних, населення планети, вирішення якого, протягом тривалого часу, здійснювалося нерозумно-іраціональними методами екстенсивної експлуатації природних благ.

3.2. Потреби як самоціль існування людини

Потреба взагалі - це особливий психологічний стан людини, яке відчувається або усвідомлюється нею як «незадоволеність», невідповідність між внутрішніми та зовнішніми умовами життєдіяльності. Тому потреба стимулює активність, спрямовану на усунення вказаної невідповідності.

Особливим видом потреб є економічні потреби - частина людських нужд, для задоволення яких необхідні виробництво, розподіл, обмін та споживання благ та послуг. Саме ці потреби беруть участь у взаємодії людини і виробництва [1, с.15].

Усю історію економіки, у деякому сенсі, можна розглядати як історію формування все більш високого рівня потреб. Сучасна цивілізація (нинішня сходінка розвитку матеріальної та духовної культури суспільства) виділяє декілька рівнів потреб:

- фізіологічні (потреби у харчуванні, воді, одязі, житлі, відтворенні роду);
 - у безпеці (захист від зовнішніх ворогів та злочинців, допомога при хворобі, захист від бідності);
 - у соціальних контактах (спілкування з людьми, що мають такі ж інтереси; потреби у дружбі, любові);
 - у повазі (визнання з боку інших людей, самоповага, набуття визначеного соціального статусу);
 - у саморозвитку (удосконалення всіх можливостей і здібностей людини).
- Перераховані потреби людини були зображені у вигляді піраміди (рис.3.1).

Рисунок 2.1. - Піраміда потреб людини за А. Маслоу

Суспільний прогрес яскраво проявляється в дії закону «возвищення потреб». Цей закон виражає об'єктивну необхідність росту та вдосконалення людських потреб по мірі розвитку виробництва і культури [1, с.16-17].

Однак, не всі потреби зростають одночасно та не в однакових пропорціях. Ранжування першочерговості задоволення потреб здійснюється від вітальних (фізіологічні, потреби у безпеці) до соціально-духовних (повага, саморозвиток).

Повністю задовольнити фізіологічні потреби неможливо, тому саме вони є головною рушійною силою розвитку виробництва.

При цьому, оскільки товарне виробництво орієнтоване на споживацький попит та його перманентне зростання, воно зацікавлене в тому, щоб вітальні потреби максимально збігались з вартісним змістом продукції, що споживається. «Матеріалістичний дух капіталізму, спрямований на те, щоб все людське життя загромадити вартісними, споживчими її формами... «товарний фетишизм» перегорнув у капіталістичному світі людське життя з ніг на голову, перетворив її самотнінність у щось відчужене та спотворене, а засіб існування - у самоціль» [5, с.37]. Саме товарний фетишизм обумовлює механізм маніпулювання людиною та її потребами, створюючи мережу маркетингових служб і каталізаторів штучно культивованих потреб, так званих «квазіпотреб». Продовженням формування цих квазіпотреб є «споживчий релятивізм», який у величезних розмірах пожирає ресурси біосфери.

На жаль, ринковий попит, як і «споживчий релятивізм», витікає не з глибинних вітальних потреб, а із суті самого товарного виробництва. Крім того, ідеологія технологічного прагматизму призводить до партікулярності процесу виробництва у планетарному масштабі. Яскравим проявом подібної ідеології є транскорпоративізм - найбільш розвинута (поряд з державно-корпоративною) і, разом з тим, найбільш потворна форма відносин приватної власності, оскільки вона доводить гіпертрофію товарного виробництва до абсурду і велетенських розмірів.

Саме цей приватний інтерес у транскорпоративній формі роз'єднує цілісність людського життя, а разом з цим і природу, на острівки вузької спеціалізації; вузькоспеціалізованої діяльності, вузькоспеціалізованих уявлень про світ, вузькоспрямованих турбот про вилучення із власної «ніші» все нових і нових джерел

прибутку [3]. «Для одних корпоративний світ - це нафта, для інших - це олово, для третіх - бавовна, для четвертих - тваринництво та ін. І оскільки ці окремі світи у свідомості транскорпоративних прагматиків ніяк не асоціюються зі світом у цілому (а, отже, з можливостями його знищення), то і експлуатація цих світів пов'язана у них з виключною турботою раціональним, нікому і нічим не погрожуючим їх використанням у якості звичайних ресурсів. Так по частинах, по шматках винищується планета...» [5, с.40].

Таким чином, егоцентричне світосприйняття людиною свого місця на планеті ставить під загрозу існування не лише інших біологічних видів, але і її самої. «Пригнічення» інстинкту самозбереження під впливом техносфери, розширення «прірви» між сучасною життєдіяльністю і природними витоками людини як біологічної істоти, перетворили потреби людини у самоціль існування, винищивши тим самим, інші мотиви і цілі життя індивідів. Викривлення та гіпертрофія вітальних потреб людини стають причиною негативних неповоротних змін на планеті. У цій ситуації важливо згадати, що у нас, окрім прав на Землю та її ресурси, є ще й обов'язки.

3.3. Природа як лімітований ресурс ринкової економіки

Завдяки техніці людство нарешті отримало остаточну перемогу у вічному протистоянні з природою, поклавши кінець «дикому стану» останньої. Адаптуючись до несприятливих для існування природних умов, людина тим самим адаптувала ці умови під власні вимоги. Як стверджує Федір Канак, «екологічні кризи знайомі людству здавна, і воно кожного разу повертало ситуацію на свою користь. Проте сучасній екологічній кризі властиві прикмети, яких ми досі ніколи не спостерігали. Людству ще належить усвідомити, що після ресурсозабезпеченої доби воно перебуває на іншій, по суті, планеті й само стало іншим - як щодо кількості, так і щодо розмаїття потреб» [4, с.145].

Сьогодні техніка перетворилася для людства у фізичну і ментальну підставу настільки, що навіть якщо людина усвідомлює, як техніка винищує її середовище - природне і духовне - першою її реакцією є думка про нову техніку, яка б змогла все це виправити і врятувати. Якщо раніше техніка виконувала виключно вузько-інструментальну, «вжиткову» функцію, то зараз вона перетворилася в іманентну, тобто самодостатню силу, яка відірвалася від безпосередніх проблем людини та почала «розвиток заради розвитку». Розвитком техніки і технології людина брутально втрутилася в процес еволюційного розвитку на Землі та ліквідувала незалежне від неї існування біосфери, хоч і не змогла, як не намагалася, відмінити фундаментальні закони, які нею керують, та цілком звільнитися від їх впливу [3].

Привласнивши собі всі природні ресурси, людство в цілому (хоча, більшою мірою, розвинені країни) монополізувало своє становище у виробничо-споживчому процесі, «опустивши» при цьому етап розподілу природних благ. Не зважаючи на вражаючу можливість відтворення, природа була і залишається вичерпним ресурсом. Значне зростання населення та пропорційне збільшення його потреб, в умовах ринкової економіки, коли отримання надприбутків «виправдовує» відмову від широкомасштабних кампаній по впровадженню природозберігаючих технологій,

навіть не ставить питання про майбутнє людства, а надає конкретну, невтішну відповідь - екологічна катастрофа, що, рано чи пізно, знищить людство. І винні в цьому будемо лише ми - homo economicus.

Однак, провідні країни світу намагаються виправити ситуацію, обмеживши природокористування та шкідливий вплив виробництва і споживання. Для цього вимоги екологічної етики доповнюють юридичною та фінансовою (економічною, майновою) відповідальністю.

Встановлення юридичної відповідальності передбачає створення міжнародних законів з їх наступною ратифікацією усіма національними законодавчими органами з метою створення правової бази планетарного рівня, оскільки йдеться про існування всього людства в цілому.

Що стосується фінансової відповідальності, перші кроки у цьому напрямку були вже зроблені світовим співтовариством, коли були встановлені обмеження на шкідливі викиди в атмосферу. За кожною країною були встановлені певні квоти, порушення яких карається санкціями. Подібна практика - лише початок, але симптоматичним є той факт, що такі раніше неоцінені ресурси як повітря отримують конкретного фінансового виразу. Відповідно, набуває фінансового характеру і відповідальність за надмірне зростання власних техніко-економічних можливостей [3].

Отже, усвідомивши, що необмежене природокористування серйозно загрожує життєдіяльності людини, світовою спільнотою були зроблені кроки щодо зменшення негативного впливу на оточуюче середовище. Прикладом є підписання Кіотського протоколу стосовно шкідливих викидів в атмосферу. На цьому етапі важливим є, окрім запровадження юридичної та фінансової відповідальності, формування чіткого розуміння того факту, що Земля - наш єдиний дім, нерозривно пов'язаний з життям кожної особи, а не окреме утворення, яке не має до нас жодного відношення.

Перелік рекомендованої літератури

1. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб./ Е.Ф.Борисов. – М.: Юрист, 1997.-568с.
2. Плякин В.А. Пространственная экономическая трансформация региональной природно-хозяйственной системы: структура и механизм реализации/ А.В.Плякин. – В-д: Волгоградское научное изд-во, 2006. – 364 с.
3. Додонов Р.О. Стихія ринку та зростаюча природовідповідальність людини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.
4. Канак Ф. Можливості етичного коригування економіки/ Ф.Канак// Філософська думка. – 1999. - №3. – С.143-147.
5. Муза Д.Е. Информационное общество: притязания, возможности, проблемы. Философские очерки [монография]/ Д.Е.Муза. – Днепропетровск: Адверта, 2013. – 144с.
6. Сименко Е.И. Социально-исторические причины глобального экологического кризиса/ Е.И.Сименко// Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття: мат. Міжнар. конф. – Київ – Кривий ріг, 2001. – С.34-42.

Розділ 4

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ЩОДО ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ ЇЇ РОЗВИТКУ

- 4.1. Поняття економічної системи, її мета і структура.
- 4.2. Тектологія О.О. Богданова про перетворення систем.
- 4.3. Філософська типологізація економіки.
- 4.4. Сучасні моделі ринкового господарства.
- 4.5. Сутність національно-українського господарського укладу.

4.1. Поняття економічної системи, її мета і структура

Поняття «система» (грецьке - systema – ціле, яке складене з частин) має декілька визначень:

- 1) визначений порядок у розташуванні і зв'язку частин будь-чого;
- 2) форма організації будь-чого;
- 3) дещо ціле, що являє собою єдність закономірно розміщених і що знаходяться у взаємозв'язку частин;
- 4) суспільний устрій тощо.

Загалом, система – це сукупність елементів, які знаходяться у взаємодії і зв'язаних між собою, і які створюють визначену цілісність, єдність. Складові елементи також можуть бути системами.

Економіці притаманні риси системи, яка в міру розвитку суспільства створює все більш складну структуру. Це зумовлює існування різних підходів до визначення її змісту. Так, на думку В.Леонтьєва (США) «економічна система, являє собою велику систему різноманітних видів діяльності». П.Грегорі і Р.Стюарт під економічною системою розуміють суперечність механізмів і інструментів для прийняття та реалізації рішень відносно виробництва, прибутку і споживання в рамках певної географічної території. Ф.Прайер визначає економічну систему як взаємодію всіх інститутів, організацій, законів, які впливають на економічну поведінку суб'єктів і результати їх діяльності. [9, с.54]. На думку А.І.Щетиніна, «економічна система – це загальна організація суспільного виробництва, спрямована на задоволення потреб суспільства». [12, с.69]

Таким чином, економічна система - це відповідним чином упорядкована система зв'язків між виробниками і споживачами матеріальних і нематеріальних благ і послуг.

Кожна система має певну головну мету, на яку спрямоване її функціонування. Наприклад, автомобіль – складна технічна система. Він задовольняє багато матеріальних і, навіть, нематеріальних (престиж) потреб. Але головна його мета – подолання простору, саме для цього і був створений автомобіль.

Основою життя як окремої людини, так і суспільства загалом, є обмін речовин між людиною і природою. Цей обмін здійснюється за допомогою праці, в узагальненому варіанті за допомогою виробництва, яке має суспільний характер, бо

життя й розвиток людини, а в дещо спрощеному варіанті – вже названий обмін речовин, неможливий поза суспільством. Звідси випливає перша визначальна риса економічної системи. Вона буде системою організації суспільного виробництва, яка забезпечує зв'язок між природою (частиною якої є сама людина) і суспільством, бо людина може існувати тільки в суспільстві. Метою цієї системи буде одне – задовольняти потреби людей, а простіше – забезпечувати обмін речовин між людиною і природою.

Економічна система постійно знаходиться в розвитку, тому будь – яке визначення завжди буде неповним у тому розумінні, що не дає виокремити особливе, бо на кожному історичному етапі розвитку суспільства буде мати свою конкретну форму прояву.

Долати простір можна пішки, верхи, на автомобілі чи літаком. У кожному випадку ми маємо одне й те саме функціональне дійство – подолання простору, але кожному етапі розвитку людства притаманна свої основні форми його реалізації. З огляду на це в економічній системі виділимо ту ознаку, яка є визначальною з позиції досягнення мети, тобто задоволення потреб людини. Цю ознаку чітко формулює К.Маркс як спосіб поєднання безпосереднього виробника із засобами виробництва. За капіталізму, де поєднання цих факторів виробництва здійснюється через продаж найманим робітником своєї робочої сили, досягнення загальної мети буде значно повнішим, ніж за рабовласницького ладу, де поєднання виробника із засобами виробництва було іншим і буде (попри невдалу спробу соціалістичних країн) вищим за умови вільного поступу виробника до засобів виробництва. І це так, хоча сьогодні сам виробник у своїй масі до цього ще не готовий.

У даному випадку мова йде про загальну, визначальну ознаку. Що стосується конкретного функціонування економічної системи в різних країнах і за однієї і тієї самої форми організації суспільства, то конкретні рубежі в досягненні головної мети будуть різними і залежатимуть від великої кількості чинників. Це часто слугує підставою для економістів щодо виділення як вирішальної для класифікації економічних систем, тобто для виділення її якісно різних рівнів, такої ознаки, як форми ринку, форми організації підприємництва тощо. [3]

З погляду складових частин економічна система дуже різноманітна. В широкому розумінні вона включає продуктивні сили, які необхідні для матеріального і нематеріального виробництва, технологією і саме виробництво.

У більш вузькому значенні економічна система - це система організаційно-економічних відносин, яка включає відносини власності і господарювання, механізми, які регулюють виробничі відносини і в певній мірі соціально-правові відносини.

Структуру економічної системи можна розглядати із точки зору її суб'єктів – носіїв діяння. Суб'єктом може бути людина або об'єднання людей.

Економічна система за своїм призначенням трансформує природні ресурси в блага і в результаті цієї трансформації створює систему соціально – економічних відносин в суспільстві.

Складові економічної системи суспільства:

- продуктивні сили;

- техніко-економічні і організаційно-економічні відносини (спеціалізація, кооперація, комбінація, виробництво);
- виробничі відносини;
- механізм господарювання;
- соціально-правові і політичні відносини в економіці.

На думку науковців, «економічна система, в самому загальному вигляді – це сфера функціонування продуктивних сил і економічних відносин з метою трансформації природних ресурсів придатних для задоволення потреб людей» [9, с.56]

Але економічна система виступає і як саморегулююча підсистема соціального життя; це частина суспільства в цілому, яка включає в свою структуру не тільки економічні елементи, але і політичні, ідеологічні, соціально – культурні, юридичні відносини. З другого боку, суспільство через свої структури впливає на економічну систему, створює соціально – економічні передумови, розробляє економічну політику та норми функціонування економічної системи.

Тому засвоївши сутність економічної системи, можна зрозуміти закономірності розвитку економічного буття суспільства. Економічна система поєднує суспільство з природою. Власне, з усіх названих характеристик, в уявленні людей економічна система асоціюється з поняттям «економіка».

4.2.Тектологія О.О.Богданова про перетворення систем

Філософія підходу до розміщення систем та закономірностей їх існування неможливе без звернення до організаційної науки О.О.Богданова (Малиновського) (1873-1928) – видатного філософа, економіста, лікаря, революційного діяча. Його вважають одним з основоположників ідей кібернетики, теорії систем, а його тектологічні ідеї становлять національне багатство. [4, с.82]

Головна робота Богданова «Тектологія», була вперше опублікована в 20-ті роки ХХ ст. за радянських часів. Тектологія – це наука про універсальні типи і закономірності структурного перетворення будь – яких систем, що впливає на відносини між її частинами і відносини систем як єдиного цілого із зовнішнім середовищем. Аналізуючи сутність організації, О.О.Богданов висловив ідею про необхідність системного підходу до її вивчення, охарактеризував співвідношення системи і її елементів, показавши, що організаційне ціле перевершує просту суму його частин. Він сформулював два закони функціонування систем.

Сутність першого закону, на його думку, відображає організаційний і дезорганізаційний досвід: «Якщо частина складається з частин вищої і нижчої організованості, то її відношення до середовища визначається нижчою організованістю. Наприклад, міцність ланцюга визначається найслабшою ланкою, швидкість ескадри – найменш швидкохідним із її суден, врожайність – тією з умов родючості, що наявна у відносно найменшій кількості, тощо. Згідно з цим законом розширення господарського цілого залежить від найбільш відстаючої його частини».[4, с.83] На думку О.О.Богданова, вимоги цього закону поширюються на всі

системи – фізичні, біологічні, психічні, політичні і, звичайно ж, соціально-економічні. Тому людство постійно діє в умовах організації.

Щодо дезорганізації діяльності, то це поодинокий випадок: «...результат окремішності, відокремленості організуючих сил». [4, с.83]

Організаційна діяльність людей полягає в поєднанні і роз'єднанні будь – яких кінцевих елементів. Наприклад, процес праці – це поєднання різних матеріалів, знарядь праці і робочої сили з метою отримання комплексу – продукту. Для визначення елементів теорії він вводить поняття «кон'югація», «інгресія», «дезінгресія». Кон'югація – це співпраця й будь-яке інше спілкування (наприклад, обмін товарами між підприємствами). Інгресія – це зв'язка, за допомогою якої поєднуються комплекси при умові створення нової системи з кризової. Але комплекси не завжди поєднуються іноді відбувається і поділ кон'югованої системи, створення нових меж, - цей поділ він назвав «дезінгресією».

Другий закон Богданова – закон розбіжності. Через первинну (початкову) нерівність системи (комплекси) різняться між собою. А тому:

- в різних системах існують різні суперечності;
- у всякому розмаїтті слід бачити ту порівняльну однаковість, з якої вона походить;аналіз системи проводити від складного до простішого;
- частини,що утворилися, матимуть відмінності;
- ці відмінності будуть спрямовані на утворення додаткових зв'язків, що стабілізують систему.

І, хоч він вважав закон розбіжності незворотним, - ідеальної організованості не буває, завжди, на його думку, присутній елемент дезорганізації.

Більше того, «суспільство, побудоване на поділі праці і на обміні, що не є організаційною системою праці загалом, і не може ставити свої завдання в іншому масштабі, окрім приватного. Чим більше суспільство росте й розвивається, тим сильніше й болісніше дається взнаки його неорганізованість загалом, гострі й хронічні хвороби соціальної системи, утворюють грандіозне марнування суспільних сил і створюють атмосферу загальної непевності в майбутньому». Він доводив, що будь-яка організація, якою б досконалою вона не була в момент свого створення або кульмінації своєї діяльності, якби не відповідала своєму первісному завданню, колись та матиме потребу в докорінній перебудові. У міру свого розвитку окремі параметри системи неминуче переходять свої критичні значення (точки біфуркації). Більше того, О.О.Богданов стверджував, що чим складніша система, тим більше шансів у процесі її розвитку зіштовхнутися з кризовою ситуацією, із необхідністю перебудови організації. Отже, на початку ХХ ст. він розробив основи теорії кризи й теоретично обґрунтував можливість розвалу будь-якої організаційної системи (і Радянського Союзу в тому числі), якщо його система управління не перебудовуватиметься, не відповідатиме меті суспільства і внутрішньому та зовнішньому середовищу організації, що змінюється.

Приміром, яка мета такої організаційної системи, якої є Україна? Несформована мета суспільства є теоретичним поясненням причин його кризи, тому що вона є системо - утворюючим фактором. Ще П.Дракер говорив, що люди живуть так, як ними управляють. О.Богданов обґрунтував, що організаційна система як єдине

ціле має основну частину, яку треба відтворити, і службу, що забезпечує її збереження у процесі перебудов.

На думку В.Колпакова, «в науковій концепції О.Богданова не всі положення й судження обґрунтовані й пройшли перевірку соціально – економічною практикою, але і через 90 років «Тектологія» має неабияке теоретичне і прикладне значення. По-перше, О.О.Богданов надав своє визначення організаційної діяльності: «Усяка людська діяльність об'єктивно є організуючою або дезорганізуючою. Організувати - означає згрупувати людей для певної мети, координувати й регулювати їхні дії в душі доцільної єдності».[1, Т.1, с.69-70]

На думку академіка М.Моїсєєва, сучасна теорія і практика поки не готові надати поняття «організації». [4, с.85]

По-друге, найближчою до діяльності, її аналізу, проектування й конструювання є та частина вчення О.Богданова, яка у контексті діалектичної установки розкриває власне організаційну практику людини й суспільства. «Елементом організаційної діяльності є організаційний акт, утворення...перехід від однієї форми до іншої. Організаційний акт може протікати стихійно або планомірно. Хвороба є боротьбою організму проти руйнівних та дезорганізуючих впливів. Вона процес організаційний. Хід дезорганізаційного процесу за схемою такий, як і організаційного. Збір, перегрупування, перехід до співвідношень, які ми приймаємо як стійкі». [1, с.258]

«Акт» у даному контексті є розгорнутим на три фази, складеним із різних часткових криз. Організаційний акт є організацією діяльнісних або соціокультурних зусиль багатьох людей, які реалізують соціокультурні ролі або здійснюють різні види діяльності. При цьому організовані можуть і не бажати суміщеного співіснування. Тоді організаційний акт має переборювати опір, що виходить з автономного буття організовуваних, зближувати їх. Він має пропонувати форму суміщеного буття, допомагати зрозуміти і прийняти її. У процесі реалізації цієї форми здійснюється ряд мікродій, що складають цілісний акт. Чим більше збігу установок і цілей, цінностей тощо у організовуваних і організуючого, тим «безкризовіше» прохідтимуть мікрофази ланцюга організаційного структурування.

По-третє, він проаналізував стійкість організаційної системи. Він розрізнявав стійкі і невірноважені. Рівновага системи – це динамічна рівновага. Тому система в рівновазі в процесі розвитку втрачає її і переживає цей стан як кризу, а потім – знов переходить до рівноваги. Стійкість О.Богданов пов'язує з типом середовища, саме змінами середовища, викликаними внутрішніми або зовнішніми причинами, може привести до різних змін феномена стійкості.

О.Богданов акцентує увагу на посиленні або ослабленні частин як на умові для зміни стійкості цілого. Тому виникають удавані парадокси, коли умови, сприятливі для цілого, можуть виявитися несприятливими для частин і, навпаки, умови, несприятливі для цілого, стають сприятливими для частин.

З цієї точки зору цікавим є досвід реформування в Україні кінця ХХ ст.: розклад, що підсилюється, у рамках колишньої системи породило ще більшу деструктуризацію і хаос у зв'язку з пошуками нового шляху і спробами почати існування у рамках нової системи.

По-четверте, він дослідив таке явище як «криза». «Криза» в перекладі з грецької означає «рішення». О.Богданов підкреслював, що криза є моментом завершення невизначеності і коливання. Тому виділяє два види криз: у першому відбувається утворення нових зв'язків, а в другому – створення нових меж, з розриву зв'язків. Криза – є порушенням рівноваги і, одночасно, переходом до нової рівноваги: «Одним з найяскравіших текстологічних парадоксів є те положення, що і рівновага є окремим випадком криз». [1, с.254]

Таким чином, можна говорити про кризу частини поза кризою цілого. І навпаки, можна знайти кризу цілого і відсутність кризи в одній з його частин.

Незважаючи на безперечну наукову цінність теорії огданова, його ідеї не були підтримані. Тим більше, що теза про економічну рівновагу, була засуджена І. Сталінім.

В останні роки свого життя Олександр Олександрович Богданов працював директором заснованого ним у 1926 році першого в світі Інститута переливання крові. Адже за фахом він був лікарем – ще 1899 році закінчив медичний факультет Харківського університету. Він розробив власний метод трансфузії (переливання) крові, який розглядав як можливість застосування в медицині положень «загальної організаційної науки» і засіб підвищення життєздатності людини, подовження її життя. Найбільш ризиковані дослідження по цій методології проводив виключно на собі. Дванадцятий експеримент завершився трагічно – 7 квітня 1928 року він помер. Похований у Москві.

4.3. Філософська типологізація економіки

Людство пройшло довгий шлях розвитку. Не залишалась незмінною і його економічна система. Безперервно розвивався і удосконалювався технологічний спосіб виробництва про що мова йшла раніше. Змінювались незмінними і виробничі відносини. Відбувалася їх еволюція. При чому кожному етапі свого розвитку вони відображали рівень розвитку продуктивних сил. Еволюційний розвиток будь-яких процесів, в тому числі економічних, включає певні віхи, стрибки, які представляють собою результат переходу кількісних змін в нову якість. Саме це і дає підставу в загальному економічному розвитку виділяти певні якісні етапи. Але при цьому застосовуються різні критерії, підходи до процесу розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Відповідно в науковій і навчальній літературі по-різному визначають етапи економічного розвитку людства і однозначного розуміння цього процесу поки що немає.

Розглянемо деякі з найбільш відомих підходів – це формаційний, немарксистський та цивілізаційний.

Для формаційного підходу характерно наступне:

а) виробничі сили і виробничі відносини у взаємодії і протирічній єдності складають спосіб виробництва;

б) сукупність виробничих сил і виробничих відносин складають базис суспільства, його матеріальну основу. Крім того, існують в будь-якому суспільстві

політичні, ідеологічні, правові, культурні інститути, які складають надбудову. В динамічній єдності базис і надбудова складають суспільно-економічну формацію;

в) визначальну роль в розвитку суспільства відіграє матеріальне виробництво;

г) основними складовими суспільства, суб'єктами історії виступають класи;

д) процес суспільного розвитку є послідовною зміною п'яти основних способів виробництва (соціально-економічних формацій), а саме: первісно-общинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний і комуністичний. Концепція запропонована в праці « До критики політичної економії (1859) Карлом Марксом (1818-1883).

Суспільним ідеалом Маркс вважав соціалізм і комунізм, які в праці «Критика Готської програми», назвав двома фазами комуністичного суспільства, за якого не існуватиме приватної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною, а кожна особа здобуде справжню свободу.

Все вчення марсизму побудоване на методології філософського вчення діалектичного матеріалізму. Діалектика – це процес розвитку чогось у усій суперечливості (Г.Гегель). Матеріалізм – філософський напрям, протилежний ідеалізму. Він виходить з того, що світ матеріальний, а матеріал існує поза і незалежно від свідомості і є первинною, а свідомість – вторинною (Л.Фейєрбах).

Історія людського суспільства розпочинається з первісно-общинного способу виробництва (ладу). В цей період люди жили первісним людським стадом, займались мисливством і збирали плоди колективом. Свої потреби вони задовольняли за рахунок того, що брали у природи готові, створені нею продукти. Цей період в розвитку людського суспільства можна назвати привласнюючим господарством. [9, с.179]

Але життя ставало складнішим. Потреби людини зростали, їй недостатньо стало збирати готові продукти природи, вона навчилася добувати і використовувати вогонь, з'явилися перші знаряддя праці, зачатки розподілу праці, які особливо проявилися у відокремленні скотарства від землеробства. Людина стала виробляти продукти. Цей період розвитку людського суспільства називається відтворюваним господарством. А виробництво продуктів вимагало подальшого розвитку знарядь праці. З'явилися металічні знаряддя (з бронзи, міді, заліза). Удосконалювалися засоби транспорту. Виник перший значний суспільний розподіл праці – між скотарством і землеробством (пастуші і землевласницькі племена).

На основі розвитку засобів праці общини стали виробляти продуктів більше, ніж їм потрібно було для власного споживання. З'явилися лишки в порівнянні з потребами виробників. Виник обмін продуктів між виробниками, який спочатку носив випадковий характер. Поступово він ставав все більш регулярним.

З розвитком засобів праці з'явилась можливість виробляти продукти не тільки спільною працею великої общини, але й працею невеликої кількості людей. Поряд з родами, племенами, общинами з'явилися сім'ї. Виникає індивідуальна приватна власність. Виділяється група привілейованих людей, старійшини. Користуючись своїм особливим положенням вони все більш відходять від безпосередньої участі в праці, присвоюють частину вироблених лишків, а також

частину продуктів, що обмінюються, і накопичують їх. В результаті війн, зіткнення племен майном переможених заволодівали в першу чергу старійшини, військові начальники. Вони ж перетворювали бранців в своїх рабів. Поступово первісно-общинний лад став перетворюватися в рабовласницьку формацію.

Рабовласницький лад був першим в історії людського суспільства суспільно-економічної формацією, заснованою на експлуатації чужої праці – праці рабів. В цей час відбувався другий великий суспільний розподіл праці – відокремлення ремесла від землеробства. Збільшилось виробництво засобів праці, які привласнювались особами, що займали привілейоване положення в суспільстві. Стала набирати сили приватна власність. Багатство (в першу чергу знаряддя праці) накопичується в руках небагатых.

Отже, зростання майнової нерівності, розвиток обміну, поява рабів – все це сприяло виникненню рабовласницького ладу. З'явилися класи – рабів і рабовласників. Рабовласник жив не працюючи. Він мав у приватній власності знаряддя виробництва, рабів і експлуатував їх.

Головною відмінною рисою феодального способу виробництва була поява нових класів – феодалів, земельних власників, з однієї сторони, і експлуатованих ними селян, що практично не мали своєї землі, - з іншої.

Що ж стосується надільних земель, то право власності на них залишилось в руках феодалів. Це і служило підґрунтям феодальної експлуатації.

Господарство феодальної вотчини було натуральним: все, що в ньому вироблялось, вироблялось в основному для себе, про продукти, про одяг, про дах над головою, про сім'ю, про відпочинок, про відновлення своєї робочої сили. Феодал намагався лише отримати більше продуктів з селян. І він їх отримував за допомогою феодальної земельної ренти. При феодалізмі продуктивні сили отримали подальший розвиток.

Але виробничі відносини феодалізму гальмували подальший розвиток продуктивних сил, так як зростали протиріччя, характерні для цього суспільства. Це протиріччя між феодалами і кріпосним селянством, між буржуазією, що зароджується, та трудовим людом – ремісниками, селянами, між містом та селом, між натуральним господарством та все більшим розвитком виробництва товарів.

В результаті і все суспільно-феодальне зайшло в тупик. Все більше товарів вироблялось для обміну. Господарські зв'язки розширювались. Виробники все більше диференціювались, більшість розорались, а деякі багатіли. Все це сприяло зародженню капіталізму.

Ще один момент, який підготував перехід до нового способу виробництва. Це так зване первинне накопичення капіталу. Суть його заключалась в тому, що відбувалося примусове відокремлення безпосередніх виробників від засобів виробництва, перетворення їх на пролетарів, тобто людей, що не мають засобів виробництва. К.Маркс писав, що «...так зване первинне накопичення є не що інше, як історичний процес відокремлення виробника від засобів виробництва. Він є «первинним», так як створює передісторію капіталу і відповідного йому способу виробництва» [6, с.727]

Чому таке виробництво називається капіталістичним? Від слова «капітал». Воно визначається по-різному. Згідно з марксистською теорією капітал – це не самі по собі засоби виробництва, гроші тощо. Капітал є відношення двох суб'єктів – роботодавця власника засобів виробництва і власника робочої сили – потенційного найманого працівника. Угода між ними добровільна і має ринковий характер.

Саме тому Маркс назвав таку економіку – системою найманого виробництва. Звичайно, виходячи з назви головної праці Маркса «Капітал» - це поняття характеризує весь спосіб виробництва, що базується на найманій праці. Іншими словами, капітал, згідно теорії Маркса, є система капіталістичних виробничих відносин. Але визначальною їх стороною є суспільна форма капіталу – відносини між найманими працівниками і капіталістами з приводу привласнення додаткової вартості. К.Маркс неодноразово вказував на недопустимість «змішування буржуазними економістами матеріальної сторони капіталу з його суспільною формою». Капітал – це не річ, а певне, суспільне, належне певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке представлене в речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру. [7, с.349]

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої – завжди мав прогресивний характер, сприяв розвитку продуктивних сил, вдосконаленню виробничих відносин.

Така послідовність економічного розвитку відображає насамперед соціально – економічні відносини в плані характеру та способу поєднання факторів виробництва, а відповідно економічного положення працівників безпосередньо у виробництві, його «економічної маски» (раба, кріпосного, найманого працівника, простого товаровиробника).

Разом з тим, уявлення Маркса, Енгельса, інших марксистів про майбутній справедливий устрій не вибудовані в струнку систему. [3, с.239]

Як не розроблено і жодного механізму реалізації комуністичних ідей, чому їх іноді називають утопічними. Власне, і сам Маркс розраховував на перемогу комерційну лише років за 350-450 від свого часу. Водночас формаційна теорія містить в собі не тільки соціально – економічний, але і гуманістичний потенціал, який справив суттєвий вплив на еволюцію соціалістичних ідей.

Разом з тим, застосовуючи цю теорію до аналізу сучасного світу, неможливо пояснити багато протиріч, наприклад існування зон прогресивного розвитку і зон відсталості, стагнації, прагнення виключити ідеологічні мотиви з сфери міждержавних відносин; виникнення нової ієрархії цінностей над класовими. Остаючись в межах цієї концепції, ми не зможемо пояснити деякі модифікації класових утворень або кругообіг історії тощо.

Основою немарксистських концепцій вважають теорії Б.Гільдебранда, У.Росту, Б.Белла, які вважали основою суспільного розвитку сфери обміну. Так, німецький економіст XIX ст. Гільдебранд поділяв історію суспільного розвитку на три типи: натуральне господарство, грошове господарство, кредитне господарство. К.Бюхер на межі XIX-XX ст. виділяє типологію поділу історично на період домашнього (замкненого) господарства, в якому немає обміну; міське господарство, в якому частина продуктів від виробника до споживача через обмін; народне

господарство, - період, коли більшість продуктів неодноразово походить купівлю – продаж перш, ніж буде спожите.

В середині XX ст. автор теорії «стадій росту» Ростоу виділяє основою типології рівень розвитку техніки. Так, в своїй роботі 1960 року «Стадії економічного зростання: не комуністичний маніфест», автор поділяє історію людського суспільства з точки зору економічного зростання на п'ять стадій: традиційне суспільство, перехідне суспільство, стадія «зрушення» або «злету», стадія «руху до зрілості», суспільство високого масового споживання. Перша стадія – це історія людства до XVII ст., коли переважною була ручна праця. Друга стадія – це період виникнення банків зростання інвестицій, поява машинного виробництва. Третя стадія – в основному XVIII-XIX ст., коли сили економічного прогресу починають домінувати в суспільстві. Четверта стадія – це період постійного прогресу, удосконалення техніки – стадія «індустріального суспільства». П'ята стадія – період коли на певний план виходить не виробництво, а споживання в широкому розумінні.

В 1976 році Ростоу ввів і шосту стадію – період пошуку нової якості життя або постіндустріального суспільства, на якій провідним сектором економіки стає сфера послуг.

Автором однієї з найважливіших теорій сучасної економічної науки – теорії постіндустріального суспільства є Даніел Белл. Методологічною основою теорії став еволюційний підхід до історичного розвитку і принцип технологічного детермінізму. Працюючи над теорією, дослідник поставив завданням дати, з одного боку, соціальний прогноз розвитку буржуазного суспільства, а з другого – утвердити повний концептуальний підхід до цього аналізу, який протистояв моністичній теорії суспільного розвитку К.Маркса.

Д.Белл визнавав велику роль Маркса у розвитку соціології і навіть заявляв, що «всі ми є постмарксистами». [3, с.506] Але основним недоліком марксистського вчення про суспільні формації вважав те, що схема Маркса будується навколо відносин власності. Адже в умовах переходу до постіндустріального суспільства велике значення мають не стільки матеріальні, скільки соціальні інститути. Він висунув ідею про те, що розвиток будь-якого суспільства відбувається одночасно під впливом багатьох факторів, які визначають його економічну, політичну і культурну еволюцію.

На думку Белла, в постіндустріальному суспільстві є три основні структурні елементи: соціальна структура, політична організація і культура. Більш того, він вважав що культура забезпечує стабільність суспільства. Особливо коли побачити, що в цьому суспільстві машинна технологія замінюється технологією інтелектуальною, а інвестиції спрямовуються насамперед на розвиток людини, в «людський капітал», соціальні конфлікти замінюються змаганнями між професіоналами, які контролюють інформацію, та професіоналами, котрі не мають до неї доступу.

Д.Белл визначив і основні завдання, які потрібні вирішити для переходу до постіндустріального суспільства: створення єдиної інтерактивної системи, заміна паперу електронними носіями інформації, перехід до системи дистанційного, комп'ютеризованого загальноосвітнього і обов'язкового навчання, «злиття» виробника і споживача через повернення працівників з підприємств до власників

осель і перетворення останніх у місце роботи на основі інтерактивної системи інформації і зв'язку. Як бачимо, сьогодні далеко не всі завдання близькі до свого здійснення.

Цивілізаційний підхід передбачає розвиток суспільства з позицій загальнолюдських цінностей і інтересів. Сучасному людству при всіх відмінностях його складових притаманна єдність соціально – економічних, політичних і культурних ознак. До цього треба додати проблеми глобального характеру, які висуваються на перший план, вимагають посилення тенденцій взаємозалежності і взаємозв'язків різних соціумів. В данному аспекті на перший план висувається проблема людини. Розвиток цивілізації – це розвиток людини, її потреб, перехід від простих потреб до складних, від матеріальних потреб до духовних, всебічному розвитку індивідуальності. Такий підхід надано в науковій літературі останнього часу. Представниками такого підходу можна назвати і Елвіна Тоффлера з його ідеєю «трьох хвиль», і теорії ноосферного розвитку В.І.Вернадського, і концепції інформаційного суспільства Ф.Махлупа і Т.Умсао. Але цей підхід ще недостатньо розроблений з погляду на проблему типології економічних систем.

4.4 Сучасні моделі ринкового господарства

Поняття «модель економіки» більш часткове по відношенню до «типу економічної системи», який може включати багато моделей економіки. Якщо типи економічних систем (за вказаними вище критеріями) суттєво відрізняються між собою, то моделі економіки в рамках одного й того ж типу економічної системи мають більше спільного ніж відмінностей. При чому відмінності відносяться до співвідношення одних і тих же елементів системи. Наприклад, співвідношення ринкових та неринкових регуляторів економіки, конкуренції і монополізму, різниці в масштабах економічної діяльності держави.

У вказаному контексті виділяють три основних типи і відповідні їм моделі (якщо такі є) економіки.

1. Натуральне господарство.
2. Товарне господарство, в розвитку якого слід виділити два важливих етапи:
 - ринкова економіка епохи вільної конкуренції (система вільного або чистого ринку);
 - сучасні моделі економіки ринкового типу.
3. Державно-планова соціалістична економіка [9, с.185].

Економічна модель кожної країни – це результат тривалого історичного процесу, протягом якого вибудовується співвідношення елементів моделі та формується механізм їх взаємодії. Саме тому кожна національна економічна система унікальна, та механічне запозичення її досягнень неможливе.

При всій своїй стійкості кожна національна економіка має свій життєвий цикл. Достатньо тривалі (зазвичай не менше 10 років) періоди стабільного та динамічного зростання тієї або іншої країни, яке супроводжується прогресивними

перетвореннями в структурі економіки та зростанням добробуту, іноді називають «економічним чудом».

Звичайно, в різних країнах системи відрізняються одна від одної. В залежності від країни в системі завжди будуть переважати елементи ринку або плану. Одні країни спираються в основному на командні, інші – на ринкові важелі. Розрізняють декілька моделей змішаної економіки (табл.4.1).

Наприклад, модель з мінімальною участю держави в регулюванні економіки. У ній переважає сфера ринку в порівнянні з державним сектором. Це американська (або ліберальна) модель ринкової економіки. Насамперед справою держави є забезпечення економіки потрібною кількістю грошей, яка повинна запобігати інфляції.

Іншою державною функцією є регулювання зовнішніх ефектів, які представляють собою побічні наслідки господарської діяльності окремих учасників ринку.

Таблиця 4.1.-

Моделі сучасного ринкового господарства [3, с.396]

Критерії	Моделі		
	Соціальне ринкове господарство	Ліберальна економіка	Корпоративна економіка
Мета державних програм	Захист інтересів громадян	Створення умов для розвитку підприємництва	Захист інтересів крупного бізнесу
Принципи регулювання економіки	Довгострокове програмування	Використання переважно тактичних методів	Визначення основних пріоритетів
Частка державного сектору	Біля 30%	Біля 10%	Незначна
Найбільш типові країни	Швеція, Німеччина	США	Японія

Особлива задача держави – управління неринковим сектором національного господарства, який надає населенню товари та послуги суспільного користування. Мова йде про національну оборону, державне управління, єдину енергосистему та національну мережу комунікацій, загальну освіту, охорону здоров'я, фундаментальних науках тощо.

Американська модель заснована на високому рівні продуктивності праці та орієнтації громадян на досягнення власного успіху. Держава заохочує підприємницьку активність, збагачення найбільш активної частини населення.

Таким чином, відмітимо характерні для американської моделі риси:

- абсолютне переважання приватної власності;
- законодавче забезпечення максимальної свободи суб'єктів ринку;
- обмеження сфери державного регулювання в основному проведенням макроекономічної політики;
- відносно невелика частка державного бюджету в ВВП та питомої ваги держінвестицій і виплат по лінії соціального забезпечення в структурі державних витрат.

Німецька модель – це модель соціального ринкового господарства, яка розширення конкурентних початків пов'язує зі створенням особливої соціальної інфраструктури, яка пом'якшує недоліки ринку та капіталу, з формуванням багатозарової інституційної структури суб'єктів соціальної політики.

В Німеччині державі відведена регулююча функція. При цьому діє принцип: «як можна менше держави, наскільки це можливо, та стільки держави, наскільки це потрібно». Наймані робітники та роботодавці виступають як соціальні партнери, вільно та в основному розсудливо домовляються про розміри заробітної плати, тривалість робочого часу та відпусток, інших умовах праці. Одночасно діє розгалужена система соціального захисту: виплати хворим, інвалідам, безробітним; допомога тим, хто постраждав від банкрутства свого підприємства або освоює нову професію; допомога на дітей, малозабезпеченим, жертвам війни. До кінця XX століття соціальні витрати в ФРГ виявились навіть досить високими, і менш працелюбна частина німців почала ними зловживати.

Функціонування даної моделі створює правові та соціальні ринкові умови для економічної ініціативи. Вони втілюються в соціальній рівності громадян – рівності прав, стартових умов та правовому захисті. Важливіша задача держави при цьому – забезпечувати баланс між ринковою ефективністю та соціальною рівністю.

Таким чином, для німецької моделі соціально-орієнтованої ринкової економіки характерні наступні риси:

- змішана економіка характеризується більш або менш значним державним сектором;
- здійснюється державне регулювання не тільки макроекономічних процесів, але й окремих сфер діяльності господарюючих суб'єктів;
- соціальна орієнтація економіки, істотний патерналізм (батьківське відношення) держави реалізується по відношенню до всіх членів суспільства, забезпечуючи таким шляхом гарантії певного рівня задоволення потреб населення в послугах охорони здоров'я, освіти, культури, оселі;
- спрямованість регулювання на підтримання вільної конкуренції, зменшення концентрації капіталів у небагатьох руках, створення нових господарських одиниць;
- регулюванні зайнятості населення з орієнтацією на мінімізацію безробіття;
- велика питома вага держбюджету в ВВП (хоча ФРН знаходиться в середині розвинутих капіталістичних країн за цим показником);
- регулювання економіки в основному через кредитно-грошову політику, а не бюджетно-фінансову.

Шведська модель відрізняється сильною соціальною політикою, яка спрямована на скорочення майнової нерівності за рахунок перерозподілу національного доходу на користь найменш забезпечених шарів населення шляхом високої норми податку. Така модель отримала назву «функціональної соціалізації», при якій функція виробництва лягає на приватні підприємства, які діють на конкурентній ринковій основі, а функція забезпечення високого рівня життя – на державу.

В цілому шведську модель можна визначити як модель, яка поєднує повну зайнятість населення та стабільність цін шляхом проведення загальної рестриктивної економічної політики, яка доповнена селективними мірами для підтримання високого рівня зайнятості та капіталовкладень.

Виділимо специфічні риси шведської моделі:

- низький рівень безробіття;
- профспілкова політика солідарності в області заробітної плати;
- централізовані переговори по заробітній платі;
- значний державний сектор;
- важкий податковий тягар.

Соціал-демократична модель близька до попередньої, а її особливість полягає в граничній соціалізації, яка можлива в ринковій економіці:

- значна роль держсектора, в структурі якого переважають об'єкти соціального призначення;
- доля держбюджету в ВВП перевищує 50%, в видатковій частині бюджету домінують статті, за якими фінансується соціальна сфера;
- регулювання трудових відносин не на рівні підприємств і галузей, а на національному рівні;
- державна соціальна політика включає засоби, які мінімізують рівень безробіття та диференціацію населення по рівню доходів;
- розвинута система виробничої демократії.

Така модель властива економікам держав Північної Європи, насамперед скандинавським країнам. Ця економічна система відома як шведська модель.

Японська модель – модель регульованого корпоративного капіталізму, в якій сприятливі можливості накопичення капіталу сполучаються з активною роллю державного регулювання в сферах програмування економічного розвитку, структурної, інвестиційної та зовнішньоекономічної політики та з особливим соціальним значенням корпоративного (внутрішнього) початку.

Японська модель економіки відрізняється розвиненим плануванням, координацією діяльності уряду та приватного сектора. Економічне планування держави носить рекомендаційний характер. Плани представляють собою державні програми, орієнтовані та мобілізуючі окремі ланки економіки на виконання загальнонаціональних задач. Для японської економіки характерне збереження національних традицій при запозиченні в інших країнах того, що потрібне для розвитку країни. Запозичення японського досвіду іншими країнами не завжди дає очікуваний результат, оскільки в цих країнах немає японських традицій.

Японська модель характеризується певним відставанням рівня життя населення (в тому числі заробітної плати) від рівня продуктивності праці. За рахунок цього досягається зниження собівартості продукції та різке підвищення її конкурентоспроможності на світовому ринку. Перешкод майновому розшаруванню не ставиться. Така модель можлива лише при виключно високій самосвідомості, пріоритеті інтересів нації над інтересами конкретної людини, готовності населення йти на певні матеріальні жертви заради процвітання країни. Однією з особливостей японської моделі є соціальна організація суспільства в Японії, яка передбачає гармонізацію відносин в суспільстві на всіх його рівнях і в усіх соціальних сферах на основі поваги традицій японського способу життя. На основі цих моральних цінностей склалась своєрідна мотивація трудової діяльності. Саме ця модель демонструє значення соціокультурного та конфесійних факторів в економічному житті суспільства.

Отже, провівши аналіз описаних вище моделей ринкової економіки, можна дійти висновку, що при наявності окремих відмінностей для всіх розвинених країн характерним є ряд загальних закономірностей:

- панування приватної власності і приватної ініціативи;
- ринкова економіка грає вирішальну роль в їх розвитку;
- основними виробниками є великі об'єднання, які контролюють рух капіталу;
- державне регулювання економіки стало необхідною умовою економічного росту, і держава стала активним суб'єктом економіки;
- спостерігається тенденція до формування соціально-орієнтованих систем;
- прагнення до відкритої економіки.

Розглянемо в стислому вигляді основні спільні властивості сучасних моделей економіки ринкового типу.

Всі без винятку моделі економіки в розвинених країнах є не тільки ринкового, але і ринково-капіталістичного типу. За справедливим зауваженням В.Черняка, термін «ринкова економіка» - менш дратівлива назва капіталізму, тому в нас частіше використовують цей термін. Але не варто лукавити: ринкова економіка і капіталізм – це синоніми. Звісно при цьому не потрібно забувати, що всякі «ізми» - анохронізми. Але вони зручні в користуванні [11, с.32].

Зрозуміло, певною мірою варто відрізнити ринкове і капіталістичне господарство. Мова йде про просте товарне господарство, що не використовує найманої праці. Але оскільки капіталістичне виробництво завжди було товарним і складало основу ринкової економіки, то їхнє ототожнення припустимо.

Таким чином, усі сучасні моделі економіки ринкового типу по своїй суті капіталістичні, а точніше – модифікації капіталізму. Це капіталізм «з людським обличчям».

Сучасні моделі економіки ринкового типу – різноманітні, поліформічні, змішані господарські системи. Логіка цього процесу диктується тим, що центром нової постіндустріальної цивілізації стає людина з її різноманітними потребами, формування яких носить поліформічний характер. Не випадково один з

основоположників теорії постіндустріального суспільства відомий американський економіст і соціолог О.Тоффлер вважає розмаїтість та неоднорідність найважливішими ознаками переходу до постіндустріалізму [10, с.114].

Більш того, на рубежі 60-70-х років, у розвинених країнах почала складатися багатоваріантна суспільна, а не лише економічна система. Її загальна ознака – процес плюралізації всіх сфер життєдіяльності суспільства: науково-технічної, економічної, політичної, соціальної, культурної.

Отже, найважливіша економічна ознака сучасних моделей економіки – плюралізм відносин власності і господарювання, що приходить на зміну пануванню якогось одного укладу, пріоритетного стосовно інших. І головне, мабуть, криється в тому, що досягається «ефект різноманіття» форм власності і господарювання. Тому розглянемо це питання більш ґрунтовно.

4.5. Сутність національно-українського господарського укладу

Україна отримала непривабливий спадок від СРСР: тотальне одержавлення економіки; панування монополізму, командних форм і методів управління; екстенсивний шлях розвитку господарства; диспропорційність економіки та її мілітаризація. Крім того, за роки напівколоніального становища народ втратив демократичні традиції, потяг до самоврядування, підприємницьку активність тощо. Не мала країна й цілісної концепції суспільної трансформації до демократичного суспільства і ринкової економіки, тому прийняті закони не спрацьовували. Зусилля багатьох урядів були направлені не на ринкові реформи, а на відновлення адміністративної системи управління, посилення регуляторної політики та податків.

Отже, у чистому вигляді жодна з розглянутих нами раніше моделей економіки ринкового типу не може бути еталоном для моделі економіки України. У найближчому з огляду на майбутньому вона буде нести на собі риси соціалістичної і напівринкової економіки. Більш того, саме соціалістичні ідеали варто зберегти, але скорегувати з урахуванням створення економіки ринкового типу, - така система є перехідною [9, с.496].

У структурному аспекті перехідна економіка являє собою особливий тип змішаної економіки, у котрій одночасно функціонують дві економічні системи. Така економіка вже несоціалістична, але ще і не ринкова, тобто не є моделлю економіки західного типу. Остання являє собою життєздатну гібридну форму, якій внутрішньо властива стабільність.

Отже, перехідна економіка, характерна для постсоціалістичних країн – це змішана економіка. Але на відміну від змішаної економіки багатьох країн Заходу, яка там має внутрішню стійку властивість системи, у перехідній економіці змішаність пов'язана зі зміною сутності соціально-економічної системи. Інакше кажучи, змішаність носить перехідний характер, одна економічна система трансформується в іншу.

У цьому зв'язку в перехідній економіці виникають особливі цілі і задачі, що не властиві системам господарства, що сформувалися.

Вихідним моментом характеристики перехідної економіки повинно бути з'ясування питання: від чого і до чого здійснюється перехід. Звідси випливає стратегія економічних перетворень. Зміст тієї економічної системи, від якої ми відходимо розглянуто нами у попередньому розділі роботи. Тут же відзначимо, що якщо відносно змісту соціалістичної системи серед наших вчених немає істотних розбіжностей, то щодо стратегії переходу не досягнута єдність думок серед вчених та політиків.

Так, В.Черняк вважає, що майбутня модель економіки України – змішана (з точки зору співвідношення форм власності і взаємодії ринкових механізмів і державного регулювання), соціально орієнтована ринкова економіка [11, с.32]. С.Мочерний думає, що для України більш адекватною є модель «західної економіки» в оптимальному об'єднанні ліберального і соціал-реформистського варіанту [8, с.51]. М.Гуревичев стверджує, що адміністративно-командна економіка України перетворюється на перехідну, потім змішану, передринкову і, нарешті, у конкурентно-цінову, тобто в ринкову економічну систему.

З огляду на історичні традиції, ментальність нашого народу, на думку А.Філіпенко, найбільш оптимальною моделлю для України є створення народної економіки, що передбачала б можливість самореалізації кожним громадянином свого права власності і на робочу силу і на засоби виробництва. Тому філософія приватизації повинна виходити з принципів, що передбачають надання більш-менш рівних стартових умов усім членам суспільства [9, с.432].

Економіка України, вважає І.Лукінов, безумовно, повинна крокувати не до такої ринкової моделі (руйнівного типу, хиби котрої широко відомі сучасному світу), а до соціально орієнтованої ринкової системи принципово нового постіндустріального розвитку. Процеси ефективного реформування повинні гнучко і раціонально сполучити ринковий і державний механізм керування і регулювання – тим більше, у перехідний період прояву гострих кризових явищ [5, с.5].

Не позбавлена підстав позиція тих учених, які думають, що при розробці нової соціально-економічної суперпарадигми доцільно піти шляхом з'єднання переваг ринкової економіки (із її високою ефективністю, трудовою і підприємницькою мотивацією і т.д.) з гідностями значної соціальної орієнтації України, - це шлях органічного сполучення усього позитивного, чим володіє система планового господарства, і всього прогресивного, що має на сьогоднішній день ринок. У результаті такої інтеграції повинна виникнути система реформування української економіки.

Не вирішена проблема визначення стратегічної цілі переходу на рівні «великої» політики, що згубно для економічного розвитку, особливо в умовах перехідного періоду, коли зміна моделі економіки стає практичним завданням. Цю зміну слід перетворити на свідоме конструювання. Тому гострою нині є потреба в соціальних конструкторах, у конструкторах нової економічної системи (як на макро-, так і на макрорівні). Останнім часом економічна стратегія в Україні з'явилася у виді декларацій намірів [11, с.32].

При виборі або розробці післякризової моделі економіки України виникає дилема. Створення якоїсь моделі економіки ринкового типу, що не має розробленого

аналога у світовій практиці нереальне. Вибір із уже нині існуючих моделей економіки – навіть кращих – теж дуже проблематичний. Вихід може бути один: у перехідний до ринку період задача держави – розробити таку модель післякризової економіки, що ввібрала б усе те позитивне, що напрацьовано світовою практикою і підходить для нас. Інакше Україна залишиться на узбіччі цивілізації, не зможе активно брати участь у міжнародному поділі праці, співробітництві, інтеграції з національними економіками інших країн. Але мова йде не про «сліпе» копіювання чужого досвіду. Він повинен застосовуватися з урахуванням наших особливостей, обумовлених історією і специфікою соціальних, національних і культурних традицій, що відрізняють умови самого нашого життя від умов інших країн. Інакше кажучи, варто шукати якийсь загальний життєздатний вектор, ефективний синтез загальних закономірностей і тенденцій соціально-економічного розвитку людства і того, що реально можливе в наших конкретних умовах.

Розроблена за таким принципом майбутня модель економіки України буде і національною, і певною мірою сучасною моделлю економіки ринкового типу, із всіма атрибутами цивілізації.

При такому формуванні ринкової моделі економіки постійно необхідно уникати її класичного варіанту, при якому виявляється її багато негативних рис, із чим доводиться стикатися. І тут на перше місце виходить задача не ринкового, а соціального напрямку – формування соціально орієнтованої економіки, забезпечення соціального захисту тим, кому загрожує стихія ринку.

В результаті можна виділити такі ознаки післякризової моделі економіки України:

- це економіка капіталістично-ринкового типу, оскільки її основу складе ринкове підприємництво, наймана праця, економічний суверенітет виробників, а зв'язки між ними будуть здійснюватись в основному через посередництво ринку;
- це змішана економіка з погляду форм власності і господарювання, механізмів регулювання, засобів з'єднання чинників виробництва;
- це у певній мірі одержавлена економіка, тобто зі значною масштабністю економічної діяльності держави (держсектор, держрегулювання і т.д.);
- це соціально орієнтована модель економіки;
- це постіндустріальна система господарства;
- це «відкрита» економіка, тобто та, що використовує вигоди міжнародного поділу і кооперації праці, інтегрована у світове господарство.

Майбутня модель економіки України при будь-якому її сучасному ринковому варіанті буде являти собою проміжну модель класичної ринкової і державно-планової, між капіталістичною і соціалістичною економікою. Ринкове господарство тут складе каркас економічної системи, але остання вже не буде тільки саморегулюючою. Поряд із ринком вона буде свідомо регулюватися державою. Із сказаного витікає висновок про недоцільність руйнування «до основи» державно-планової економіки. Кращі її властивості запозичили в нас розвинені країни. Для нас їх збереження життєво необхідно, оскільки пом'якшує витрати і скорочує термін перехідного періоду.

Отже, при визначенні стратегії переходу до нового типу економічної системи і вирішенні проміжних цілей, країнам СНД варто особливо враховувати сформований менталітет народу.

Перелік рекомендованої літератури

1. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – Т.1. – М.: Экономика, 1989. – 416 с.
2. Базилюк А.В. Економічна теорія. Практикум: навч. посіб./ А.В.Базилюк, Ж.В.Дерій, В.В.Концева та ін. – К.:Центр учбової літератури, 2012. – 312 с.
3. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
4. Колпаков В. О.О. Богданов і його організаційна наука/ В.Колпаков// Персонал. – 2003. - №11. – С.82-90.
5. Лукинов И. Об итогах научной деятельности учреждений отделения экономики НАН Украины в 1995 г. и перспективы развития фундаментальных исследований/ И.Лукинов// Экономика Украины. – 1996. - №8. – С.4-12.
6. Маркс К. Капитал. Т.1/ Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – 907 с.
7. Маркс К. Капитал. Т.3. Критика политической экономии/ К.Маркс, Ф.Энгельс// Соч. 2-е изд. – Т. 25. – ч. 2. – 551с.
8. Мочерный С. Проблемы человека в экономической теории/ С.Мочерный// Экономика Украины. - 1999. - №1. – С.72-79.
9. Мельник Л.Ю. Основи економічної теорії: навч. посіб./ Л.Ю.Мельник, М.Х.Корецький, В.М.Паренко та ін.// Під заг. ред. Л.Ю.Мельника. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 528 с.
10. Федоренко В.Г. Основи економічної теорії/ В.Г. Федоренко. – К.: Алерта, 2012. – 312 с.
11. Черняк В. Модель економіки: вибор України/ В.Черняк// Экономика Украины. – 1995. - №9. – С.31-39.
12. Щетинін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щетинін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.

Розділ 5

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА ПРАЦІ

- 5.1. Поняття і ознаки праці
- 5.2. Античні мислителі про сутність праці
- 5.3. Християнська концепція праці
- 5.4. Ознаки праці в концепціях XVII-XIX ст.
- 5.5. Концепції праці в умовах індустріальної технологічної революції
- 5.6. Соціально-індустріальні технократичні концепції праці
- 5.7. Сутність сучасного соціального партнерства

5.1. Поняття і ознаки праці

Праця – це складне і багатоаспектне явище, яке відіграє в житті суспільства і окремої людини особливо важливу роль, оскільки саме це поняття є невіддільним від людського життя. Змінюючи у процесі праці навколишнє природне середовище і пристосовуючи його до своїх потреб, люди не лише забезпечують своє існування, але і створюють умови для розвитку і прогресу суспільства. Праця виступає однією з найважливіших форм самовираження, самоактуалізації й самовдосконалення людини.

Працю слід розглядати як свідому цілеспрямовану діяльність; докладання людиною розумових та фізичних зусиль для одержання корисного результату у задоволенні своїх матеріальних та духовних потреб; як процес перетворення природних ресурсів в цінності та блага; як вияв людської особистості.

Особливості праці як об'єкта дослідження і вивчення полягають у тому, що, по-перше, праця – це доцільна діяльність людей із створення благ і послуг, яка повинна бути ефективною, раціональною, економічно організованою; по-друге, вона є однією з основних умов життєдіяльності не тільки окремого індивіда, а й усього суспільства в цілому, фактором функціонування будь-якої організації (підприємства); по-третє, вона не може розглядатися як товар, оскільки товаром є не вона сама, а послуга праці; і, нарешті, в процесі праці формується система соціально-трудоких відносин, що складають стрижень суспільних відносин на рівні народного господарства, регіону, фірми й окремих індивідів.

Категорія «праця» – процес свідомої доцільної діяльності людей, за допомогою якої вони видозмінюють предмети природи і пристосовують їх для задоволення своїх потреб. Причому зміст праці становить, на думку науковців, досягнення будь-якого результату, не враховуючи задоволення від виконуваної роботи, але з застосуванням розумових і фізичних зусиль [1, с.35].

Зміст праці відображає професійну приналежність праці, склад виконуваних робіт, їхню складність, послідовність, виконання. Зміст праці висуває певні вимоги до освіти, кваліфікації, здібностей людини.

Виділяють наступні форми прояву процесу праці:

- витрати людської енергії;
- взаємодія працівника із засобами виробництва;

- виробнича взаємодія працівників один із одним як по горизонталі, так і по вертикалі.

Праця – це свідомо, цілеспрямована діяльність людей, в процесі якої вони видозмінюють зовнішню природу, пристосовують її речовину для задоволення власних потреб. Особлива риса людської праці – свідомість дій, здійснення наперед поставленої цілі – саме цим праця людини відрізняється від інстинктивних дій і операційної тварин. У цьому зв'язку К.Маркс писав: «Павук здійснює операції, що нагадують операції ткача, і бджола побудовою своїх воскових сот посоромить окремих людей-архітекторів. Але й самий поганий архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що перш ніж побудувати соти з воску, він вже побудував їх в своїй голові. В кінці процесу праці одержується результат, який вже на початку цього процесу містився в уявленні людини, тобто ідеально» [4, с.189].

Таким чином, праця – це доцільність людини, яка характеризується такими ознаками:

- усвідомленість дій;
- енерговитратність;
- наявність корисного, суспільно визнаного результату.

Усвідомленість – це створення людиною у своїй свідомості проекту, моделі дій з наступним здійсненням заздалегідь вироблених намірів.

Енерговитратність включає витрати фізичної і психічної енергії людини.

Результативність наголошує на суспільній користі. Тому функціональна праця виражає ступінь розвиненості суспільних відносин.

Функції праці:

- спосіб задоволення потреб;
- створення суспільного багатства;
- фактор суспільного прогресу;
- скульптор людини (праця створила саму людину);
- шлях до свободи.

В умовах корінних змін у системі суспільних відносин найбільш істотні перетворення відбуваються в соціально-трудої сфері, викликаючи закономірне в таких випадках протистояння основних суб'єктів цих відносин. Ймовірно, саме тому жодна зі сфер економічного життя нашої держави не критикується так жорстоко, як соціально-трудої відносини. Цьому сприяв ряд факторів, серед яких можна виділити довгі роки пануючих традицій державного патерналізму в дій сфері і спрощену систему оцінки стану соціально-трудої сфери тощо.

Оскільки праця – явище багатогранне, тому при її класифікації застосовують різні ознаки (табл.5.1).

З моменту виникнення людини та об'єднання у спільноту з метою виживання, праця стала не лише основною її життєдіяльністю, але й основною сферою формування та розвитку людини.

Класифікація видів праці [1, с.12]

Ознака	Вид праці
Залежно від виду діяльності	- творча; - управлінська; - виконавча.
Залежно від рівня освіти	- праця, що вимагає тривалої підготовки; - праця, що не потребує значної підготовки; - праця, що не потребує підготовки.
Залежно від ступеня механізації	- ручна; - машинно-ручна; - механізована; - автоматизована; - апаратурна.
Залежно від умов праці	- підземна; - на шахтній поверхні; - в нормальних умовах; - в шкідливих умовах; - в гарячих цехах.
За психофізіологічними показниками	- регламентована; - нерегламентована; - монотонна; - приваблива (неприваблива) тощо.

Сьогодні не можливо заперечити важливість праці у господарському розвитку. Погляди на роль цього поняття змінювались ще здавна, впродовж тисячоліть, разом з еволюцією економічного світогляду.

5.2. Античні мислителі про сутність праці

В античну епоху праця вважалася головною складовою економіки. Часто ці два поняття вважалися синонімами, а ознаки праці трактувалися кожним античним мислителем по різному.

Джерелами, які дають уявлення про економіко-філософські погляди цього періоду, є законодавство держав, публічні виступи; твори філософів, істориків, політичних діячів. Уявлення про ознаки праці в Стародавній Греції сягає розвитку в 4 ст. до н.е. в працях Ксенофонта, Платона і Аристотеля.

Свої погляди на економіку і працю Ксенофонт (бл.430 – 355/354 р.р. до н.е.) виклав в працях «Домоустрій» («Ойкономикс»), «Кіропедія» та інших.

У них дано характеристику рабовласницького господарства. Основною проблемою для Ксенофонта був пошук шляхів подолання притаманних такому господарству недоліків. Визнаючи рабство природним і правомірним, Ксенофонт

виступав за колективні форми рабоволодіння як такі, що нейтралізують деякі суперечності рабовласницького ладу. Він дав поради щодо поліпшення організації господарства й підвищення продуктивності рабської праці. Для цього, як він гадав, треба використовувати матеріальні стимули й різноманітні засоби «морального» впливу на рабів, що що примусило б їх працювали ліпше. Ксенофонт уже розумів протилежність між розумовою і фізичною працею, а тому вважав, що фізичною працею мають займатися раби (виконавці), а людям вільним (керівникам) належать функції нагляду й управління.

Ксенофонт був прихильником натурального господарства, як більш стійкого й надійного. Сільське господарство – це, на його думку, найважливіша галузь економіки («землеробство – мати й годувальниця всіх професій»), а до ремесла він ставився досить зневажливо. Він не залишив без уваги і проблеми товарно-грошових відносин з огляду на можливість їх використання для зміцнення натурального господарства. Так, Ксенофонт одним із перших зрозумів важливість поділу праці, визнавши потребу в спеціалізації виробників на виготовленні певних предметів. «Ясна річ, - писав він, - хто проводить час за такою обмеженою роботою, той зможе виконувати її якнайліпше». Ксенофонт бачив зв'язок між поділом праці та розмірами ринку, протиставляючи слаборозвинутому поділу праці у малих містечках відносно високий рівень його у великих містах.

Платон (428/427-348/347 до н.е.) написав багато творів філософського, соціально-політичного та іншого змісту. Основні твори, в яких викладено його економічні погляди («Держава» та «Закони»), присвячено проблемам держави. У праці «Держава» Платон виклав свою концепцію ідеальної держави. Вихідною в його теоретичній побудові була думка про те що держава, яка складається з багатих і бідних, - це, по суті, дві держави: держава багатих і держава бідних. Нерівність, на думку Платона, випливає із самої природи людей через що є нездоланною. Проте кожна людина має одержувати свою частку відповідно до своїх здібностей, що і є справедливим.

Здібності окремої людини є обмеженими, а її потреби – різноманітними і навіть безмежними. Відтак постає суперечність між потребами людей і можливостями її задоволення. Розв'язання цієї суперечності Платон бачить в утворенні міста (слово «місто» у греків було фактичним синонімом слів «держава» й «суспільство»), тобто об'єднання людей, в якому існує поділ праці. Саме поділ праці у Платона є основним принципом побудови держави та її природною основою.

Виходячи з того, що люди помітно різняться за своїми здібностями, одні з них народжені для управління, інші – для військової справи, а решта – для землеробства й ремесла, Платон поділяв усе вільне населення в ідеальній державі на три стани: філософів, що керують державою; воїнів, покликаних воювати, боронити державу і лад у ній; та землеробів, ремісників і торговців, тобто всіх тих хто займається господарською діяльністю. Раби не належать до жодного стану: вони є тільки знаряддям праці, яке здатне говорити. Отже, поділ праці у Платона є також підставою для соціального поділу суспільства. Філософи й воїни, на думку Платона, не повинні мати приватної власності, у них все має бути спільним. Щоб ці стани могли якнайліпше керувати державою і захищати її, вони мають бути цілковито

вільними від виробничої праці й матеріальних клопотів. Засоби існування для вищих станів мусять постачати члени третього стану, а також раби.

Із тези, що людей від природи наділено не однаковими здібностями, випливала необхідність закріпити їх поділ за заняттями. Кожна людина, уважав Платон, мусить займатися тією працею, яка найбільше відповідає її здібностям, не поєднуючи її з іншими видами діяльності. На це має бути пряма державна заборона. Але займаючись лише одним видом праці, людина інші свої потреби може задовольнити через обмін продуктами. Унаслідок цього з'являються ринок, торгівля і гроші.

Разом з тим, він вважав найважливішою працею землеробство, важливою – ремесло, а торгівлю проголошував заняттям непочесним.

Платон виклав багато історично правильно спостережень за соціально-економічною дійсністю античного світу й висловив важливі наукові ідеї стосовно поділу праці, обміну, грошей та їхніх функцій, економічної ролі держави. При цьому він залишався захисником натурального аграрного господарства, що використовує переважно працю рабів, зневажливо ставився до представників торговельно-лихварського капіталу, нагромаджувачів грошового багатства, що розкладають суспільний лад і душу людей.

Економічна думка Стародавньої Греції досягла своєї вершини у творах Аристотеля (384-322 до н.е.) – найвидатнішого мислителя давнини. З його численних праць, що охоплюють найрізноманітніші галузі знань (філософію, логіку, психологію, етику, політику, фізику, економіку та ін.), слід назвати «Політику» і «Нікомахову етику», в якій містяться міркування з економічних питань. Аристотель досліджував більш широке коло теоретико-економічних проблем, ніж Ксенофонт і Платон, і виявив більшу глибину й оригінальність. Виходячи з того, що природний потяг людей до спільного життя приводить до утворення родини, селищ, а згодом і держави, Аристотель, як і Платон, створив проект «найліпшої держави». Соціальною основою такої держави мають бути громадяни, які володіють власністю середньою, але достатньою, оскільки «середній достаток з усіх благ якнайліпший». Населенням держави є землероби, скотарі, ремісники, торговці, воїни, наймані працівники та раби. Найбільш привілейованими і шанованими громадянами є політичні Діячі, а також філософи. Уся земля держави поділяється на дві частини, одна з яких перебуває у державному володінні, а інша – у приватному. Провідною галуззю економіки Аристотель також уважав землеробство.

Основою виробництва, на думку Аристотеля, має бути рабська праця. Таке твердження випливало з переконання філософа, що рабство є природним явищем. За Аристотелем, планування й підкорення – це універсальний закон природи, необхідний для «взаємного самозбереження» («деякі істоти різняться в тім відношенні, що одні з них неначе призначені до підлеглості, а інші – до владарювання»). Стосовно суспільства це означало, що одні люди від природи є вільними, а іншим судилося доля рабів, і таким бути рабами не тільки справедливо, а й корисно. Рабами, за Аристотелем, мають бути лише варвари, бо варвари раб за природою своєю поняття тотожні. Рабство Аристотель зв'язував із поділом праці на розумову й фізичну: раби – це ті люди, котрі від природи можуть виконувати лише фізичну роботу, а вільні – ті,

яким призначено долею займатися розумовою працею. Навіть «ремісник, який порається коло низького ремесла, перебуває в стані дещо обмеженого рабства». Вільні тому і є вільними, що вони не знають фізичною праці. Основні безпосередні виробники – це раби. Відтак існування рабства є економічною необхідністю. Раба Арістотель розглядав як «наділене душею знаряддя».

Філософсько-економічні досягнення давньогрецьких авторів зв'язані зі способами теоретичного осмислення таких економічних процесів і явищ, як поділ праці, обмін, товар, гроші та ін., прагненням зрозуміти закони господарського життя.

Стародавній Рим виник у VIII ст. до н.е. як місто, а з кінця III ст. до н.е. до кінця V ст. н.е. був середземноморською державою. Могутність Стародавнього Риму зв'язано зі зміцненням і розквітом античного способу виробництва, за якого основними відносинами були відносини рабів і рабовласників. Ясна річ, що центральне місце серед соціально-економічних проблем Стародавнього Риму займали проблеми рабства й аграрні проблеми, особливо питання раціональної організації рабовласницьких господарств. Саме вони насамперед знайшли відображення в законах, аграрних проектах, спеціальних творах, які є важливими з історії економічної думки.

Трактат «Землеробство», написаний Марком Порцієм Катонем Старшим (234-149 до н.е.), узагальнює досвід і містить практичні рекомендації щодо ведення натурального рабовласницького господарства з певною ринковою орієнтацією. Катон, як і його грецькі попередники, уважав землеробство за найпочесніше й найшляхетніше заняття, дохід від якого «є найчистішим, найповнішим і зовсім не породжує заздрощів». Зразкове господарство – це переважно самозабезпечуване натуральне господарство, власник якого купує лише те, чого не можна виробити у власному маєтку, а продає тільки надлишки. При цьому господар має якнайменше купувати і як найбільше продавати. Для підвищення доходності маєтків Катон дає поради щодо облаштування господарства, організації в ньому виробництва і праці рабів. Приміський маєток, наприклад, господар має облаштувати так, щоб він давав якнайбільш прибуток. Для того, щоб власник не робив зайвих витрат, Катон радить йому мати менше обладнання. Не надаючи великого значення засобам виробництва, Катон, проте, виняткову увагу приділяє рабам і організації їхньої праці. Він радить суворо поводитися з рабами карати за найменші провини, сіяти ворожнечу між ними, годувати та одягати їх залежно від того, як вони працюють і як поведуться, і в такий спосіб створювати стимули до сумлінної роботи та доброї поведінки. Кожен раб має дістати «урок», тобто певний обсяг конкретної роботи. Система «уроків» уможливило господареві контроль за станом справ у маєтку. Безпосередньо наглядали за працею рабів мав раб-наглядач (вілік). Працюючи серед інших, від «буде знати, що в рабів на думці, і вони будуть ретельнішими в роботі». Про виконання наказів вілік мав звітувати господареві, котрий сам мусив керувати всім маєтком. Крім рабів, Катон передбачав залучення до роботи в господарстві вільних громадян, зокрема половинщиків, але тільки як тимчасовий і допоміжний захід.

На погляди Варрона щодо використання в господарстві праці рабів безперечно вплинуло повстання Спарака. Хоч він і досі вважає рабів тільки «знаряддями, що говорять», та все ж радить рабовласникові не купувати багато рабів

тієї самої національності, щоб вони не змовились між собою, і застосувати гнучкіші методи примусу до праці, заохочуючи рабів матеріально та морально. Виходячи з низької продуктивності рабської праці, особливо для обробітку великих сільськогосподарських угідь і в нездорових місцевостях, де велика смертність рабів могла б завдати їхньому власникові значних збитків.

Праця Луція Колумелли має таку саму назву «Про сільське господарство». Це своєрідний огляд стану античного сільського господарства в період кризи рабовласництва. На протигагу твердженням, що занепад сільського господарства зумовлений погіршенням родючості землі та поганим кліматом, Колумелла головну причину цього занепаду справедливо бачить у недоліках господарювання, насамперед через недбале ставлення рабів до праці. Узагальнивши тогочасну сільськогосподарську практику, він запропонував цілу систему заходів для раціональнішої організації рабовласницького господарства. На його думку, велике, але погано оброблене поле дасть менше доходу, ніж маленька, але старанно оброблена ділянка.

Добрий господар може зробити прибутковим будь-який клаптик землі, вирощуючи там саме те, для чого ця земля найбільше придатна.

Прагнучи розробити принципи ефективної організації праці рабів, Колумелла рекомендував запровадити поділ праці, її спеціалізацію, використання кваліфікованої рабської праці. Великого значення Колумелла надав навіть характеру відносин між паном і рабами. Діапазон запропонованих ним засобів впливу на рабів був досить широким: від традиційної маєткової в'язниці до дружньої розмови і навіть жартів. Це, на думку Колумелли, мало сприяти зростанню продуктивності праці. Найважливіше, щоб маєтком особисто управляв суворий і досвідчений господар. З огляду на це Колумелла радив купувати приміські маєтки, щоб частіше там бувати. Власникам віддалених господарств він рекомендував здавати земля в оренду вільним колонам, оскільки на той час це вже стало вигіднішим, ніж використання рабів. Колумелла вважав, що власникові маєтку не слід часто міняти орендарів, ліпше залучати колонів, міцно прив'язаних до місця. Таким чином, твори Катона, Варрона й Колумелли є важливими літературними джерелами з аграрних проблем Стародавнього Риму. У них було відображено розвиток сільського господарства і зв'язану з ним еволюцію економічних поглядів римлян з питань організації рабовласницького господарства.

У I ст. н.е. у Римській імперії за умов глибокої економічної, політичної й моральної кризи суспільства виникло християнство. Воно увібрало в себе чимало елементів східних релігій (зокрема іудаїзму) і античних філософських течій. Хоча раннє християнство спочатку було релігією гноблених і гнаних, однак воно не було орієнтоване на певний боговибраний народ, соціальну групу або клас. Воно було звернене до всіх людей, до всіх, хто вірив у божественного Спасителя, в Христа. Ранньому християнству належить заслуга першої постановки питання про рівність людей. Рівність людей перед Богом виступає як основний вид рівності, від котрого всі інші види є похідними. Засуджується соціальна нерівність, зокрема, поділ людей на бідних та багатих. Багатство розглядається як «корінь усього злого». Люди повинні

ставитися один до одного справедливо. З ідеєю рівності міцно зв'язаний принцип загального обов'язку працювати.

Отже, антична думка про ознаки праці була різноманітною в залежності від часу і місця її діяльності. Вже тоді вкоренилася загальна думка про важливість праці, як ознака розумної людини і її суспільна необхідність.

5.3. Християнська концепція праці

Християнство здійснило корінний перелам в відношенні до праці, вперше протиставивши античному зверхньому погляду на працю нову його оцінку – як постійної «справи Божої». Ця оцінка послідовно і органічно витікає з суті розуміння існування людини та її задач за землі.

Вже на початку Біблії надало заповіт першій людині обробляти і охороняти землю: «І взяв Господь Бог людину ... і поселив її в саду Едемському, щоб обробляти його і обороняти його» (Буття, 2:15).

Про високе морально-духовне значення праці говорять і інші тексти Євангелія: «той, хто працює, гідний нагороди за труди свої» (Лк. 10:7); «кожен отримає нагороду по своїй праці» (1 Кор. 3:8-9); «Просимо же вас, братіє, - пише апостол Павло, - поважати тих, хто працює у вас, і представителів ваших в Господі, і тих, хто вчить вас, і шанувати їх переважно з любов'ю за справу їх...» (1 Фес. 5:12-13).

В «Діяннях апостольських» апостол Павло говорить про необхідність праці для праці допомоги ближньому, адже Господь Бог заповідав: «блаженне давати, ніж приймати» (Діяння 20:34-35). В посланні к Єфесьянам апостол закликав: працюючи, адже створюючи корисне, ти допоможеш нужденному. (Єф. 4:28)

Протиставлення християнського відношення до праці античному, «аристократично-рабовласницькому» міститься в словах Іоанна Златоуста в «Тлумаченні на послання до Фесалонікійців»: «Не станемося соромитися ремесел і будемо вважати безчестям не роботу, а неробство». Клімент Олександрійський в «Педагогі» називає працю школою суспільної справедливості. Василій Великий розглядає працю як обов'язок по відношенню до себе і як наслідок любові до ближнього: «Слід знати, що працюючий працює не для того, щоб працею слугувати тільки своїм потребам, а і для того, щоб виконувати заповідь Господню» («Правила», 42).

Разом з об'єктивними підставами високої оцінки значення праці: як обов'язок в відношенні до природи, до людини; як виконання свого призначення на землі; - в християнстві розкривається велике духовно-виховне значення праці. Саме таку її характеристику ми знаходимо в працях Августина Блаженного, Тертуліана, Климента та ін.

Найважливіший, на думку групи науковців, вклад у розвиток економічної науки середньовіччя вніс Фома Аквінський (1225-1274) у трактатах «Сума проти поган» і «Сума теології». Розглядаючи соціально-політичний устрій суспільства, він виступав за централізацію влади і визнавав соціальну ієрархію, оскільки вважав, що поділ на стани «заведений Богом». В основі соціальної ієрархії є поділ праці: «Одні

повинні обробляти рілля, інші – будувати будинки, а частина людей, що вільна від людських клопотів, мусить себе присвятити духовній праці заради спасіння решти», - пояснював Аквінський. Разом з тим, фізичну працю він вважав «рабським заняттям».[3, с.60]

Але віддана та наполеглива праця в християнстві розглядається як один із способів почитати Господа. Працюючи, людина стає не тільки володарем світу, але і управителем власної душі.

Спроба надати християнській релігії новий зміст і пристосувати до нових умов в 30-40 рр. XIX ст. належить католицькій церкві та християнсько-демократичним партіям, які сприяли формуванню християнського соціалізму. Цей рух відрізнявся різноманітністю форм в різних країнах і у різних представників. Це і відомий діяч кооперативного руху Вільям Кінг (1786-1865), і британський священник Чарльз Кінслі (1819-1875), і ідеологи анархізму – Прудон, Пьер Жозеф (1809-1865), Макс Штирнер (1806-1856), Михайло Бакунін (1814-1876), Петро Кропоткін (1842-1921).

Князь Петро Олексійович Кропоткін в своїй праці «Ниви, фабрики і майстерні», вимагав здійснення принципу розподілу по потребам і загальне «право на забезпечення» для всіх з першого дня соціальної революції. Звичайно, ці вимоги були утопічними, як і його ідеї поєднання землеробства з промисловістю, а розумової праці з фізичною. Хоча соціальна практика XX століття дала нам зразки спроб втілення цих ідей.

Таким чином, в християнській філософії праця розглядається, по-перше, як необхідність поєднання з навколишнім світом та його освоєнням.

По-друге, праця сприяє саморозвитку людини, тому вона несе відповідальність перед Богом за своє творіння і творіння світу. Так, Фома Аквінський вважав, що відраза до будь-якої діяльності, інертна в'ялість, є смертним гріхом.

По-третє, праця сприяє освоєнню та перетворенню світу. Бог дарував людині не тільки здатність до самореалізації, але й надав поле для діяльності: «наповнюйте землю, та володійте нею». (Буття, 1:28)

По-четверте, праця є служіння людей для людей; між людьми. Вона є служінням ближньому, сім'ї і народу незалежно від того є в ній елементи творчості чи ні. Ідея Григорія Сковороди «про сродну працю» пояснює цю тезу.

По-п'яте, праця як покаяння та прощення. Праця, примусова, рабська, знедолює людей. Але ініціювали такий стан люди, а не Бог. Разом з тим, долаючи муки, які може викликати праця, людина по своєму приймає участь разом з Сином Божим, розп'ятим на хресті, в Спасінні людства. Тому бремя праці не прокляття, а – прощення.

Таким чином, в основі християнської концепції праці – відданість праці для досягнення вищих духовних цілей та пошуку сенса життя. За виконання такого обов'язку християнин відповідає не перед судом людської думки, а перед всевидящим Богом та власним сумлінням.

5.4. Ознаки праці в концепціях XVII-XIX ст.

В період розкладу феодалізму (XVI-XVII ст.) у Західній Європі з'являються фантастичні проекти справедливого суспільства – соціальні утопії.

Томас Мор (1478-1531), Томмазо Кампанелла (1568-1639) вважали, що праця стане потребою людини в безкласовому суспільстві і всі будуть працювати рівний час (6 годин – у Мора в «Утопії» і 4 – у «Місті Сонця» Кампанелли). В період Англійської буржуазної революції 1642-1649 рр. значного поширення набули ідеї англійських утопістів - левелерів (зрівняльників) і дигерів (копачів). Лідер останніх Джерард Уїнстенлі (1609-1652) в трактаті «Закон свободи» розробив розробив проект майбутньої республіки, в якій немає нероб і жебраків, «уся праця на землі або заняття ремеслами виконується юнацтвом та особами, що втратили свободу».[3, с.77] Цей проект має всі ознаки соціальної утопії.

В умовах первісного накопичення капіталу (XVI-XVII ст.) дрібні виробники позбавлялися приватної власності і перетворювалися в бідних продавців своєї робочої сили. Юридичне звільнення особистості селянина від кріпацтва і ремісника від цехового порядку було, за висловом К.Маркса, «записано в літописі людства мечем і вогнем». Адже клас капіталістів склався не тільки в результаті працелюбства, енергії і старання, а й унаслідок насилля, пограбування, доведення до бідності мільйонів людей.

Представники класичної економічної школи Вільям Петті (1623-1687), Пьер Буагільбер (1646-1714), Франсуа Кене (1694-1774), Адам Сміт (1723-1790), Давід Рікардо (1772-1823) сформулювали нову економічну ідеологію, в основі якої дослідження сфери виробництва та об'єктивних законів економічного життя в умовах політичного планування буржуазії.

Засновник класичної політекономії В.Петті в «Трактаті про податки і збори», «Політичній арифметиці», «Слові мудрим» та інших роботах першим сформулював основні положення трудової теорії вартості. Основним джерелом вартості (багатства) є праця. Аналізуючи вартість праці, він обґрунтував концепцію заробітної плати як ціни праці. Величину зарплати дослідник трактував через «природну ціну праці», рівень якої визначається фізіологічним мінімумом засобів існування найманого робітника та членів його родини. Звідси і висновки: заробітна плата визначається економічними, а не правовими чинниками, працівник отримує тільки частину створеної ним вартості, а решту присвоює власник. Це є справедливим, бо, на його думку, приватна власність – «священна і недоторкана», а експлуатація працівників – «природна».

Такої думки притримувались і інші ідеологи цієї школи. Подальшу розробку цієї концепції зробив А.Сміт в «Дослідженні про природу і причини багатства народів». Він запропонував концепцію продуктивної праці, згідно якої продуктивною є лише та праця, яка створює вартість і на купівлю якої витрачається капітал. Непродуктивна праця за Смітом – це послуги, «які зникають в момент їх надання». Іншими словами, йдеться про матеріалізацію праці: матеріалізоване в певній речі праця є продуктивною, а праця не матеріалізована – непродуктивною.

Сучасна економічна наука відкидає цю концепцію. Так, М.Блауг зазначив: «Розмежування продуктивної і непродуктивної праці, введене Смітом, - це, мабуть, одна з найбільш згубних концепцій в історії економічної думки. Але за всього критичного ставлення до викладу цієї ідеї у Сміта не можна не визначити, що вона в жодному разі не двозначна і не безглузда».[3, с.131] До речі, в самій класичній школі були критики А.Сміта. Так, Жан-Батіст Сей (1767- 1832) в «Трактаті політичної економії» та інших роботах прямо заявив, що всяка праця є продуктивною, якщо вона здійснюється за допомогою сил природи (землі, вітру чи води), капіталу, праці людей та має корисні результати. Він відносив до продуктивної праці і послуги, адже своєю працею лікар або вчитель приєє розвитку виробництва, не створюючи матеріальних благ. У сфері послуг, на думку Жана-Батіста Сея, створюється особливий нематеріальний продукт, який, так само як і матеріальний, речовий, має мінову цінність і корисність – «цінність є мірилом корисності».

В цей час сформулювалися і національні концепції економічного розвитку. Так, німецький економіст Фрідріх Ліст (1789-1846) в «Національній системі політичної економії» започаткував теорію національних продуктивних сил. Він стверджував, що умовою економічного зростання є не саме багатство, а здатність нації до його продуктивної праці. Ця здатність є важливішою за саме багатство. Тому найбільшого значення вчений надав людському капіталу, який формується шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопичених людством знань, ідей, винаходів, навичок професійної дебільності тощо. Тому освітні, наукові, мистецькі, правові заклади, які примножують людський капітал, також належать до продуктивних сил; а держава повинна проводити політику «виховного протекціонізму» підтримуючи дух нації.

Початок формування марксистської політекономії відносять до 40-х років XIX ст. Все вчення марксизму побудоване на методології філософського вчення діалектичного матеріалізму. Діалектика – це процес розвитку чогось у всій різноманітності його форм і в усій його суперечливості (Гегель). Матеріалізм – філософський напрям, протилежний ідеалізму. Він виходить з того, що світ – матеріальний, а матерія існує поза і незалежно від свідомості і є первинною, а свідомість – вторинною (Фейєрбах). Засновники теорії – Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс спиралися на трудову теорію вартості. Вона сприяла формуванню теорії додаткової вартості, теорії заробітної плати та ідеї про відчуження праці.

Відчужену працю (праця з примусу, підневільна) Маркс розглядає в чотирьох аспектах. По-перше, робітник використовує матеріали, які взяті в природи й одержує в результаті праці потрібні для життя предмети, речі, продукти праці. Ні вихідний матеріал, ні продукти йому, робітнику, не належать - вони йому чужі. Чим більше вихідних матеріалів переробляє робочий і чим більше речей, продуктів він виробляє, тим більше світ предметів, що йому не належать, «чужих» йому. Природа є для робітника тільки засобом праці, а предмети, речі, які створюються у виробництві, - засобами життя, фізичного існування. Вони підпорядковують собі робітника, він повністю залежить від них.

По-друге, сам процес трудової діяльності для робочого примусовий. Він не має вибору: працювати чи не працювати, оскільки не може інакше забезпечити

можливість існування. Але така праця - це «не задоволення потреби в праці, а тільки засіб для задоволення будь-яких інших потреб...» Робочий і в процесі праці залишається підлеглим - контроль, регулювання, управління належать не йому. Тому не в праці, а лише поза праці робітник звільняється, сам розпоряджається собою. Він відчуває себе вільним «при їжі, питті, в статевому акті, в кращому разі ще розташовуючись у себе в житлі, прикрашаючи себе і т.д.», тобто здійснюючи життєві функції, загальні у людини з тваринами. А праця - форма життєдіяльності специфічно людська. Для робітника, навпаки, представляється приниженням у собі людини, вживанням людини в тваринній функції, антилюдським заняттям.

По-третє, праця підневільна, як показує Маркс, адже взагалі забирає у робітника «родове життя». Рід людський живе в природі. Сама людина - природна істота, її життя нерозривно пов'язано з природою. Цей зв'язок - діяльний контакт із природою, в якому головно - праця, виробництво: «...виробниче життя і є родове життя. Це є життя, що породжує життя». Але для робітника, навпаки, праця - лише засіб для підтримки власного індивідуального життя, а зовсім не життя «роду». Робітник відноситься до виробництва і природи не як вільна людина, а як робітник, тобто відчужено, як до чужого, навіть ворожого. Це і означає, що в робітника відібрані і родове життя, і людська сутність.

По-четверте, підневільна праця породжує відчуження між людьми. Робітники чужі один одному, оскільки вони конкурують за можливість працювати, щоб жити; тим більше робітники чужі тому, хто примушує працювати і відбирає продукт праці. Ця людина не залежить від робітника, володарює над ним і управляє ним.

Відчуження праці - базове, фундаментальне, глибинне соціальне відношення. Не лише робітник втрачає в умовах відчуження свою людську суть і родове життя - усі інші люди, починаючи з капіталістів, також є відчуженими людьми. Стосунки між людьми також відчужені, і відмінність лише в тому, які види, рівні відчуження. Маркс вказує на факт існування первинних і вторинних видів відчуження. Чому ж це відбувається? Чому людина стає відчуженою людиною?

Відчужена праця рівнозначна існуванню приватної власності. Приватна власність - основа економічного життя, та сама фактична основа, яку політекономі не обговорюють, вважаючи «природною передумовою». На приватновласницькій економіці «тримається» уся людська історія, усе життя людей. Це означає, що економічна історія - ключ до розуміння людського життя як такого. Релігія, сім'я, держава, право, мораль, наука, мистецтво і так далі лише особливі види виробництва і підкоряються його загальному закону. Життя людей в умовах економічного відчуження (усіх людей, не лише працюючих) спотворює, нівечить їх, робить «частковими індивідами» або нерозвиненими, недолюдськими істотами. «Приватна власність зробила нас такими безглуздими і односторонніми, що який-небудь предмет є нашим лише тоді, коли ми ним володіємо...коли ми ним безпосередньо володіємо, їмо його, п'ємо, носимо на своєму тілі, живемо в нім і так далі, - одним словом, коли ми його споживаємо... Тому на місце усіх фізичних і духовних почуттів стало просте відчуження усіх цих почуттів - почуття володіння».

Негативна філософська оцінка «атомарного індивіда» і життєвої реальності співпадає у Маркса з Фейербахом, але надій на чисто духовний, моральний переворот Маркс не живить. Відчуження має бути здолане в самій своїй основі - в праці, у виробничій діяльності. Перспективи розвитку людини і людства - в перетворенні основи основ, в знищенні відчуженої праці.

Процес, зворотний відчуженню, привласнення людиною власної справжньої людської суті. Маркс зв'язує цей процес з громадськими перетвореннями, з тим звільненням, яке у своїй основі має знищення відчуженої праці. «Припустимо, що ми робили б як люди», - починає Маркс одне з міркувань про такий громадський устрій. Що буде, якщо людина почне «робити як людина», тобто не підневільно, не заради шматка хліба, грошей, ринку, держави і тому подібне? Це означає, по Марксу, що найістотніше в людині - його «родова суть» - отримає вільний розвиток.

Чи, іншими словами, праця перетвориться на засіб саморозвитку людини, в реалізацію людиною своїх кращих особових сторін; у таку вільну діяльність, про яку у світі відчуження віддалено натякають тільки дитячі ігри або творчі професії.

Характеристика «привласнення» людиною власної суті, або перетворення праці з примусової в «людську», розглядається Марксом за тими же параметрами, що і процес відчуження :

- а) за привласненням предмета праці і його результату;
- б) за привласненням або звільненням самої діяльності;
- в) за привласненням людиною праці загальної «родової суті»;
- г) за гармонізацією стосунків людини з людиною, «Я» і «Ти» в самій діяльності.

Отже, знищення відчуження, перетворення праці на вільну самореалізацію людини означає і повне «перевертання» і людину, і його відношення до природи і інших людей. Маркс створює грандіозну за гуманістичним пафосом картину людини, що живе в єдності з природою, перетворює природу «за міркою кожного виду», тобто відповідно до її, природи, законами. Гармонія з природою зовнішньою здійснюється в діяльності, в якій людина реалізує свої цілі вже не за законами утилітарної користі, експлуатації природи, а «за законами краси».

Внутрішня природа самої людини також перетвориться - замість покалічених, відчужених, прагнучих тільки до задоволення тваринних потреб людей з'являється людина, сам природний розвиток якої є гармонійний результат усієї історії людського суспільства. Це означає, що в людині почнуть бурхливо розвиватися здібності, поки що ще реалізуються зовсім не у усіх людей: музично розвинене «вухо», художньо розвинене «око» і так далі.

Універсально розвинена, така, що живе в єдності і гармонії із зовнішньою і внутрішньою природою, людина - такий ідеальний філософський образ, що малюється Марксу в якості «ядра» комуністичного ідеалу. Маркс називає його «закопченим натуралізмом», або «закопченим гуманізмом». Знищення приватної власності Маркс вважає засобом реалізації цього ідеалу.

Проте сама по собі ліквідація приватної власності хоча і неминуча, але ще недостатня для привласнення людьми людської суті.

Ідеї творців марксизму мали надзвичайну долю. Їм судилося перенести не лише наукове визнання та нищівну критику, не тільки переслідування та світовий тріумф, а й бути «керівництвом до дії», гаслом свідомої побудови суспільства, позбавленого суперечностей, як і мріяли їх автори.

5.5. Концепції праці в умовах індустріальної технологічної революції

Науково-технічний переворот останньої третини XIX ст. вплинув і на перші десятиліття XX ст. З'являються нові галузі науки, в тому числі науки про людину (антропологія, психологія), виходить на історичну арену наука про керування. А поява фінансового капіталу з його міццю і мобільністю прискорила процес практичного впровадження у виробництво винаходів і технологічних нововведень, які змінюють і погляди на характер і зміст праці. Керування стає одним з факторів виробництва, як і наукові досягнення. Загалом цей період ввійшов в історію економічної думки під назвою «маржиналістська революція».

Карл Менгер (1840-1921) засновник австрійської школи, автор «Зasad вчення про народне господарство», «Дослідження про метод суспільних наук і політичної економії особливо» бачить причину зростання добробуту людей не в поділі праці, як А.Сміт, а в пізнанні: «Процес у пізнанні причинного зв'язку предметів з добробутом людей і зростаюче підпорядкування найбільш віддалених умов цього добробуту привели людей від стану дикості і найглибшої бідності до сучасного ступеня їхньої культури і добробуту...»[7, с. 219] Власне, людину з її потребами і владою над засобами задоволення останніх він вважав «вихідним і кінцевим пунктом усілякого людського господарства». На противагу класичній школі з її законом вартості блага, обумовленої затратами праці, Менгер вважає, що таким мерилом є величина задоволення потреб. Е.Бем-Баверк, Ф.Візер розділяли точку зору Менгера.

Поява машини, нових технологічних рішень призвели і до нової форми негативного боку праці – монотонності. Про «машинізм» писали Фур'є, Оуен, Сміт.

Про те, як калічить людину професійно і фізично машинна праця, чимало написали Ф.Енгельсом і К.Марксом. Ще раніше про проблеми «несродної» праці писав Г.Сковорода.

В індустріальну епоху Герман Госсен (1810-1859) підкреслює, що робота в перші моменти приносить задоволення, а потім важкість; Вільям Джевонс (1835-1882) вважає, що спочатку важкість праці убуває, потім праця стає приємною, потім знову важкість, яка дедалі посилюється. У Джона Кларка (1847-1938) важкість зростає зі збільшенням тривалості праці.

Напрошується певний висновок: пошук способів нейтралізації важкості – очевидна вимога. Це може бути організація праці за відповідними науково обґрунтованими принципами. Зразковий варіант організації праці у великому машинному виробництві – це японський менеджмент, коли в умовах «довічного наймання» народився «японський працелюб».

Перехід від важкої фізичної праці до машинного виробництва веде до спрощення людської праці. Сам зміст праці, монотонна трудова операція, породжує негативне ставлення до неї. Але праця – єдине для більшості людей джерело до

існування, дозволя, насолод, що відбивається в його заробітній платі, яка і є граничною корисністю граничної важкості праці.

Важкість праці, тобто «антикорисність» (явище не тільки фізіологічне, але і психічне) досліджували Д.Кларк, А.Маршалл. Так, А.Маршалл (1842- 1924) в «Принципах політичної економії» чітко позначив новий час і нові завдання економічного розвитку: «...Ліквідація тягарів злиднів та згубної дії непомірної фізичної праці – головне і найвище призначення економічних досліджень» [5, с.56; 7, с.242].

Поява наукового менеджменту, маркетингу, економічної соціології надають можливість по-новому характеризувати проблеми в теорії праці. Так, А.Маршалл дає контрастно окреслену картину цієї нової системи: «Праця всередині кожної галузі була розділена таким способом, щоб планування і організація підприємства, управління ним і відповідальність за ризик покладалися на одну групу людей, тимчасом як необхідна для нього ручна виконувалася найманою працею. Ця форма розподілу праці одночасно характерна для сучасного світу в цілому, а також для англійської нації... Сьогодні вона виділяється як основне явище за наявної форми цивілізації, являє собою ядро економічних проблем сучасності» [5, с.172].

Пріоритет праці був покладений в основу теорії Дж.М.Кейнса (1883-1946). Він визнає чинники виробництва, але розглядає їх як своєрідну фондоозброєність праці. Він вважав, що, власне, проблему безробіття не вирішує сучасна економічна система. В своїй роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» Дж.М.Кейнс підкреслив, що найтяжча вада індустріальної епохи – вимушене безробіття. Він говорить і про психологічні чинники праці: «Заощадження мало на увазі старість або добробут дітей. Діяльністю суспільства керував несвідомий інстинкт...Війна показала всім даремність стриманості. Так був відкритий обман; робочий клас уже, мабуть, не погодиться більше жертвувати собою для інших».[3] Розробляючи концепцію праці, він вводить нові категорії: «одиниця праці», «грошова одиниця», «стимул», «мультиплікатор» тощо.

Соціальні ідеали Дж.М.Кейнса викладені в 24 розділі вказаної вище роботи – «Прикінцеві зауваження про соціальну філософію, до якої може призвести загальна теорія»: «Найвизначнішими вадами економічного суспільства, в якому ми живемо, є його нездатність забезпечити повну зайнятість, а так самодовільний і несправедливий розподіл багатства і доходів».[3]

Серед послідовників Дж.Кейнса внесок в теорію праці зробили Албан Філіпс (1914-1975), який доказав вплив інфляції і заробітної плати на безробіття (крива Філіпса); Джеймс Тобін (1918-2002), який зробив висновок про розбалансованість між різними секторами ринку; одночасно на ринку є надлишок працівників одних професій і нестача інших, - це, в свою чергу, впливає на заробітну плату.

Якщо некейнсіанство (40-60 рр. ХХ ст.) характеризувалося певним зближенням з неокласичною теорією, то посткейнсіанство, яке заявило про себе в 70-і роки, виявилось їй жорстким опонентом.

Так, Фридріх Хайек (1899-1992) в відомих роботах «Індивідуалізм та економічний порядок», «Дорога до рабства» та інших запропонував конструкцію

спонтанного порядку: право кожного вільно розпорядитися своїм капіталом, здібностями, нести відповідальність і ризикувати, притримуючись двох основних правил: відмовитися від присвоєння чужої власності і добровільно виконувати взяті на себе зобов'язання. Отже, «спонтанний порядок» - це порядок, який ґрунтується на індивідуальній економічній свободі.

Артур Пігу (1877-1959) велике значення надавав питанням трудового найму, заробітної плати і безробіття, розв'язання яких впливає на загальний добробут.

Вільям Рьопке (1899-1966) в роботі «Гуманне суспільство» обґрунтував погляди на «доцільний господарський порядок», який вважав основою господарського життя суспільства. Щоб досягти його, треба створити для людей відповідну систему стимулів до праці і підприємництва.

Таким чином, з кінця XIX ст. в економічних теоріях стосовно праці посилюється думка про те, що людина, яка задіює свою працю, завжди діє на основі економічних принципів, мотивів, схильностей. Як визначає П.В.Проскурін, американський шахтар під час депресії 1929-1934 рр. мігрував. Український шахтар на початку XXI ст. бідує «в рідній хаті».[7, с.359] Тому і необхідно встановлювати ті ознаки, що констатують розбіжності людей в їх трудовій поведінці.

5.6. Соціально-індустріальні технократичні концепції праці

XX століття в Європі і Америці називають епохою експериментів – нового типу господарської політики. Світова система втратила свою однаковість. Але на думку В.Ойкена, в кожній країні експериментаторство мало свій особливий національний характер, починаючи з закону про соціалізацію (1919) в Німеччині і закінчуючи процесами в СРСР. Більшість експериментів не готувалися та не мали концептуальної бази. Тому наприкінці XX ст. – початку XXI ст. лідери Німеччини і Великобританії заявили про пошуки третього шляху лібералізму: цей підхід відобразився в маніфесті Г.Шредера – Т.Блера – «менше держави – більше соціалізму». Одночасно починається процес глобалізації, в умовах якої концепція Кейнса, створена на базі національних господарств, вже не може «працювати», а економічний егоїзм зі ставкою винятково на приватний інтерес, породжує моральну кризу. Індустріальна цивілізація породила свій менталітет, в якому не виявилось місця емоціям, духовності. Раціоналізм породив не тільки підприємливість, але і жадібність, егоїзм, інші пороки. Значні зміни відбулися в соціальній структурі європейських держав. Середній клас, до якого відносять і прошарок робітників, оповів 50-70% населення. Разом з тим, за даними МОП на початок XXI ст. 25-30% робочої сили у світі є безробітними.

Неокласичні теорії кінця XX – поч. XXI століття головною цінністю суспільства проголосили не соціальну справедливість, а свободу. Тому зрозуміло є монетарна концепція М.Фридмана (нар. 1912 р.), Ф.Найта (1885-1972) та інших.

Так, М.Фридман розробив теорію «адаптивних очікувань», за логікою якої господарючі суб'єкти мають інфляційну психологію, яка формується під впливом сьогodenної інфляції. І тому в короткостроковому періоді крива Філіпса працює, а в довгостроковому – ні. Підтвердженням його висновків стала концепція А.Оукена, який на підґрунті гіпотези природного безробіття відкрив закономірність, яку назвали

«Законом Оукена»: кожен відсоток надлишкового безробіття у певному діапазоні його рівня (від 6 до 25%) зумовлює безповоротну втрату 2-2,5% національного продукту зі спадним ефектом цієї втрати. Водночас цей закон підтверджує і те, що за стабільних темпів економічного зростання на рівні 2,7% в економіці буде зберігатися тільки природне безробіття.

Наприкінці ХХ ст. популярною стають теорія суспільного вибору, кліометрика і теорія людського капіталу.

До проблеми людського капіталу звертався Петті, Ніколсон, Маршалл. А започаткували її в 60-х рр. ХХ ст. Теодор Шульц і Гері Беккер.

Теодор Шульц (1902-1998) в своїх роботах «Економічна цінність освіти», «Вкладення в людський капітал: роль освіти та наукових досліджень», «Інвестиції в людей: економіка якості населення» тощо поєднав різноманітні погляди, ідеї про процес формування і використання знань, навичок, здібностей в процесі праці. Він є засновником теорії людського капіталу.

Теорія людського капіталу поєднує різноманітні погляди, ідеї, положення про процес формування і використання знань, навичок, здібностей, досвіду людини як джерело наступних доходів і привласнення економічних благ. Людський капітал (набуті знання, навички, здібності, фах, кваліфікація, досвід, енергія, які використовуються при створенні товарів і послуг) у виробництві взаємодіє з фізичним капіталом (засоби праці) і формується завдяки інвестиціям, які вкладаються в освіту та фахову підготовку даного працівника. Величина людського капіталу оцінюється потенційними доходами, які він здатен принести за увесь час свого функціонування у виробництві. Тобто людський капітал за Шульцем – це міра втілення у людині здатності приносити дохід.

Водночас людський капітал, або людський ресурс, з одного боку, подібний до речового капіталу (засобів праці), а з іншого – до природних ресурсів. Людський капітал одразу після народження людини, як і природні ресурси, ще певний час не приносить ніякого ефекту. Вони – і природні, і людські ресурси – дають віддачу після відповідної «обробки». Це означає, що праця як первісний ресурс поступово перетворюється на людський капітал разом із якісним поліпшенням робочої сили. Дослідник був переконаний, що з врахуванням внеску праці у випуск благ виробничі можливості людини вищі від усіх інших ресурсів разом узятих. Особливість людського капіталу на відміну від усіх інших його форм, як гадав дослідник, полягає у тому, що незалежно від джерел формування (власних, державних чи приватних інвестицій), його використання безпосередньо контролюється самим власником.

Шульц доводить, що людський капітал створюється подібно до капіталу взагалі, оскільки має ті ж ознаки. Першою є те, що вони є результатом інвестицій. Людина за допомогою сім'ї і держави, а потім і самостійно здійснює інвестиції у саму себе, оплачуючи освіту і набуття фаху та кваліфікації, таким чином підвищуючи якість своєї робочої сили, розвиваючи свої творчі здібності. Другою ознакою є здатність генерувати протягом певного часу потік доходу. Інвестиції у людський капітал згодом дають віддачу у вигляді більш високої заробітної плати чи здатності виконувати роботу, яка приносить більше задоволення.

Це поняття нині застосовують для пояснення того, як освіта та кваліфікаційна підготовка підвищують якість робочої сили і оплату праці, а також того, що визначає рівень освіти, яку одержують люди.

Макроекономічний фундамент теорії людського капіталу заклав Гері Беккер (нар. 1930 р.). Серед наукових праць вченого варто виділити книги «Економіка дискримінації» (1957), «Людський капітал» (1964), «Теорія розподілу часу» (1965), «Людський капітал і особистий розподіл доходу» (1967), «Нариси з економіки злочинності і покарання» (1974), «Розподіл часу і товарів протягом життєвого циклу» (1975), «Трактат про сім'ю» (1981), «Економічний аналіз і людська поведінка» (1993) та інші.

Відправним пунктом аналізу «людського капіталу» для Беккера стало уявлення, що інвестиції в освіту та фахову підготовку варто оцінювати з позицій очікуваної граничної норми віддачі, тобто як і від вкладень з дохідністю альтернативних інвестицій, наприклад, з дохідністю банківських вкладів чи цінних паперів. Залежно від того, що економічно доцільніше, учні і їхні батьки приймають рішення: навчатися чи працювати. Рішення поступити до навчального закладу, на відміну від рішення знайти роботу, є рішенням інвестиційним, тобто пов'язаним з інвестиціями, що включає як нинішні витрати, так і майбутні доходи. Тому норма віддачі від інвестицій виступає регулятором їх розподілу між різними видами та рівнями навчання, а також між системою освіти та іншими галузями економіки.

Беккер здійснив розрахунок економічної ефективності освіти. Зокрема, дохід від вищої освіти він визначав як різницю у заробітках між тими, хто закінчив коледж чи університет, і тими, хто не пішов далі середньої школи. У складі витрат навчання головним елементом було визнано «втрачені заробітки», тобто заробітки, які студенти не змогли отримати, тому що витратили час на навчання. Зіставлення витрат і вигод освіти дало змогу визначити рентабельність вкладень у людину.

Основні складові інвестиційного рішення вчитися такі:

- прямі витрати (плата за освіту, підручники тощо);
- альтернативні витрати, адже студент жертвує доходом, який він міг би одержати не навчаючись, а працюючи;
- фінансові переваги навчання, адже після його завершення доходи зростуть;
- витрати і вигоди не грошового характеру (принади студентського життя, розширення кругозору і загальних знань, знайомство з новими ідеями і цікавими людьми, водночас, тимчасова втрата можливості просування по службі, вільного часу тощо).

Тому варто зважувати усі затрати і вигоди, особливо тому, що затрати здійснюються нині, а ймовірні вигоди з'являться, у кращому випадку, через кілька років. Водночас, як визначив, зокрема, американський дослідник Денісон, інвестиції в людський капітал дають віддачу у 5-6 разів більшу, ніж у капітал фізичний (засоби праці і технології), хоча ці інвестиції і мають тривалий строк окупності.

На думку дослідника, інвестиції в освіту, в охорону здоров'я громадян, у соціальні програми, спрямовані на підготовку, збереження і розвиток професійних кадрів, рівнозначні інвестуванню нової техніки та технологій.

Теорія людського капіталу створила єдину аналітичну структуру для визначення віддачі засобів, вкладених у освіту чи підвищення кваліфікації, а також пояснила, чому у різних країнах відмінності у пропозиції людського капіталу значно суттєвіші, ніж у пропозиції капіталу реального. Як наголошував Т.Шульц, теорія людського капіталу пояснює, чому країни з великими капіталами експортують переважно трудомісткий, а не капіталомісткий продукт.

Основний соціальний висновок теорії людського капіталу полягає у тому, що за сучасних умов підвищення якості робочої сили має більше значення, ніж зростання капіталоозброєності праці.

5.7. Сутність сучасного соціального партнерства

Теорія «соціального партнерства» ґрунтується на ідеї «класового миру» між працею і капіталом. Цю ідею вперше проголосив засновник ринкового реформізму британець Дж.С.Мілл. Вона розвивалася в поглядах француза Бастіа, американця Керрі, у працях фундатора соціал-реформізму німця Бернштейна та його послідовників. Нині вона взята на озброєння неолібералами, зокрема видатним економістом і канцлером ФРН Ерхардом, який розглядає політику «соціального партнерства» найважливішою умовою успішного економічного розвитку Німеччини. Теорія «соціального партнерства» розвивалася і вдосконалювалася у працях Чейза, Перру, Дж.М.Кларка, Друкера, Самуельсона, Арона, Гауглера, Гелбрейта та інших теоретиків другої половини минулого століття.

«Соціальний діалог» здійснюється на основі взаємних поступок профспілок і союзів підприємців при укладенні «колективних трудових договорів». Зростання добробуту, посилення соціального захисту, гуманізація трудових відносин перетворюють найману працю в силу, яка зацікавлена в зміцненні модернізованого ринкового суспільства.

Мета соціального партнерства полягає в прагненні держави, роботодавців і найманих працівників досягти загального блага в суспільстві через підвищення продуктивності праці, розвиток науково-технічного прогресу, збільшення валового національного продукту, підвищення рівня життя, яке виражається такими показниками:

- зростання продуктивності праці має перевищувати зростання середньої заробітної плати;
- збільшення валового національного продукту;
- удосконалення техніки, технології виробництва, науково-технічний прогрес;
- підвищення рівня життя населення.

Досягнення зазначеної мети можливе за умови залучення всіх суб'єктів суспільних відносин до управління і подолання на цій основі монополізму в розподілі створеного продукту; посилення мотивації до співробітництва в забезпеченні високих результатів роботи як необхідної умови підвищення якості життя; усунення непорозумінь і суперечностей щодо намірів, яку представляють законні інтереси кожної із сторін; досягнення взаємного прагнення до утвердження в суспільстві соціального миру і злагоди.

Основу цивілізованих відносин, що складаються між партнерами, повинні становити принципи, вироблені Міжнародною організацією праці (МОП). Назвемо основні з них:

Перший принцип: загальний і міцний мир може бути встановлений тільки на основі соціальної справедливості. Безумовно, національні соціальні партнери всіх рівнів повинні керуватися цим принципом, тому що відступ від нього здатний викликати соціальні протести і вибухи. В умовах гласності і демократизму в управлінні позиції партнерів швидко стають відомі всім працівникам, аналізуються ними й у результаті складаються відносини чи довіри, чи недовіри. Якщо, наприклад, у ході переговорів частка прибутку, що йде на споживання, розподіляється між адміністрацією і працівниками несправедливо, то такий партнерський договір не буде підтриманий членами колективу, не стане стимулом для праці і рано чи пізно призведе до трудової суперечки і конфлікту. І навпаки, надмірні вимоги працівників, що руйнують чи згортають виробництво й інвестиції в нього, спровокують роботодавця на пошук шляхів перепрофілювання підприємства чи підборі більш «згідливого» складу працівників. Загалом соціальні партнери повинні свято дотримуватись принципів соціальної справедливості і сім разів «відміряти», перш ніж прийняти рішення.

Другий принцип: ненадання в якій-небудь країні працівникам людських умов праці є перешкодою для інших країн, що бажують поліпшити становище трудящих. Другий принцип вимагає, щоб соціальні партнери даної республіки, регіону, підприємства вирішували соціально-трудова проблеми з огляду на ті наслідки, які можуть викликати їхні дії в інших країнах, регіонах і передбачали, як даний «прецедент» буде використаний іншими регіонами для обмеження соціально-трудова інтересів трудящих. Треба уникнути ефекту ланцюгової реакції.

Третій принцип: свобода слова і свобода об'єднання є необхідними умовами постійного прогресу. Сама природа соціального партнерства ґрунтується на паритетному функціонуванні одного партнера (підприємця) і другого (профспілки) як представника трудящих. Тому визнання і гарантія права на об'єднання – обов'язкові умови існування партнерства. Але роботодавцю потрібний злагоджений, стабільний, висококваліфікований колектив працівників. Керівник підприємства, налагодивши партнерські відносини з працівниками, визнавши їхнє право на об'єднання і сприяючи цьому, здобуває і колективних радників, і конструктивних опонентів. Крім усього, виробник зацікавлений підтримувати купівельний попит своїх працівників на свою продукцію.

З іншого боку, і працівник, створюючи кон'юнктуру не тільки на ринку праці, а і на ринку товарів і послуг, зацікавлений у надійному, конкурентоспроможному функціонуванні свого підприємства і збуті продукції, його економічній безпеці, гарантії зайнятості і доходу. Тому економічні вимоги працівника не безмежні, і він зможе зрозуміти мотиви раціонального обґрунтування прибутку підприємства для нестачі споживання і для нестачі нагромадження, включаючи технічне відновлення виробництва і поліпшення умов праці.

Профспілка, у свою чергу, повинна перейти від участі в управлінні виробництвом до партнерства з роботодавцями в управлінні всім ринком праці і всіх

інших аспектів регулювання соціально-трудових відносин. Для цього профорганам потрібні, передусім, нові економічні і правові кваліфіковані кадри, нові форми і методи роботи на основі принципів соціального партнерства, уміння грамотно захищати інтереси трудящих, застосовувати тактику балансування між конструктивним спонуканням і домовленістю.

Цей принцип установлений Конвенцією МОП №87 і дає гарантії працівникам і службовцям на вільне використання права об'єднуватися. Експерти МОП вважають, що для виконання цього принципу необхідні три умови: відсутність якої-небудь відмінності в законі і на практиці між тими, кому дане право на об'єднання; відсутність попереднього дозволу для заснування організації; свобода вибору членства в таких організаціях.

Четвертий принцип: убогість у будь-якому місці є загрозою для загального добробуту.

П'ятий принцип: усі люди, незалежно від раси, віри і статі, мають право на матеріальний добробут і духовний розвиток в умовах свободи і достоїнства, стійкості в економіці і рівних можливостей.

Шостий принцип: повна зайнятість і підвищення життєвого рівня.

МОП визначила і сьомий принцип – праця не є товаром (тут мається на увазі не економічне, а соціальне і моральне визначення поняття «праця»).

Окрім зазначених загальних принципів соціального партнерства, варто назвати ще й такі:

1) визнання неоднаковості інтересів різних соціальних груп, права кожної групи мати власні економічні інтереси, які можуть не збігатися з інтересами іншої групи;

2) усвідомлене бажання сторін досягти взаєморозуміння, погоджуватися на компроміси, співробітничати в ім'я громадського миру;

3) надання роботодавцями можливостей найманим працівникам брати участь в прийнятті рішень стосовно управління виробництвом і в розподілі створеного продукту;

4) відмова від гармонічної соціальної утопії;

5) відмова від класової боротьби.

Орієнтуючись на принципи діяльності МОП, що власне кажучи, є вищою структурною ланкою загальноосвітнього механізму системи соціального партнерства, національні соціальні партнери всіх рівнів – загальнодержавних, регіональних, галузевих, виробничих – повинні також визначити свої принципи діяльності і керуватися ними. Але безсумнівно, що принципи, проголошені МОП, мають універсальний, загальноосвітний характер.

Перелік рекомендованої літератури

1. Акулов М.Ч. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч. посіб./ М.Ч.Акулов, А.В.Драбанич, Т.В.Євась та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2012. - 328 с.

2. Збарський М. Інтереси – рушійна сила суспільного прогресу/ М.Збарський// Економіка України. - 1999. - №2. - С.58-66.

3. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
4. Маркс К. Капітал. Т.4. Теорія прибавочної стоимости / К.Маркс, Ф.Энгельс// Соч. 2-е изд. - Т. 26. - ч.1. - 426 с.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки. - В 3-х т. - Т.1. - Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
6. Мерзляк А.В. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч. посіб./ А.В.Мерзляк, Є.П.Михайлов, М.Х.Корецький та ін.// Під ред. проф. Є.П. Михайлова. - К.: Центр учбової літератури, 2005. - 240 с.
7. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Економічна історія індустріальної цивілізації: навч. посіб./ П.В.Проскурін– Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: КНЕУ, 2008. – 400 с.
8. Яркін П. Тенденції ринку праці в Україні / П.Яркін// Фінанси. - 2005. - №12. - С.23-27.

Питання до самоконтролю

1. Що таке праця?
2. Будь-яку діяльність можна назвати працею? Назвіть ознаки праці.
3. Які функції виконує праця?
4. Які види праці Ви знаєте?
5. Надайте характеристику поглядів Ксенофонта, Платона, Аристотеля, Марка Порція Катона на сутність праці?
6. Виділіть особливості християнської концепції праці.
7. Назвіть філософа, який вважав, що праця – є умовою відновлення втраченої світової гармонії.
8. Охарактеризуйте поняття «сродна праця» в концепції Григорія Сковороди.
9. Проаналізуйте сутність теорії трудової вартості А.Сміта і Д.Рікардо?
10. Як розумієте поняття «відчуження праці» в концепції К.Маркса?
11. Які знаєте теорії щодо сутності праці індустріальної і постіндустріальної епохи?
12. Охарактеризуйте сучасні теорії розвитку людського капіталу.
13. Які форми відчуження праці в умовах ринкової економіки Ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
14. Як розумієте соціальне партнерство?

Розділ 6
ФІЛОСОФІЯ ВЛАСНОСТІ

- 6.1. Філософсько-економічне визначення власності та права власності
- 6.2. Сутність типів, видів і форм власності
- 6.3. Еволюція поглядів щодо власності

6.1. Філософсько-економічне визначення власності та права власності

У відносинах між людьми будь-якого суспільства особливе місце посідають відносини привласнення факторів виробництва та присвоєння його результатів. Сучасна наука розглядає категорію власності з позицій її економічного, політичного, етичного і, навіть, національно-патріотичного змістів.

Власність – це відносини між людьми щодо привласнення речей та інших умов життєдіяльності людей: засобів виробництва, предметів особистого використання, грошей тощо.

Розуміння власності як відносин між людьми переконує, що вона є суспільним, а не природним явищем. Вона не існує без людей і виникає у конкретній особі через стосунки з іншою особою. Тому власність за своєю внутрішньою структурою є правом належності, володіння, розпорядження та використання.

Ще в 1781 році професор права С.С.Десницький надав таке визначення власності:

- «1. Право употреблять свою вещь по произволению.
- 2. Право взыскивать свою вещь от всякого, оною несправедно.
- 3. Право отчуждать свою вещь, причем кому кто хочет и при жизни, и по смерти» [6, с.20]

Професор О.П.Куніцин (1793-1840) надав таке визначення: «Собственность есть право исключительно употреблять вещь, не нарушая прав других людей. Предмет сего права также называется собственностью»[6, с.64].

Відносини власності виникають між людьми з приводу привласнення матеріальних і духовних благ. Привласнення означає відношення людей до певних речей, як до своїх.

На думку Карла Маркса власність - це ставлення індивідів один до одного відповідно до їхнього ставлення до матеріалу, знарядь праці та результатів праці, тобто суть власності полягає у взаємовідносинах між людьми з приводу привласнення матеріальних благ. На відміну від Маркса, західна економічна думка розглядає власність лише з боку юридичного аспекту, тобто як ставлення людини до речей.

Згідно із Законом України «Про власність», право власності - це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном. Це визначення поєднує два аспекти власності: юридичний (врегулювання відносин законом) та економічний (відносини з майном) На думку А.А.Ткача, це визначення має досить звужений характер. [7, с.258] Адже навіть в одному з напрямків дослідження поняття – економічній теорії – існує декілька теорій

щодо визначення власності. [5, с.142] Але сучасні автори вважають за аксіому те, що власність являє собою ядро не тільки економічної, але і всієї суспільної системи, тому що має прояви в політиці, національних відносинах і навіть в психології.

Економічна власність - це система виробничих відносин між людьми з приводу привласнення ними різноманітних речей (об'єктів) в усіх сферах суспільного відтворення. Економічна власність характеризується двома ознаками: кількісна та якісна.

Кількісна ознака - означає сукупність матеріальних благ, найважливішими з яких є засоби виробництва, предмети праці, предмети споживання, послуги, золото, гроші, цінні папери, ліцензії, патенти, використання людьми сил природи, технології, форми та методи організації виробництва, корисні копалини, інформація.

Якісна ознака - означає процес присвоєння різними суб'єктами власності тих чи інших об'єктів. Привласнення здійснюється, насамперед, у процесі праці, при якому відбувається взаємодія людини з природою, пристосування предметів природи до потреб людини. [3, с.44]

Система відносин власності охоплює цілий спектр причинно-наслідкових зв'язків, які знаходять своє відображення у володінні, розпорядженні, користуванні.

Володіння - означає можливість суб'єктів чинити з об'єктами власності на свій розсуд, розпоряджатися речами як завгодно, у своїх інтересах, якщо це не суперечить загальноприйнятним законам.

Розпорядження - означає, що суб'єкти мають право практично вільно застосовувати об'єкти власності, проте у межах повноважень, які були надані власником.

Користування - означає використання об'єктів власності лише в межах задоволення своїх власних потреб з певною метою з обов'язковою умовою повернення об'єктів власникові.

Соціальний аспект власності розкриває процес формування і розвитку класів, соціальних верств і груп та їх взаємодію залежно від ставлення до засобів виробництва, способів отримання певної частки національного багатства.

Політичний аспект власності характеризує вплив на політику держави залежно від наявності певної частки власності, привласнення різних форм національного багатства.

Національний аспект власності розкриває наявність певної частини власності на території політично незалежної країни в руках громадян цієї або іншої країни. Так, в Україні значна частка стратегічних об'єктів опинилася у власності іноземного капіталу.

Психологічний аспект власності відображає наявність почуття господаря в людини-працівника або його відсутність, ставлення до власності як до своєї, нічийної або чужої. Внаслідок тотального одержавлення власності у СРСР переважна більшість працівників ставилася до неї як до чужої, що виявлялося в масовому розкраданні цієї власності. У процесі роздержавлення і приватизації в Україні масштаби розкрадання значно зросли.

Але власність має і юридичний зміст. Причому спочатку термін «власність» одержав «право існування» як категорія філософії і права.

Як один із варіантів способу структуризації прав власності наводяться такі види правомірностей (С.Пейович):

- право користуватися річчю;
- право отримувати від користування річчю доход;
- право змінювати фізичну форму та субстанцію речі;
- право передавати зазначені правомірності іншій особі (дарувати, заповідати, продавати, передавати на певний час тощо).

А.Опоре, англійський юрист, наводить таке коло правомірностей власника:

- право володіння;
- право користування;
- право управління;
- право на дохід;
- право на капітал;
- право на безпеку (імунітет від експропріації);
- право на передачу спадкоємцям;
- безстроковість;
- заборона на шкідливе використання;
- відповідальність у вигляді стягнення;
- право на залишок.

Таким чином, право власності - це система взаємопов'язаних елементів, причому деякі з них є взаємодоповнюючими і не мають цінності один без одного. [7, с.115]

Право власності - це дозволені і захищені від перешкод для їх здійснення можливі способи використання обмежених ресурсів, які є винятковою прерогативою окремих індивідів або груп.

В радянській економічній літературі власність розглядалася лише як економічні відносини. [7, с.170] Водночас в зарубіжній літературі власність досліджувалась в правовому аспекті як «відношення людини до речей» з конкретною структуризацією цих відносин.

6.2. Сутність типів, видів і форм власності

З'ясування змісту понять «тип», «вид» та «форма» власності є шляхом сходження від абстрактного до конкретного в пізнанні відносин власності як цілісної системи.

Тип власності - якісно особлива сутність відносин належності, володіння, розпоряджання та використання об'єктів власності, яка визначається якісним особливим суб'єктом власності.

Наприклад, сутнісна особливість спільного типу власності полягає в тому, що її об'єкти є однаковою належністю кожного з її суб'єктів. Це означає, що об'єкти спільної власності в жодній долі не можуть бути розподілені між її суб'єктами, а тому жодна частка спільної власності не може бути власністю окремого суб'єкта, тобто приватною власністю. Спільна належність об'єктів спільної власності означає, що

кожний її суб'єкт є рівним з іншими у відносинах володіння, розпорядження та використання її об'єктів.

Монополізованими є також об'єкти власності, що належать певним групам людей, тому різні види та форми групової власності сприймаються суспільством як приватна власність.

Вид власності - якісно особливий спосіб економічної реалізації об'єктів власності, який визначається якісно особливим способом поєднання особливого та речового факторів виробництва в межах певного типу власності.

Розвиток відносин власності свідчить, що економічна реалізація об'єктів власності може здійснюватися трьома способами: через свою працю, через чужу працю, через свою і чужу працю. Перший базується на суспільному поєднанні речового та особистого факторів виробництва, основу якого утворює належність засобів виробництва безпосередньому виробникові. Основу другого та третього утворює розрив між виробником та засобів виробництва: за таких умов власність на засоби виробництва може реалізуватися через позаекономічний або економічний спосіб поєднання факторів виробництва.

Форма власності - якісно особлива внутрішня організація відносин економічної реалізації об'єктів конкретного типу і виду власності.

Наприклад, економічна реалізація приватної власності може набувати таких форм, які базуються на використанні лише своєї, лише чужої, а також своєї і чужої праці.

Отже тип, вид та форма власності органічно пов'язані між собою. Цей зв'язок виявляється у неможливості існування певного типу власності без його певного виду і форми, як не може існувати певна форма власності без її певного виду та типу. Аналогічно вид власності втілює в собі сутнісні властивості певного типу, розпорядження та використання об'єктів власності.

Людству відомі два протилежних за своїм змістом типи власності на засоби виробництва: спільний та приватний, інтегрування сутнісних властивостей яких проводить спільно - приватну власність як «змішаний» тип власності. У межах кожного з них існує ряд історично особливих видів і форм власності (табл.б.1).

Спільний тип власності. До цього типу власності на засоби виробництва відносять первіснообщинну власність як історично вихідний вид спільного типу власності, з якого починають свою історію всі народи світу.

Первіснообщинна власність. Нерозвинуті продуктивні сили первісної епохи зумовлювали необхідність спільної участі людей у виробництві засобів свого життя, органічний зв'язок індивіда з общиною, неможливість його життя поза нею. В межах первісної общини земля з її рослинним, тваринним світом належить общині. Тому в ній кожний індивід є суб'єктом привласнення, тобто володіння, розпорядження й використання землі як основного засобу виробництва, а також суб'єктом присвоєння продуктів праці общини. При цьому набір регламентаційних правил - мінімальний.

Приватний тип власності. Поступовий розвиток продуктивних сил у межах первісної общини зумовив таке зростання продуктивності праці, яке дало змогу окремим сім'ям забезпечувати своє існування за рахунок власної праці, а не всієї общини.

Типологія власності [4, с.86]

Тип власності	Вид власності	Форма власності
Спільна власність	Первіснообщинна	Племінно-родова
	Суспільна(загальнонародова)	Державна
	Власність населення територіальних громад	Комунальна власність
	Власність народних підприємств і сімейна власність	Спільна сумісна
Приватна власність	Нетрудова приватна (заснована на чужій праці):	Одноосібна, групова, державна
	- рабовласницька	Державна, групова, одноосібна
	- капіталістична	Державна, одноосібна, групова, муніципальна
	- феодальна	Одноосібна, державна
	Трудова приватна власність	Одноосібна
Змішана власність	Спільно-приватна власність із найманою і без найманої праці	Партнерська, кооперативна, акціонерна

У межах цього типу виокремлюють нетрудову і трудову приватну власність.

Нетрудова приватна власність. До нетрудової приватної власності належать рабовласницька, феодальна, капіталістична.

Феодальна власність. Це історично вид класової, експлуаторської за своїм характером приватної власності, її основою була власність на землю як складна сукупність відносин належності, володіння, розпорядження і користування землею між феодалами, з одного боку, та феодалами та кріпаками - з іншого. Кріпаки, на відміну від рабів, були вже не об'єктами, а суб'єктами відносин феодальної земельної власності.

Структура феодальної власності характеризується тим, що земля вотчини (маєтку) поділялася на панську та селянську. Господарювання селян на «своєму» наділі було умовою розвитку господарства феодала і мало на меті забезпечувати - селянина засобами для життя, а феодала – робочими руками, тобто прикріплення селян до землі було засобом їх експлуатації.

Феодальна власність економічно реалізовувалася через різні форми феодальної земельної ренти, яка своїм змістом мала присвоєння феодалами через відносини земельної та особистої залежності селян створеного ними додаткового продукту у формі відробітної ренти, натуральної ренти і грошової ренти.

Трудова приватна власність. Виникла вона ще в період розкладу первіснообщинної власності. В її межах трудова приватна власність утілилася у формі індивідуальних селянських господарств усередині общини.

Партнерська (товариська) форма власності. Вона виникає внаслідок об'єднання капіталу двома чи більшою кількістю фізичних та юридичних осіб на

принципі спільної належності капіталу партнерства всім учасникам та особистої належності кожному з партнерів тієї його частки, яку він вніс у майно партнерства.

Основною історичною тенденцією еволюції відносин власності є діалектичне заперечення спільного типу власності приватним типом, а приватного типу - змішаними формами власності з їх майбутнім запереченням останніх інтелектуальною власністю, яка за своєю природою є індивідуальною суспільною власністю.

Ще одну класифікацію типів, видів і форм власності надав А.А.Ткач (рис. 6.1.)

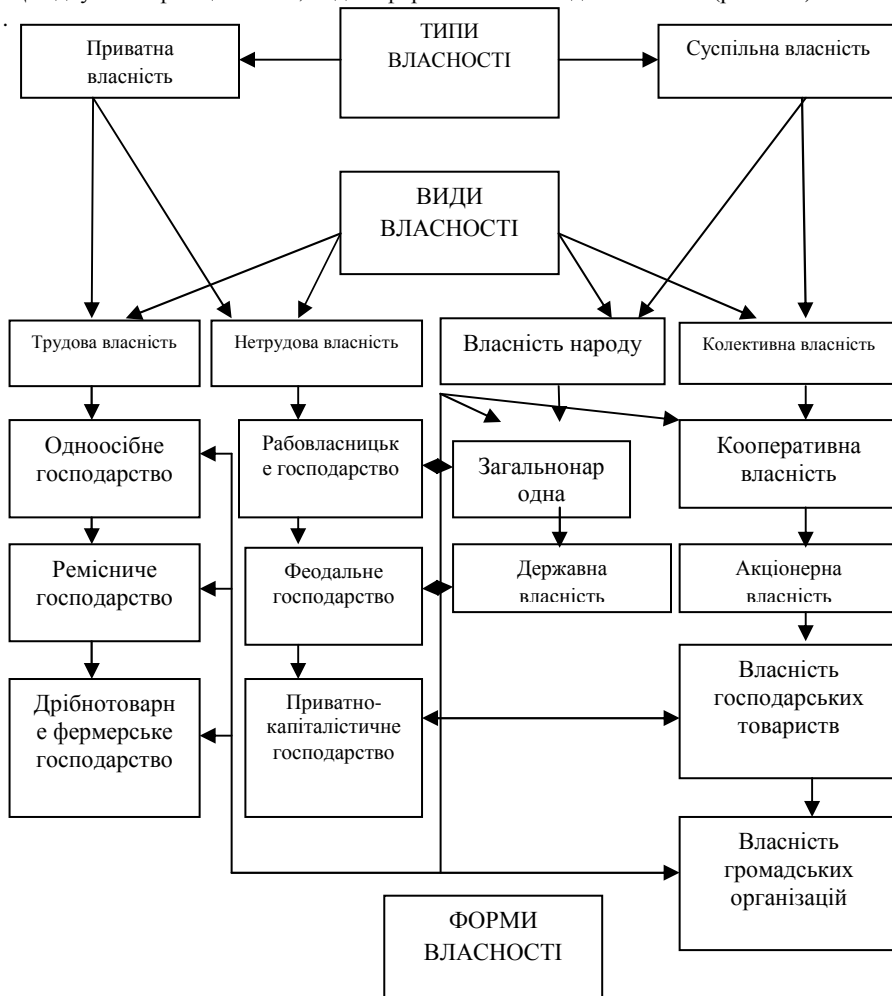

Рисунок 6.1 - Класифікація власності [7, с.46]

6.3. Еволюція поглядів щодо власності

З поділом суспільства на класи, на думку К.Маркса, виникає і власність. На протязі історії людства її зміст, форми, види постійно змінювались. Цей процес продовжується до сьогоднішнього дня.

Ще за античних часів в період кризи класичного поліса (IV ст. до н.е.) змінився характер власності: антична її форма була витіснена приватною власністю, а корисна мораль поступалася місцем індивідуалізму. Разом з тим, і Платон, і Аристотель вважали, що «кращою державою» є та, в якій громадяни не мають надлишку власності, але і не є бідними, тобто живуть заможним «середнім» життям. На думку Платона, філософи і воїни не повинні мати приватну власність, щоб ними не заволодила пристрасть до збагачення, і вони тоді не зможуть виконувати свої обов'язки.

Про відмову від приватної власності писали свого часу Томас Мор (1478-1531) та Томмазо Кампанелла (1568-1639), створюючи свої утопії.

З розвитком торгівлі, грошових відносин шанобливе відношення до багатства обґрунтували в своїх працях меркантилісти, фізіократи.

Так, Франсуа Кене (1694-1774) в своїх працях «Природне право» (1765) стверджував, що суспільство підпорядковується природним законам, основою яких є визначення права власності та повага до влади. Природні закони є універсальними, вічними, незмінними, бо встановлені Богом для щастя і блага людей.

Першим представником класичної політекономії, який пов'язав питання власності з соціальною несправедливістю був Джон Мілл (1806-1873). Він вживав вислови стосовно соціалізму і соціалістичного устрою суспільства, але був принципово не згодний з соціалістами, що причиною несправедливості є існування приватної власності. При цьому посилався на об'єктивний закон – закон особистої зацікавленості (гедоністичний принцип), відповідно до якого все раціональне прокладає собі дорогу через зіткнення інтересів. Тому проблема полягає тільки в подоланні індивідуалізму, породженого приватною власністю, адже «тільки в відсталіх країнах нарощування виробництва є найважливішим завдання – у найрозвиненіших країнах необхідним вважається удосконалити розподіл», до чого приватна власність ніякого відношення не має.

Соціалісти - утопісти К.Сен-Сімон (1760-1825), Шарль Фур'є (1772-1837), Роберт Оуен (1771-1858), уявляючи ідеальне суспільство, все ж по-різному дивилися на проблему власності: від збереження приватної власності як форми, що є основою суспільства, - у Клода Сен-Сімона; до відмови від приватної власності, - у Р.Оуена. Більшість соціалістів-утопістів в XIX ст. (В.Годвін, Е.Кабе, С.-А.Базар та інші) виступали проти приватної форми власності, яке, на їхню думку, породжувала паразитизм власників та породжувала нерівність людей, в протиріччя з природною рівністю.

Марксистське вчення про соціалізм і комунізм ввібрало в себе ідеї соціалістів - утопістів, економістів класичної школи та німецьку класичну філософію. Суспільна власність – як одна з підвалин майбутнього суспільства була обґрунтована в роботах К.Маркса. Механізм реалізації цього вчення не був розроблений. Тому ідея

комунізм і сприймається як утопія. Але значний гуманістичний потенціал її здійснив суттєвий вплив на еволюцію поглядів ХХ століття.

Концепції маржиналістів, які розглядали фактори виробництва, які у сукупності надають дохід. Тому і власність розглядали як один (і не головний найчастіше), фактор виробництва і господарювання в цілому. А представник історичної школи політекономії і філософ М.Вебер (1864-1920) взагалі вважав, що капіталізм виникає там, де «існує раціональне прагнення до капіталістичного прибутку» на основі не експлуатації, а застосування капіталу (власності), раціонального зіставлення корисності і витрат. На думку М.Вебера виникнення раціональної господарської поведінки стало можливе не завдяки використанню капіталу, а завдяки добродесного трудового аскетичного способу життя, прагненні отримання законного прибутку як прояву високого професіоналізму та моральних якостей людини [2, с.290].

Економічний лібералізм значною мірою був підірваний ідеями кейнсіанства. Але після кризи 70-х років ХХ ст. розпочався справжній ренесанс економічного лібералізму. Основні його ідеї, розроблені ще в епоху маржиналізму Маршаллом, Дж.Кларком, А.Парето та іншими, - залишилися непорушними. Вони полягають у забезпеченні свободи підприємництва на конкурентній основі як головної умови забезпечення економічної рівноваги. Так, нобелівський лауреат Фридрих фон Гайєк (1899-1992) основну гарантію свободи вбачав в системі приватної власності, вважаючи, що поки контроль над власністю розподіляється між безліччю незалежних одна від одної осіб, ніхто не буде мати над ними абсолютної влади. А економічна свобода є індивідуальною свободою, а значить – вищою людською цінністю для підтримання економічного порядку (у нього – «спонтанного порядку»), - треба відмовитися від присвоєння чужої власності і чесно виконувати взяті на себе договірні зобов'язання.

Підтримуючи ідеї Хайєка, Вальтер Ойкен (1891-1950) - представник німецького ордолібералізму, - все ж вважав, що абсолютизація принципу свободи може привести до анархії, підірвати основи господарювання та порушити принципи соціальної справедливості. Тому регулятором для вирішення можливих проблем повинна стати держава, не порушуючи при цьому економічного порядку.

Ці ідеї в 60-х роках продовжив Людвіг Ерхард (1897-1977), який в книзі «Добробут для всіх» проголосив, що Німеччина іде до «сформованого суспільства», одним з визначальних факторів якого є залучення до власності широких мас населення через впровадження у життя принципу «власність – для всіх». Спеціальна соціально-економічна політика в рамках моделі «соціального ринкового господарства», надала Німеччині, яка вже в 60-ті роки ХХ ст. мала наявні економічні успіхи.

Бурхливий розвиток науки, техніки і технології у другій половині ХХ ст. дали змогу дослідникам зробити висновок про завершення індустріального етапу в розвитку західних країн і переходу до постіндустріального періоду основою власності була мускульна сила, в індустріальну епоху – матеріальні блага та цінності, то в постіндустріальну епоху основним ресурсом стає знання, а інтелектуальна власність – провідною формою.

Разом з тим, особливого значення набуває державна форма власності. В сучасних умовах існують різні її форми, які відрізняються за історичним походженням, способом одержавлення, характером управління тощо. Так, в Великій Британії понад 3% усіх земель – державні угіддя; в Німеччині, Австрії, Франції – державні соляні, пивоварні монополії; в більшості західних країн в державній власності перебувають залізниця, пошта, радіо, інші засоби інформації.

На рубежі XXI ст. в розвинутих країнах на зміну державній політиці з широким державним втручанням прийшла політика лібералізації, найбільш помітним «проявом» якої стали денационалізація і приватизація частини державної власності.

На думку А.А.Ткача, цілі приватизації на Заході і в країнах СНД відрізняються. В першому випадку мова йде винятково про економічні цілі досягнення більш високої ефективності виробництва на підприємствах, що приватизуються. Вітчизняні пріоритети дещо інші. В першу чергу політичні. За даними Держкомітету статистики в Україні з 1992 р. форму власності змінили майже 90,5 тис. підприємств. Недержавний сектор переважає у всіх сферах економічної діяльності, його частина становить у середньому 60%. [7, с.266-267]

О.Барановський і В.Сіденко називають головною метою приватизації відокремлення власності від влади, але ця мета не була досягнута. У результаті хаотичного, законодавчо не врегульованого, а нерідко й протиправного первісного нагромадження капіталу(власності) утворилися потужні фінансово-промислові групи, тісно пов'язані з владними структурами. Більш 19 млн. акціонерів стали власниками лише номінально, оскільки після приватизації навіть не оформили право власності на акції. Понад 7,8 млн. громадян України не скористалися своїм правом на участь в приватизації. Кожен другий українець не став власником. [7, с.259] Більш того, науковці вважають, що приватна власність визріває природним шляхом, що означає в наших умовах підтримка її державою. Але в сучасній Україні держава повинна підтримувати водночас суспільну корисність і безпеку, історико-культурні цінності, обмежуючи безпечно право приватної власності.

Серйозним недоліком приватизації в Україні стала її нелегальна форма: через процедуру відсудження, за допомогою податкових застав, процес банкрутства тощо.

Ліберальний підхід до вирішення економічних проблем та погляду на приватну власність на початку XXI століття проявив Мілтон Фрідман (нар. 1912 р.) – нобелівський лауреат. Він активно виступав проти кейнсіанства у характеристиці значення державного регулювання економікою. Вважав, що державне централізоване управління є шкідливим для приватної ініціативи та обмежує свободу власників. Основним регулятором він вважав монетарну систему.

Але найбільш впливовою є школа неоінституціоналізму, фундатором якої вважають американського дослідника Рональда Коуза (нар. 1910 р.). Завдяки йому та іншим представникам цієї школи був проведений всебічний аналіз спільної, приватної і державної власності. Сьогодні право власності у всіх ринкових країнах розглядається на основі правомочності. Іншими словами відбулася специфікація права власності. До основних елементів системи права власності ввійшли:

- право володіння (виключення із доступу до ресурсу інших агентів);

- право використання ресурсу та розпорядження ним;
- право на одержання доходу від ресурсу;
- право на передачу іншій особі будь-якої з цих правомочностей [2, с.480]

В сучасній економічній теорії відома теорема справедливості Коуза: в кінці кінців неважливо, хто з початку володітиме правом власності на ресурс. Важливо те, що у результаті правом власності на ресурс володітиме той, хто більше його цінує. [7, с.128]

В сучасному світі таким ресурсом вражають інформацію, споживання якої є практично безмежним. Джерело інформації від постійного використання не зменшує, а інколи і збільшує цінність знань, які воно містить.

Розвиток і поширення інформаційних технологій досягли такого рівня, що нині визначають економічний потенціал країни та істотно впливають на їхнє місце у світовому поділу праці і світовій торгівлі, а також на всі сторони суспільного життя. Тому таке велике значення в сучасному світі приділяється визначенню, правовому забезпеченню та створенню механізму застосування прав інтелектуальної власності.

Категорія «власність» є стрижнем розвитку будь-якого суспільства, бази соціально-економічного розвитку. А, зважаючи на характеристики інтелектуальної власності, - вона формує духовний світ людини, сприяє її гармонійному та всебічному розвитку.

Перелік рекомендованої літератури

1. Базилук А.В. Економічна теорія. Практикум: навч. посіб./ А.В.Базилук, Ж.В.Дерій, В.В.Концева та ін. – К.:Центр учбової літератури, 2012. - 312 с.
2. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
3. Костюк В.С. Економічна теорія: навч. посіб./ В.С.Костюк, А.М.Андрющенко, І.П. Борейко. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 282 с.
4. Основи економічної теорії: підруч./ За ред. С.В.Мочерного. – Тернопіль: АТ «Гарнекс», 1993. – 688 с.
5. Мельник Л.Ю. Основи економічної теорії: навч. посіб./ Л.Ю.Мельник, М.Х.Корецький, В.М.Паренко та ін.// Під заг. ред. Л.Ю.Мельника. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 528 с.
6. Савкин И. Русская философия собственности (XVII – XX в.в.)/ И.Савкин. – СПб.: СП «Ганза», 1993. – 512 с.
7. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: навч. посіб./ А.А.Ткач. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.

Питання до самоконтролю

1. В чому полягає сутність та необхідність відносин власності?
2. Визначити суть економічного, юридичного, соціального та психологічного розуміння відносин власності.
3. Охарактеризуйте основні типи, форми і види власності.
4. Охарактеризуйте тенденції розвитку сучасних форм власності в Україні.
5. Чи повинні права власності поширюватись на такі природні феномени, як сонце, вітер, повітря, електромагнітні хвилі тощо?
6. Охарактеризуйте способи приватизації власності в Україні.
7. Назвіть філософів і економістів, які виступали проти приватної власності. Які аргументи вони надавали?
8. Як розумієте вислів «Експропріація експропріаторів»? Хто його ввів?
9. В чому сутність принципу «Власність для всіх»?
10. Сутність теорії справедливості Д.Роуза.
11. Що таке інтелектуальна власність?
12. Які види і форми інтелектуальної власності мають правове забезпечення в Україні?

Розділ 7 ФІЛОСОФІЯ БАГАТСТВА

7.1 Філософсько-економічне розуміння багатства.

7.2 Розвиток історичних уявлень про багатство.

7.3 Сучасні уявлення про багатство і бідність.

7.1 Філософсько-економічне розуміння багатства

Що таке багатство? В сучасному українському словнику цей термін пояснюється так: велике майно, цінності, гроші; достаток усього, розкіш; протилежність бідності; сукупність матеріальних цінностей (про надра землі, тваринний і рослинний світ); велика кількість, багатоманітність; щось дуже цінне, важливе. В філософському розумінні «багатство» розглядається з позицій основного питання філософії. В сучасній економічній теорії більш розробленою є концепція «національного багатства», яка показує всю сукупність споживчих вартостей, нагромаджених суспільством за увесь період виробничої діяльності і є одним з найбільш важливих показників економічної могутності держави.

Джерелом національного багатства є праця і природа. Національне багатство складається із:

- речового багатства;
- природного багатства;
- нематеріального багатства.

Речове багатство є накопичені до даного часу продукти минулої праці людей. Іншими словами – це споживчі вартості, створені на протязі всієї історії людського суспільства. Речове багатство є економічною категорією, в якій виявляються ставлення людей з приводу речей, в яких накопичена людська праця. Речове багатство має вартісну форму. Природне багатство – це природні ресурси, які ще не підпали під вплив людської праці. Створення природного багатства не залежить від людини, воно відбувається за природними законами. Так утворюються корисні копалини, масиви лісів, водні і земельні ресурси.

Елементи природи самі по собі стоять поза виробництвом. Дари природи у їх первозданному вигляді є природним багатством. Все, що не є результатом людської діяльності, результатом праці, є природа, і в такій якості вона не може бути суспільним багатством. Це означає, що природне багатство є лише потенціальним багатством для суспільства.

З цих позицій виникає потреба розглянути поняття «благо». Благо – це засіб для задоволення потреб. А.Маршалл визначав благо як «річ, яку прагнуть, і яка задовольняє людські потреби». Ж.-Б.Сей бачив у ньому «засіб, який ми маємо для задоволення потреб». Але можливість якогось предмета задовольняти окрему потребу людини ще не робить її благом. На цей факт звернув увагу К.Менгер. Він приводив такий приклад: корінь женьшеня здатен підняти життєвий тонус людини, але поки

люди не знали про це, рослина не мала характеру блага. Таким чином, здатність предмета задовольняти якусь потребу повинна бути усвідомлена людиною.

Нематеріальне багатство суспільства – це частина національного багатства, яка створена в сфері нематеріального виробництва. Нематеріальне благо – це споживчі вартості особливого роду, не пов'язані з матеріальною субстанцією. Вони необхідні для функціонування і розвитку матеріального виробництва, так і безпосередньо для забезпечення і підвищення рівня життя населення.

Вже в XVIII-XIX ст. економісти говорили про інші форми благ – блага нематеріальні. Так, Ж.-Б.Сей відносив до благ і адвокатські контори, і коло пошуків, і славу виробника – зброяра.

Важливо підкреслити, що сучасна економічна думка все частіше критикує тезу про матеріальний зміст багатства. Так, на думку американського економіста П.Хейне, багатство – це все те, що цінують люди. Таке визначення багатства дає можливість вложити в це поняття і професійні знання, і природні ресурси, і природні здібності людини, і вільний час тощо. Але таке широке поняття не дає можливості зробити конкретні цифрові підрахунки.

В нематеріальне багатство суспільства включається обсяг нагромаджених наукових знань та інтелектуальний рівень членів суспільства, рівень кваліфікації і професійних знань працівників, ступінь розвитку культури і мистецтва, рівень розвитку медицини, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту.

«Національне багатство – це те, чим володіє суспільство (країна), на даний момент, що накопичено за всю його історію, чисельність, рівень освіти і кваліфікації робітників, розлучені і залучені до виробництва природні ресурси». [7, с.74] Існує і поняття «суспільне багатство», але на думку науковців, воно суперечливе за своїм характером.

В першій половині XX ст. було трактування національного багатства як сукупності «економічних» благ, що мають ціну, та «вільних» благ – дарів природи тощо.

Сучасна західна статистика визначає національне багатство як сукупну вартість всіх матеріальних активів, наявних на території країни плюс сальдо міжнародної заборгованості та капіталовкладень. В 1947 році навіть було створено Міжнародну асоціацію досліджень проблем національного доходу і багатства.

Так, облік національного багатства України відбувається за методом прямого підрахунку (дані інвентаризації, бухгалтерська та статистична звітність). При цьому враховуються такі чинники: основні та оборотні виробничі фонди; невиробничі фонди; особисте майно населення. Крім того до цих чинників належать товарні запаси виробничого характеру; державні резерви; золотий та валютний запаси; матеріальні запаси для потреб оборони; природні ресурси. Зміст складових національного багатства та частина їх не залишаються незмінними, та знаходяться у постійному русі. Цей рух має циклічний характер, що і забезпечує безупинну діяльність людей. Рух багатства йде ще по такому колу: виробництво – розподіл – обмін – споживання.

Про співвідношення відзначених вище фаз суспільного виробництва К.Маркс вказував таке: « Виробництво, розподіл, обмін і споживання усі вони

утворюють собою частини цілого, розподіл усередині єдності. Виробництво панує над іншими моментами. З нього щоразу починається процес знову». [4, с.725]

Підкреслюючи первинність виробництва, відзначимо, що пряме призначення виробництва слугити споживанню. Без нього виробництво стає не тільки безцілним, але і втрачає свою ознаку елемента багатства.

Таким чином, єдиного визначення поняття «багатства» немає. Найбільш дослідженим є поняття «національне багатство». Будь – яке уявлення як про багатство, так і про бідність є відносним. Категорії «багатство» і «бідність» нерозривно пов'язані з іншими категоріями такими, як «праця», «власність», тому мають змінний характер при конкретно – історичному розгляді. Сучасні уявлення про багатство більш індивідуальні та мають зв'язок з категоріями «відповідальність», «свобода».

Разом з тим, в підходах до визначення сутності «багатства» треба враховувати основні методичні причини, а саме: розуміння категорії повинно враховувати багатомірність багатства та його багатоякісний склад; багатство поза людиною, її оцінкою не існує; багатство можна розглядати з позицій абсолютності і відносності. Іще: іноді треба згадувати стародавнього мислителя Езопа, який наголошував на недовговічності багатства та радив «намагатися стати розумним, а не багатим», оскільки багатства можна лишитися, а розум назавжди з тобою» [13, с.90].

Уявлення людини про краще життя і прагнення здобути духовні та матеріальні блага є рушійною силою розвитку всіх суспільних процесів, зокрема і історичних зрушень соціального буття людини. Але феномен багатства суперечливий, в соціальному бутті постає в діалектичному зв'язку «реальність – утопічність».

Багата чи бідна Україна? На це питання можна отримати протилежні відповіді. Так, ми бідні, бо більшість населення живе за межами міжнародних стандартів бідності. Але ми багаті бо маємо неосяжні, найбільші в Європі, природні ресурси, висококваліфіковані кадри, пріоритет у багатьох наукових дослідженнях.

Сучасне розуміння категорії багатства пов'язане з поняттям ефективності, яка, в свою чергу, залежить від оцінок людей. Тому можна надати таке визначення багатства – все те, що надає людині найбільше альтернативних можливостей вибору. З цієї точки зору, і речі, і гроші, і знання, і природні ресурси, і вільний час надають нам такий вибір і можуть розглядатися як багатства.

Багатство треба розглядати і в контексті задоволення потреб людини. Якщо матеріальні і нематеріальні блага та послуги є в кількості, необхідній для забезпечення наших потреб до повного їх насичення, і ці блага нам доступні, – ми багаті.

7.2 Розвиток історичних уявлень про багатство

Перші обґрунтування поняття «багатство» ще в 5-4 тис. до н. е. на Сході, коли формуються перші рабовласницькі держави, виникає приватна власність, гроші та ринок. Так, у VI ст. до н. е. Конфуцій окреслював якості, які повинен мати китайський імператор: «Він повинен бути батьком нації, освіченим, здатним зробити державу багатою, а народ – задоволеним» [6, с.231].

Ідеї економічного характеру були висловлені філософами Демокритом (бл. 460 - бл. 370 до н.е.) та Сократом (бл. 470 - 399 до н.е.). Так, Демокрит говорив про примарність багатства, оскільки і той є багатим, хто задовольняється малим («не можна назвати бідним того, хто задоволений своєю долею» і «не можна назвати багатим того, хто не задоволений тим, що має»). Він захищав приватну власність, виправдовував рабство, але був проти надмірного зростання землеволодіння й необмеженого нагромадження грошей. Сократ усю економічну діяльність зв'язував із моральними чеснотами, оскільки для того, щоб збагатити, потрібні енергія, наполегливість, благочестя, а для того, щоб зберегти багатство - стриманість. Він також казав про відносність багатства, засуджував прагнення до наживи, радив бути бережливим і задовольнятися малим.

У добу загострення суперечностей і початку кризи рабовласницького суспільства (IV ст. до н.е.) економічна думка про ознаки праці Стародавньої Греції сягає розквіту. Основні ідеї давньогрецьких мислителів Ксенофонта, Платона та Арістотеля увійшли до скарбниці економічної спадщини людства.

Заслугою Ксенофонта є постановка питання про подвійне використання блага - як споживної цінності та як мінової. Поняття «цінність» він уживає у двох значеннях. Як споживна вартість «цінність є чимось добрим», залежить від корисності речей, уміння ними користуватися. Водночас цінність розглядається як здатність речі вимінюватися на іншу річ, тобто як мінова цінність (для «того, хто не вміє користуватися флейтою, якщо він її продасть, вона - цінність; якщо не продасть, а володітиме нею, - не цінність»). Отже, по суті, ідеться про дві властивості товару. Не заперечуючи значення грошей, Ксенофонт визнавав функціонування їх лише як скарбу і засобу обігу, засуджуючи лихварство.

Арістотель розрізняв два види багатства: багатство як сукупність споживних вартостей (природне, істинне багатство) і багатство як накопичення грошей. Багатство першого виду має межю, якою є споживання. Багатство, виражене у грошовій формі, не знає меж. Відповідно до цього Арістотель розрізняв економіку і хрематистику. Під економікою він розумів мистецтво надбання благ, необхідних для життя чи корисних для дому, а також для держави, тобто природну господарську діяльність, зв'язану з виробництвом продуктів (споживних вартостей). Вона включала й обмін (дрібну торгівлю) у межах, необхідних для задоволення потреб. Хрематистикою Арістотель називав мистецтво наживати багатство, робити гроші. Це діяльність винятково у сфері обігу, спрямована на накопичення багатства у формі грошей (велика торгівля і лихварство), яка є, на думку Арістотеля, неприродною. Засуджуючи хрематистику, він, проте, розумів, що економіка неминуче переходить у хрематистику.

Були і інші точки зору. Так, представники школи кініків з презирством ставилися до багатства, адже воно «не відноситься до необхідних речей», та робить людей гіршими. Багатство – джерело тиранії. Стобей в своїй «Антології» пише: «Коли одна людина стала говорити про злидні Діогену, той відповів: «Нещасний, я ще ніколи не бачив, щоб хто-небудь став тираном внаслідок злидарства, а всі стають тиранами тільки внаслідок багатства» [12, с.95].

В епоху середньовіччя християнська мораль засуджувала багатство, лихварство, приватну власність. Представники раннього християнства – Августин Блаженний (354-430) – прагнули про втілення мрії, про «чисте і чесне ремесло».

Пізніше церква відійшла від догматів раннього християнства, ввела десятину, отримувала від феодалів значні земельні ділянки. Середньовічний теолог Фома Аквінський обґрунтував і правомірність кріпосництва, бо землі без хазяїна не повинно бути. В XIV- XV ст. в Європі натуральне господарство замінюється товарно-грошовим. Багатство стає неабияким людським магнітом, а філософи пишуть трактати про гроші (Нікола Орем «Трактат про походження, природу, юридичну основу і зміст грошей (1360 р.).

Навіть ідеї Реформації, ідеологія Єретиків Мартіна Лютера (1483-1546) та Томаса Мюнцера (1490-1525) про «спільне майно» та його справедливий розподіл у суспільстві не змінили шанобливого відношення до багатства, адже на думку Н.А.Гончаренка, семантично походить від слова «Бог».

Першою школою яка проголосила метою господарської діяльності збагачення стали меркантилісти (від lat. mercante - купець).

Вони звели багатство до грошової форми його вираження, а головний спосіб реалізації ефективної господарської діяльності бачили в збільшенні кількості грошей в країні. Основними джерелами отримання грошей стали зовнішня торгівля і нееквівалентний обмін. Меркантилізм пройшов дві стадії: в XVI ст. впровадили політику протекціонізму, щоб гроші не покидали країну, а в XVII ст. була введена політика торгового балансу з метою переваги експорту на імпортом.

Основними представниками меркантилізму є Томас Ман (1571-1641), Антуан де Монкретьєн (1575-1621), Жан Кольбер (1619-1683).

Меркантилістські ідеї отримали широке розповсюдження практично у всіх країнах, де відбувався перехід до ринкової економічної системи, і хоча вони були фрагментарні і найчастіше суперечливі, їхній вплив був досить помітний як в області господарської політики, так і в теоретичному осмисленню явищ, які спостерігалися. Адже теорія втілена в економіку зробила Англію найбагатшою на той час країною.

У XVIII ст. у Франції сформувалась школа фізіократів (з грецької – влада природи). Термін був введений А.Смітом.

Засновником школи був Франсуа Кене (1694-1774); найбільш відомими представниками – Віктор де Мірабо (1715-1789), Дюпон Неймур (1739-1817) та Жак Тюрго (1727-1781).

Фізіократи вважали багатством не гроші, а «витвори землі». Тому джерелом багатства є не торгівля і промисловість, а сільське господарство. Вони прагнули державної економічної політики, спрямованої на розвиток великого землеробства, конкуренцію тощо. Саме фізіократи вважали на недоліки існуючої феодальної системи в політичному і економічному розумінні.

Якщо практична реалізація їх вчення була невдалою, то теоретичний внесок цієї школи не можна переоцінити.

У XVIII - на початку XIX ст. розквітнула класична школа представниками якої були: Уільям Петті (1623-1687), Адам Сміт (1723-1790), Давід Рікардо (1772-1823), Томас Мальтус (1766-1834), Джон Стюарт Мілль (1806-1873).

У.Петті відстоював ідею про недоторканність приватної власності; джерелом багатства вважав матеріальне виробництво, - тому треба звужувати сферу обігу. При таких умовах навіть помірна праця буде спасінням нації. Широко відомий його вислів: «Праця є батько і активний принцип багатства, а земля – його мати».

Традиційне розуміння суспільного багатства та факторів, що йому сприяють, представлено в фундаментальній праці А.Сміта «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Він вважав, що багатство втілено в продукції, яка використовується народом всієї держави. Чим більше співвідношення між обсягом споживаної продукції і чисельністю населення, тим вищий рівень матеріального багатства.

Опорною точкою дослідження А.Сміта, яке узагальнює багатство висловлених і до нього поглядів, було положення про те, що багатство суспільства є результатом людської праці. Величина його, отже, залежить від кількості витраченої праці, тобто частки населення, зайнятого продуктивною працею, і від його продуктивності. Найважливішим фактором росту продуктивності праці виступає поділ праці чи спеціалізація.

Але поділ праці не тільки сприяє росту багатства. Він породжує необхідність у найбільш міцній і природній формі економічного зв'язку — обміні. Обмін у Сміта і результат поділу праці, і його передумова, оскільки схильність обмінюватися розглядається їм як уроджена властивість людської натури, яка відрізняє її від тварини.

Людей, вважає Сміт, обмін поєднує в єдиний виробничо-торговий союз, у якому вони співпрацюють в інтересах збільшення багатства народів. Багатство росте тому, що при обміні кожен учасник заощаджує свою працю, відмовляючись від виробництва того, що обходиться йому дорожче, і, вимінюючи його на те, що він може зробити з меншими витратами. Особливий акцент Сміт робить на нагромаджені капіталу, у якому він бачить вирішальний фактор економічного прогресу, основний шлях до росту багатства нації. Інструментом, який полегшує обмін і робить його універсальною формою зв'язку, є гроші. Сміт обмежує їхню роль виконанням чисто технічних операцій, не помічаючи всього різноманіття виконуваних ними функцій.

Таким чином, ми бачимо, представники класичної економічної школи вважали, що багатством є результати виробничої діяльності в промисловості й у сільському господарстві, джерелом яких є виключно праця людей.

Аналізуючи філософію багатства в історичному процесі, неможливо не згадати теорії соціальних утопістів. Їх погляди не мали під собою економічного обґрунтування, а були, скоріш, мріями, ідеалізованими уявленнями і прагненнями. Але вплив поглядів утопістів на світогляд багатьох поколінь безперечний.

Утопізм як соціально-економічне явище виник ще в XV ст. Першими його представниками були: видатний англійський гуманіст і письменник Томас Мор, італійський філософ, політичний діяч, поет Томмазо Кампанелла (1568-1639), французький філософ – економіст Габріель Бонно де Маблі (1709-1785), філософи Жан-Жак Руссо (1712-1842) та Шарль Фур'є (1772-1837).

Т.Мор в своїй книзі «Утопія» змалював ідеальне суспільство без приватної власності, грошей, сім'ї. Виробництво і побут мають узагальнений характер, а

розподіл здійснюється по потребам. Праця є загальним обов'язком і джерелом суспільного багатства. Мало чим відрізняється від попередньої книги Т. Кампанелла «Місто Сонця». Солярії створили ідеальну общину щасливих людей: без приватної власності, сім'ї, грошей. Наука і освіта в цьому місті процвітала, бо його жителі мали розподілені порівну їжу, одяг, працю; їх дітей виховували інші – мудрі та досвідчені.

Ідеально сприймав суспільні процеси і Ш.Фур'є, який вважав, що в майбутньому праця стане загальною проблемою і насолодою, зникне протиставлення розумової і фізичної праці, а первиною ланкою суспільства буде багата «фаланга», яка поєднує промислове і сільськогосподарське виробництво.

Не зважаючи на різні підходи та аргументацію багатства, представники класичної економічної школи і утопістів вплинули на формування теорії марксизму.

Метою теоретики марксизму бачили всебічне дослідження капіталістичної системи господарювання й законів її розвитку, розробку принципів повної, більш прогресивної економічної системи – соціалізму (комунізму).

Засновниками концепції марксизму були Карл Маркс (1818-1883) і Фрідріх Енгельс (1820-1895).

Вчення К.Маркса про товарне виробництво і товар, що включає теорію трудової вартості, є найголовнішим в економічному вченні марксизму. Усе багатство капіталістичного суспільства виступає у формі товарів, як і усі виробничі відносини виступають у формі товарних відносин. Маркс у своїх працях пише про те, що капіталістичне виробництво базується на експлуатації найманих робітників. Також Маркс пише, що при капіталістичному способі виробництва виробниками є наймані робітники, що позбавлені засобів виробництва, які належать капіталістам. Таким чином, якщо існує приватна власність на засоби виробництва, то більшу частину виготовленого продукту буде привласнювати власник засобів виробництва, тобто капіталіст.

Так К.Маркс показав, що більша частина багатства капіталістичного суспільства привласнюється власниками засобів виробництва. К.Маркс головною задачею свого дослідження вважав показати неминучість загибелі капіталізму і саме тому він наполягав на зміні суспільно-економічної формації.

Потрібно сказати, що у сучасній економічній науці існує суперечливе відношення до марксистської теорії. Однак потрібно зазначити, що не провина Маркса, а біда тих марксистів, які догматичним тлумаченням головних ідей марксизму фактично перекурили велике для свого часу вчення. «Марксизм, - пише відомий американський економіст П.Самуельсон. - дуже цінний, щоб залишити його одним марксистам» і далі – «Маркса потрібно захищати від його захисників, а в ряді випадків і від нього самого» [4, с.527].

Таким чином, К.Маркс у своїх працях хотів показати, що усе багатство капіталістичного суспільства виступає у формі товарів і те, що більша частина цього багатства привласнюється власниками засобів виробництва.

7.3 Сучасне уявлення про багатство і бідність

В післявоєнний період більшість країн Європи відмовилась від кейнсіанства на користь монетаризму. В цей період, а особливо починаючи з 80-х років ХХ ст., посилюються світові інтеграційні процеси. Для господарського розвитку провідних країн світу друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст. стали періодом стабілізації основних галузей промисловості, підвищенням життєвого рівня населення. Масове застосування досягнень науки, інформації та комп'ютеризації стає підґрунтям формування національного багатства. Людська діяльність все більше набуває духовного виміру, а фізична праця поступово надає місце розумовій. В працях М.Фрідмана (нар. 1912 р.), Р.Лукаса (нар. 1937 р.) підкреслювали, що завдання держави для забезпечення суспільства лежить в площині забезпечення стабільних, передбачуваних умов функціонування ринкової економіки через свою монетарну економічну політику. Значний вплив на сучасні погляди здійснив Джеймс Б'юкенен (нар. 1919 р.). В своїх роботах «Демократія у дефіциті» (1977), «Свобода, ринок і держава: політична економія у 1980-х» (1985), «Політична економія держави загального добробуту» (1988) він сформулював теорію суспільного вибору, за що в 1986 р. отримав Нобелівську премію. Дж.Б'юкенен став першим дослідником, який пов'язав економічний аналіз з неринковими рішеннями. За його висновками, теорія суспільного вибору витікає з двох методологічних посилок. Перша полягає в тому що кожний індивід переслідує власні інтереси; друга – «людина економічна» реалізує свої інтереси через процес обміну. Політичний процес як взаємовигідний і є вирішальним принципом теорії.

Джон Гелбрейт (нар. 1909 р.) був автором теорії «суспільного достатку», яку виклав в однойменній книзі в 1968 році. Він вважав, що сучасне ринкове суспільство досягло такого рівня багатства, що може повністю забезпечити повсякденні потреби людей. Але проблема розподілу благ недосконала. Тому треба надавати соціальну допомогу нужденним під суворим соціальним контролем над виробництвом і розподілом.

Концепції 60-80 рр. – теорії народного капіталізму, колективного капіталізму, демократичного капіталізму, соціального партнерства та інші, виходили з того, що ринкове господарство «соціалізується» та сприяє зростанню народного достатку. Так, Саймон Кузнець (1901-1985) в праці «Частка вищих за доходами груп у національному доході та заощадженнях» (1953) зробив внесок, що розподіл національного багатства знижується у бік зниження частки, яку отримує верхівка суспільства [4, с.498].

А француз Жан Фурастьє (1907-1985) взагалі вважав, що життя нації не стане кращим за рахунок перерозподілу національного багатства. Єдиним шляхом є досягнення економічного зростання на основі НТП, що дозволить створити «націю дозвілля».

Таким чином, з середини ХХ століття і до його завершення теоретики приділяли увагу не стільки накопиченню матеріального багатства, а проблемам рівноваги, стійкості економіки за рахунок її впливових факторів; особлива увага надана була соціалізації економічних процесів розподілу в вирішенні проблем

бідності, споживання, зайнятості населення тощо. Все більше сфера накопичення матеріального багатства набуває технократично – управлінських і інформаційних елементів.

Тому в сучасному світі проблему багатства, як національного, так і індивідуального, прийнято розглядати з позицій освіти, управління, комунікацій тощо.

Плідні наукові розробки належать наступним мислителям: О.Тоффлеру «Метаморфози влади. Знання, багатство і сила на порозі XXI століття» (1990), Ф.Фукуямі «Сильна держава. Управління і світовий устрій у XXI столітті» (2000/2003) та іншим. Серед українських сучасних дослідників проблемою багатства займалися А.Гальчинський, В.Геєць, Н.Гончаренко.

Сучасні дослідники все частіше ототожнюють природне багатство з людським капіталом – сукупністю навиків, здібностей і знань людини, які використовуються в процесі господарювання.

Духовне багатство є більш ширшим поняттям, адже включає людський капітал та соціальний капіталі - сукупність людських ресурсів.

Оскільки синонімами багатства у його найширшому вітальному смислі постають благо, успіх, майно, достаток, розум, дух, щастя, прибуток та ресурси, то погодимось з тезою С.Булгакова щодо полісемантичності багатства. «Меркантилісти вважали багатством гроші, фізіократи - продукти землеробства, фритредери - промисловість, соціалісти - матеріальні блага взагалі, а Рескін - людське життя, і кожен правий, зі своєю умовною, орієнтованою точкою зору, і кожен; визначення підходить для цієї мети. Але однаково важко приурочити визначення багатства до якої-небудь однієї, навіть і найбільш наочної ознаки, хоча б до «матеріальних» потреб, перш за все тому, що неможливо провести зрозумілу межу, яка б розділяла матеріальні й ідеальні потреби», - виголошує автор [1, с.164]. Як відомо, праця, природа і капітал є найбільш продуктивним джерелом багатства. Взаємообумовленість даних понять найбільш докладно віднаходить пояснення у роботах німецького філософа М.Вебера. Досягнення багатства як стану економічного добробуту є наслідком аскетичного способу регламентації життя, що активізується завдяки релігії протестантизму. Новий спосіб ведення господарської діяльності отримує назву - капіталізм. Капіталізм як суспільне явище потребує дослідження та ґрунтового аналізу у зв'язку з появою новітніх систем управління та необхідністю регулювання існуючих соціально-політичних устроїв держав, що перебувають на різних ступенях економічного та культурного розвитку. Багатство є не лише критерієм виміру сенсу існування, але й відображає відтінок людської діяльності у руслі нових життєвих потреб і цінностей.

Ключовою ідеєю соціально-економічних досліджень є розуміння багатства у якості мети матеріального добробуту. Так, на думку Ф.Ліста, антиподом багатства як матеріальної субстанції виступає бідність. Бідність є «характеристикою економічного стану індивіда чи соціальної групи, при якій вони не можуть самі сплачувати вартість необхідних благ» [2, с.101]. До основних причин появи бідності відносять:

- 1) особистісні (індивідуальні моральні вади, безділля, марнотратство);

2) природні (вроджені вади, що унеможливають реалізувати своє призначення та тендерна нерівність);

3) соціальні фактори (географічний детермінізм та культурно-історичні відмінності країн та їхніх релігійних традицій).

Відповідно до цього вивокремлюють 3 концепції визначення бідності:

1) суб'єктивна, де бідність є наслідком особистісної невлаштованості матеріального добробуту;

2) абсолютна, виникає внаслідок неспроможності індивіда задовольнити свої основні мінімальні потреби (достатній прожитковий рівень) для забезпечення біологічного виживання;

3) відносна бідність - співвідношення загальних стандартів рівня життя даного суспільства через розподіл суспільного багатства, системи соціальних очікувань та соціальних статусів, і вона не може бути остаточно ліквідована на відміну від абсолютної бідності.

Синонімами бідності виступають такі поняття як «деривація», «злидні», «нестатки», «нужденність». Бідність є наслідком «економічної пасивності» індивіда як суб'єкта господарювання і не знімає проблему соціальної нерівності розподілу суспільного багатства та побудови справедливого демократичного устрою.

Вирішення гострих глобальних соціально-економічних питань: бідності, соціальної несправедливості, безробіття, кризи духовності та відчуження людини у соціокультурному просторі та інших важливих протиріч можливе через систему «духовного виробництва», яке найяскравіше представлене у сфері творчості мистецтва авангардизму. «Без гуманітарного знання неможливе осмислення соціальної реальності і розробка стратегії поступу, оскільки саме воно найбільш адекватно моделює цілісну картину і динаміку світу, дозволяє вийти на метарівень аналізу соціальних проблем» [9, с.127]. У структурі соціального капіталу багатство виступає в ролі соціального ідеалу:

1) формування національного багатства (сукупності матеріальних благ і духовних цінностей, що нагромаджуються суспільством протягом історії) - на рівні суспільства;

2) досягнення щастя як багатства особистості.

У 2013 р. в своєму виступі у Києво-Могилянській академії всесвітньо відомий фізик Мічіо Каку надав аналіз сучасної науки про багатство. Він підкреслив, «що першопричиною багатства є наука, хоч ми про це і забули». Наука розвивається, на його думку, хвилеподібно: винахід спричиняє хвилю багатства. У 1800 р. фізики створили концепцію термодинаміки, вираховали, скільки енергії можна отримати з вугілля, - і це спричинило появу локомотивів, що, в свою чергу, привело до появи фабрик. Так фізики спровокували індустріальну революцію - і першу хвилю збагачення. Та зрештою гроші опинились Іна фондовій біржі Лондона. Там вони утворили величезну економічну бульбашку, а коли в 1850 р. вона луснула, відбувся перший крах капіталізму. Катастрофа була настільки відчутною, що породила нову філософію - марксизм. Друга хвиля багатства була спричинена винаходом електроенергії і шаленої кількості нових продуктів, від електричної лампочки, до автомобілів. Ці гроші потрапили на американський фондовий ринок. На

автомобільному та суміжних ринках знову утворилась величезна бульбашка. Луснула вона у 1929 р. Через 18 років фізики створили лазери, комп'ютери, GPS-інтернет, телекомунікації. Ці нові технології спричинили третю хвилю збагачення, а також третю бульбашку. В США вона мігрувала на ринок нерухомості і луснула в 2008 році. Якою буде четверта хвиля винаходів? Ми вважаємо, що це буде комбінація біотехнологій, нанотехнологій та штучного інтелекту. Вона забезпечить суспільство багатством і добробутом на наступні 80 років.

Соціально-філософська традиція визначає багатство атрибутом «розумної дійсності», що слугує не просто засобом подолання бідності, а є «свободою для» реалізації людиною себе у повноті власного буття. Цінністю багатства є його духовне наповнення, яке полягає у досягненні людиною мети через наполегливу працю, що не суперечить совісті. Такі чесноти: працездатність, терпіння, вірність, стриманість, стійкість переконань, довіра, симпатія та вдячність є фундаментальними якостями духовно багатой людини. Вони сприяють здобуттю нею блага свободи і щастя. Пригадуються слова Г.Сковороди, який зазначає: «Що є свобода? Добро в ній яке є? Кажуть, неначе воно золотее? Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все золото, Проти свободи воно лиш болото» [9, с.68]. Тому, на нашу думку, багатство в структурі соціального капіталу може бути визначене як наддостатня наявність ресурсів, необхідних для забезпечення високих стандартів споживання, дотримання повноцінного, часом «розкішного» способу життя на шляху «від животіння до процвітання».

Перелік рекомендованої літератури

1. Булгаков С.Н. Философия хозяйства [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://magister.msk.ru/library/philos/bulgarov/bulgak.01.htm>
2. Голенкова З.Т. Бедность/ З.Т.Голенкова// Политическая энциклопедия в 2-х томах. – М.:Мысль, 2000. – Том А-М.-724 с.
3. Долан Э. Дж., Линджей Д. Макроэкономика. - СПб., 1994. – 402 с.
4. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
5. Лист Ф. Национальная система политической экономики [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://knukim-edu.ua/index/php?id=613&view=asticle>.
6. Малявин В.В. Конфуций.- М.: Мол. гвардия,1992. – 524 с.
7. Щегінін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щегінін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
8. Основи економічної теорії: підруч./ За ред. С.В.Мочерного. – Тернопіль: АТ «Гарнекс», 1993. – 688 с.
9. Сковорода Г.С. Сад пісень: Вибрані твори.-К.:«Веселка»,1983.-190 с.
10. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів./ Заг. ред. В.В.Дубічинського. - Х.: ВД «Школа», 2006.- 1008 с.
11. Тоффлер Э. Революция богатства (как оно будет роздано и как оно изменило нашу жизнь)/ Э.Тоффлер, Х.Тоффлер.-М.: АСТ-Москва,2008.-569с.
12. Чанышев А.А. Курс лекций по древней и средневековой философии: учеб. пособ. для вузов.- М.: Высш. шк.,1991.- 512 с.

13. Эзоп. Басни/ Эзоп [пер. Л.М.Гаспарова]. – СПб.: Изд. Дом «Азбука – Классика», 2008.- 288 с.

Питання до самоконтролю

1. Що таке багатство? Надайте визначення.
2. З яких елементів складається національне багатство?
3. Коли з'являються перші обґрунтування поняття багатства?
4. Охарактеризуйте концепції багатства в античні часи?
5. Сутність багатства та відношення до нього в епоху середньовіччя?
6. Чим відрізняються погляди меркантилістів і фізіократів відносно багатства?
7. Від яких факторів залежить багатство народу по А. Сміту?
8. Процес формування та розподілу багатства капіталістичного суспільства за К.Марксом.
9. Сучасні концепції сутності багатства. Охарактеризуйте їх.
10. Хто висунув теорію суспільного достатку? В чому її сутність?
11. Що є «нація дозвілля»? Хто ввів це поняття?
12. Як Ви розумієте абсолютне і відносне багатство?

Розділ 8 ФІЛОСОФІЯ РОЗПОДІЛУ

8.1. Поняття, принципи, функції розподілу.

8.2. Морально-етичні принципи розподілу.

8.3. Сучасні економічні теорії розподілу.

8.1. Поняття, принципи, функції розподілу

Основою життя людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ. Суспільне виробництво, як відомо, за своєю структурою складається з таких фаз: власне виробництво; розподіл; обмін і споживання.

З погляду на економіко-філософське значення цих фаз, ми маємо циклічний рух суспільного багатства, адже розподіл здійснюється на засадах відносин власності. Розподіл встановлює частку кожної людини в створеному багатстві. Його можна визначити як процес визначення частини виробленого продукту для окремих суб'єктів економічної системи чи виробничих факторів. Ця частка залежить від кількості створюваних благ, предметів розподілу. Тому, природно, що життєвий рівень людей у будь-якій країні залежить від того, скільки благ створюється в ній на кожного жителя. Перед тим, як увійти в стадію споживання, продукт повинен пройти стадії розподілу і обміну.

Розподіл виступає в трьох видах:

- 1) розподіл засобів виробництва;
- 2) розподіл трудових ресурсів;
- 3) розподіл предметів споживання.[5, с.29]

Перед тим, як щось виробити, потрібно розподілити робітників і знаряддя праці за різноманітними процесами і видами господарської діяльності. Мова йде про поділ суспільного виробництва на все різноманіття його галузей. Якщо на початку ХХст. у промисловості нараховується близько двох десятків галузей, то нині в розвинутих країнах більш 500 галузей, підгалузей і видів індустрії. Відповідно до цього ускладнився розподіл засобів виробництва і робітників по всіх підрозділах народного господарства. Поділ праці постійно вимагає від людини підвищення свого кваліфікаційно-професійного рівня тощо.

При розгляді суті розподілу треба звернути увагу на функції розподілу. З одного боку, розподіл має економічну функцію, тому що проявляється у впливі на розвиток економіки через систему потреб, інтересів, стимулів. З другого боку, соціальна функція розподілу спрямована на задоволення і розвиток соціальних потреб, створення суспільства «соціальної справедливості».

Теорія розподілу пройшла значну еволюцію, впродовж якої формувалися і основні принципи розподілу.

В античну епоху філософи часто зверталися до проблем розподілу, але тільки деякі з них зробили внесок в подальший розвиток економічної теорії. Так, в праці «Держава» Платон, аналізуючи розвиток економіки, робить висновок, що в його

основі знаходиться поділ праці. Недоліком будь-якої держави він вважає незадоволеність громадян внаслідок розподілу матеріальних благ, тому суспільство розколюється на дві держави – багатих і бідних. Разом з тим, він не засуджував рабовласництво, розглядаючи рабів і рабську працю, як засіб виробництва. Аристотель, як і Платон, вважав, що суспільство розвивається за природними законами, одним з яких є універсальний закон планування і підкорення. Тому і рабів розглядав як живе майно, покликане приносити користь; а рабство – явище природне, вічне і непохитне.

Теорія розподілу пройшла значну еволюцію. Перші наукові теорії розподілу з'явилися у XVIII столітті. Зокрема, поняття «розподіл» вперше використовує Ф.Кене (1694-1774) у своїй праці «Економічна таблиця» (1758). Розробляючи теорію кругообігу (відтворення) багатства, він показав цей процес на прикладі розподілу сукупного річного продукту між трьома класами суспільства: «продуктивним» (селяни, фермери); земельних власників (король, поміщики, церква); «безплідним» (підприємці і наймані працівники у промисловості, ремісники, торговці, міщани та інші). Головною проблемою, на його думку, було визначення основних пропорцій, які забезпечать рівноважний розвиток економіки.

Про розподіл багатства та його принципи писав і А.Тюрго (1727-1781) в своїй головній праці «Роздуми про створення і розподіл багатства». Він роздумував над проблемою нагромадження багатства та його подальшим розподілом у суспільстві. А.Тюрго прийшов висновку, що промислові капіталісти, торговці, лихварі сконцентрували в своїх руках рухоме багатство (засоби виробництва, предмети споживання, гроші) за рахунок бережливості. Ідеалізуючи буржуазію, він прагнув провести ряд радикальних реформ на її підтримку вже на посту міністра фінансів Франції в 1774 році.

Концепція розподілу класичної англійської школи (А.Сміт, Д.Рікардо, Дж.С.Міль) тісно пов'язує проблему розподілу з теорією вартості. Сміт вважав, що вартість будь-якого продукту складається із заробітної плати, земельної ренти і прибутку – трьох первинних джерел будь-якого доходу, а загальний річний продукт праці кожної країни повинен розподілятися між її громадянами у формах заробітної плати за працю, прибутку на капітал чи ренти за їх землю. Д.Рікардо поставив проблеми розподілу у центр економічних досліджень, він стверджував: головне завдання теорії – визначити закони, що управляють розподілом. Розподіл, на його думку, визначає частки власників землі і капіталу, а також найманих працівників у продукті суспільного виробництва. А Міль намагався сформулювати закони розподілу, ґрунтуючись на рікардіанських уявленнях.

Марксистська теорія розподілу також опирається на теорію трудової вартості, але доповнюється вченням про додаткову вартість і експлуатацію. Додаткова вартість, створена додатковою працею найманих працівників (необхідна праця відтворює вартість їх робочої сили і втілюється у заробітній платі), привласнюється капіталістами, які виконують різні функції у суспільному виробництві у цілому, і у зв'язку з цим розпадається на прибуток, процент, торговельний прибуток і ренту.

Маржиналістська концепція розподілу є частиною загальної теорії корисності. Тут використовується два основних принципи граничної продуктивності і

зумовленості. Гранична продуктивність – це та одиниця, що виробляє гранично найменшу цінність, тобто має найнижчу граничну корисність. У процесі виробництва використовується певна комбінація усіх факторів виробництва. Зумовленість - це прийняття рішень підприємцем, які визначають частку участі окремого фактора у виробництві, змінюють комбінацію використання усіх факторів у сукупності. За конкурентних умов фірма прагне так комбінувати фактори виробництва, щоб оцінка їх граничної продуктивності дорівнювала сумі винагороди, належної кожній окремій одиниці факторів.

Диспути економістів XVIII-XIX століть зосереджувалися навколо проблеми, яку нині називають функціональним розподілом доходу, тобто його розподілом між факторами виробництва. Тому значний вплив на ці концепції мали ідеї справедливості, свободи, щастя всіх людей та її втілення в процесі розвитку соціально-економічних відносин.

Таким чином, теорія розподілу включає аналіз так званих соціальних доходів, тобто доходів, наданих економічним суб'єктом незалежно від їх складу у створення валового національного продукту. Держава через податкову систему вилучає частку винагород за використання факторів у державний бюджет, а потім розподіляє ці ресурси через витрати на соціальні потреби.

Довгий час теорія розподілу мала лише мікроекономічний аспект, сьогодні вона все більше здобуває макроекономічну спрямованість. Тому в сучасній економічній теорії розрізняються два види доходу: дохід на мікрорівні (від праці по найму, від підприємницької діяльності, від власності); дохід на макрорівні (національний дохід).

Класифікація доходів може відбуватися за різними критеріями.

За суб'єктами привласнення виділяють такі доходи:

- доходи домашніх господарств (населення);
- доходи фірм;
- доходи держави;
- доходи нації (національний дохід).

Сукупність цих доходів визначає максимальний попит в економіці.

В залежності від величини одержаного доходу розрізняють:

- номінальний дохід (загальна сума одержаний грошей);
- чистий дохід (залишок після виплати податків);
- реальний дохід (чистий дохід з поправкою на рівень цін).

Важливе значення для аналізу процесу розподілу має індивідуальний розподіл, під яким розуміють визначення доходів окремих осіб, сімей, домашніх господарств, а також факторів, що визначають їх рівень.

На макрорівні індивідуальний розподіл означає розподіл національного доходу (річної суми сукупних заробітної плати, ренти, прибутку і процента в усій національній економіці) серед окремих осіб, що розриває джерела особистих доходів приватних осіб чи домашніх господарств.

Валовий дохід домашніх господарств включає:

- чисту заробітну плату,
- субсидії та інші виплати по соціальному забезпеченню;

- проценти, дивіденди, орендну плату;
- підприємницький дохід;
- доходи від особистого підсобного господарства, оренди житла;
- компенсації і страхові відшкодування збитків та інше.

При визначенні доходів приватних осіб враховуються доходи від факторів виробництва, які не одержують домашні господарства (наприклад, нерозподілені прибутки комерційних організацій), внески на соціальне страхування (які відраховуються із національного доходу), трансферти (які доповнюють національний дохід).

Розрізняють такі трансферти (незароблені доходи):

- державні (пенсії, проценти по державному боргу);
- соціальні (виплати із фондів соціального страхування і сімейна допомога);
- міжфірмові (одні фірми одержують дивіденди від інших);
- некомерційні (спонсорська допомога).

Одними із основних недоліків ринкової системи є нерівність в доходах і виникнення на цій основі бідності. Нерівність розподілу доходів властива усім країнам незалежно від типу їхньої економічної системи. У чому ж полягають її причини?

У ринковій економіці найзагальнішою причиною нерівного розподілу доходу є ринковий механізм. Проте існують і інші, конкретніші причини. Серед них можна назвати відмінності у здібностях людей, рівні освіти і професійної підготовки працівників, професійні смаки і схильність людей до ризику, володіння власністю, талан, зв'язки, дискримінація тощо. Нерівність доходів не є наслідком нерівності у продуктивності праці чи ефективності виробництва; багато у чому вона визначається нерівністю у розподілі на основі приватної власності на засоби виробництва, а також правових норм, які її закріплюють (зокрема, передачу доходів у спадщину).

Величина національного доходу країни, також впливає на його розподіл. Якщо країна багата, це сприяє зростанню подушного рівня доходу, а відтак зменшується ступінь нерівності в розподілі доходів. Проте ця закономірність не стійка.

Надмірну нерівність в доходах засуджували завжди. На цьому ґрунті відбувається перерозподіл доходів, який спрямований на досягнення соціальної справедливості (втім, соціальну справедливість розуміють по-різному: від переділу власності порівну до закріплення становища, коли кожен одержує за вкладом у виробництво належних йому факторів).

Перерозподіл доходів здійснюється по кількох напрямках:

- через державну податкову систему і державний бюджет;
- через соціальне страхування;
- через коливання ринкових цін як на фактори виробництва, так і на товари і послуги;
- через добровільні внески до громадських, добродійних, релігійних фондів і організацій.

Сучасне суспільство має шукати і знаходити компроміс між зрівнюванням доходів і ефективністю економіки. Якщо воно надто велику частину національного

доходу перерозподілятиме на користь бідних, це пригнічуватиме економічні стимули, звужуватиме обсяг національного доходу.

З іншого боку, посилення нерівномірності, коли держава не втручається у розподіл національного доходу (його регулюють виключно ринкові сили), породжує низку складних проблем. Головна серед них – це зuboжіння частини населення і казкове збагачення невеликої кількості сімей. Така поляризація суспільства посилює його соціальну і політичну нестабільність.

Перерозподіл доходів – необхідний елемент функціонування економічної системи. Він дозволяє існувати державі за апаратом управління і функціями, утримувати непрацездатних, долати надмірну майнову нерівність, забезпечувати гармонію суспільних і особистих економічних інтересів.

Тому морально-етичні принципи розподілу в сучасному світі мають неабияке соціальне значення.

8.2. Морально-етичні принципи розподілу

Взаємодія моралі та економіки осмислювалася в історії соціальної думки відповідно до реалій суспільно-економічного життя. Його принципи здебільшого базуються на приватній власності, проблемах виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ, відношеннях підприємництва та найманої праці тощо. Суперечності між власниками і працівниками, питання справедливості у суспільному розподілі продуктів людської праці завжди були гострими й неоднозначними у моральному відношенні. Отже, і в суспільній думці склалися протилежні позиції. Одна прагнула справедливості для трудящих, друга ідеалізувала капіталістичний лад. Перша обстоювала права і звертала увагу на моральні й матеріальні потреби працівників, і на її ґрунті з ідей утопічного соціалізму зросли соціалістичні та комуністичні ідеї та системи XIX-XX ст. Сенс цієї тенденції – у засудженні приватної власності, наживи, використання найманої праці; у визнанні за несправедливе такого становища, коли в суспільстві є багаті та бідні; у заклик до досягги справедливості однаковим перерозподілом благ.

Одне з найсерйозніших досліджень питань взаємовідносин економіки та моралі здійснив видатний німецький соціолог XIX ст. Макс Вебер. У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» йому вдалося уникнути моралізаторських перебільшень або, навпаки, приниження моральних норм.

М.Вебер досліджує історичну логіку зародження капіталізму в країнах Європи. Вже на початку існування капіталізм змінив принципи суспільного життя, побудувавши їх на ринкових стосунках. Розвиток капіталізму потребував суб'єктів із певним психологічним складом, із відповідними ціннісними орієнтаціями. Вони мали бути готовими до конкуренції та ринкових відносин, що склалися в Європі; їм треба було пристосовуватися до цих змін. Процес відбору й адаптації виховував власників, здатних забезпечувати розвиток ринкової економіки.

Духові капіталізму й підприємництва, який формувався в Європі, деякий час протистояло традиційне мислення. В його уявленнях комерція виглядала як безчесна гра, до якої ставилися з презирством. Жага до наживи оцінювалася як аморальна

властивість. Такі погляди виявилися досить усталеними. Певною мірою цьому сприяли прояви буржуазного авантюризму, орієнтовані на зневажання моральних норм. М.Вебер не виправдовує темні боки буржуазного підприємництва. Разом з тим, він розглядає подібні прояви як поодинокі випадки, що не мають принципового значення. В цілому Вебер вважає дух капіталізму глибоко позитивним, тому що він дає змогу людині виявити свої кращі якості та здібності.

Основним принципом, який фіксує саме той належний порядок людського співжиття, з давніх часів є справедливість, яка вимагає етично обґрунтованого розподілу благ між людьми.

На зазначений зміст поняття про справедливість указує і його походження. Так, давньогрецьке *dike*, що перекладається як справедливість, первісне означало звичай, спосіб життя, в подальшому ж набуло значення правильного, належного звичаю. Подібним чином і латинське *jus* (звідси *justitia*) означає власне право, закон. У річищі цієї мовної традиції й з'являються перші спроби сутнісного осмислення справедливості, що ми їх знаходимо в Демокріта (близько 460 – близько 380 до н.е.), софістів (друга пол. V – перша пол. VI ст. до н.е.), Сократа та інших античних філософів. Своєрідним філософським узагальненням цих спроб можна вважати концепцію Платона, який надав справедливості значення завершальної з-поміж чотирьох основних «полісних добродесностей» – такої, що тільки й дає усім іншим добродесностям (тобто розсудливості, мужності й мудрості) «силу вкорінюватися в людині» («Держава»). При цьому в соціальному плані справедливість, за Платоном, постає як такий ідеальний устрій суспільства, коли кожен із суспільних станів (тобто правителі, воїни, ремісники) сумлінно виконує свої обов'язки й не втручається у справи інших.

Глибоке осмислення категорії справедливості, що надалі стає надбанням світової етичної думки, дає, як і в багатьох інших випадках, «хрещений батько» європейської етики Аристотель. Зокрема, в нього вперше проведений ґрунтовний поділ справедливості як відплати, зрівняльної й пропорційно-розподільчої справедливості. Аристотелем же простежені важливі взаємозв'язки власне етичних і правових, політичних, а також соціально-економічних аспектів справедливості. Він розглядав два види справедливості – зрівняльну і пропорційно-розподільчу. В основі першої лежить світоглядна ідея людської рівності, утвердження якої мало й має принципове значення для розвитку всієї людської цивілізації. Утвердження цієї ідеї, як і становлення самої зрівняльної справедливості, проходить в історичному процесі ряд стадій. Так, для давньогрецької свідомості (зокрема й для Аристотеля) морально рівними могли бути лише лише вільні громадяни грецьких міст; на рабів, варварів і навіть жінок античні уявлення про рівність не поширюються (втім, «жінка нижча за чоловіка, але дуже близька йому й найбільшою мірою причетна до його рівності», – зауважує Аристотель («Велика етика»). [9, с.41-46]

Дальший поступ в усвідомленні й утвердженні рівності припадає на епоху буржуазних революцій XVII-XVIII ст. Рівність усіх людей постає як визначальний політико-юридичний принцип, що реалізується в рівності громадянських прав і свобод; закладаються підвалини економічної «рівності можливостей», що передбачає еквівалентність обміну товарів та послуг.

І в ХХ ст., незважаючи на різноманітні кризові явища в житті сучасного людства, уявлення про людську рівність збагачується новими гранями, його практичне втілення стає більш різноманітним, гнучким і водночас послідовним.

Разом з тим ХХ ст. продемонструвало й наявність певних «глухих кутів» у реальному втіленні ідеї людської рівності. Катастрофою закінчилася спроба запровадити зрівняльні засади безпосередньо щодо розподілу матеріальних благ між людьми – в більшості населення це просто вбило бажання працювати. Не дивно, що слово «зрівнялівка», за яким стояла стійка тенденція соціалістичного способу життя (точніше, його офіційного аспекту), стало врешті-решт викликати відразу.

Даний конкретний приклад наочно демонструє важливість якомога чіткішого визначення тієї межі, до якої засади людської рівності є морально виправданими й необхідними – і за якою вони втрачають сенс, стають гальмом на шляху подальшого розвитку.

Саме у сфері розподілу матеріальних благ, як уже зазначалося, недостатність суто зрівняльних форм справедливості виявилася в нашому столітті з особливою гостротою. Разом з тим цілком відмовитися від них також неможливо, адже за ними – життєві потреби мільйонів людей. Проблеми конкретного співвідношення зрівняльних і пропорційно-розподільчих засад соціальної справедливості в контексті сучасних ринкових відносин інтенсивно обговорюються, зокрема, в працях таких теоретиків, як Дж.Роулз («Теорія справедливості», 1971), Д.Белл («Культурні суперечності капіталізму» 1976) та ін. Підхід до цього кола питань Дж.Роулза визначається встановленням двох фундаментальних принципів справедливості: принципу рівної свободи, який утверджує рівноправність людей щодо їхніх базових свобод, і принципу відмінності, котрий зумовлює можливість нерівного розподілу благ його спрямованістю до найбільшої вигоди найменш забезпечених членів суспільства, тобто умовою макси-міну. Що ж до поглядів на справедливість Д. Белла, то він, перебуваючи на позиціях сучасного неоконсерватизму, вважає, що рівність можна справедливо встановлювати лише всередині певних соціальних груп; водночас будь-яка нерівність має відповідати тим умовам життя, соціальному оточенню, роду діяльності, що визначають місце індивіда в суспільстві. Зрештою, як зазначає Д.Белл, єдиним адекватним принципом соціальної справедливості може бути такий: кожному залежно від його особистого внеску й відповідно до повноважень та привілеїв, притаманних його сфері діяльності.

Дистрибутивна (розподільча) концепція справедливості виправдовує справедливість матеріального розподілу, якщо він відбувається за заздалегідь визначеною схемою, функціонування якої гарантується державою і, яка в будь-якому випадку має приблизно однаковий вигляд: «від кожного згідно його здібностям (можливостям), кожному згідно його потреб». Історична концепція визнає поділ справедливим, якщо придбання матеріальних благ здійснюється не за конкретною схемою, а внаслідок певної легітимної процедури. Ці два підходи, що існують в сучасній теорії, охарактеризував Н.С. Литвиненко в своїй праці «Проблема дистрибутивної справедливості в контексті сучасних теорій суспільного договору» [2] та Т.А.Алексеева в статті «Джон Роулз і його теорія справедливості». [1]

Серед представників першого підходу, що міркують в межах ліберальної традиції, найскравішою фігурою є американський філософ Джон Роулз (1921-2002), відомий своєю книгою «Теорія справедливості» (1971), в якій він окрім інших розглядає проблему справедливого матеріального розподілу, пропонуючи власну структурну схему у вигляді двох принципів справедливості. Не менш значною в цьому контексті є теорія Рональда Дворкіна (нар. 1931 р.), який, сприйнявши загальну мотивацію Роулза відносно його принципів, вважає, що інша, відмінна від Роулзової, дистрибутивна схема краще відповідатиме прийнятому лібералами ідеалу. Роберт Нозік (1938-2002), один з представників протилежної за поглядами лібертаріанської течії, на протигагу Роулзу, вважає необхідним дослідити процес, внаслідок якого виникає розподіл, і знайти елементи, що зумовлюють його справедливість, у такий спосіб ставлячи під сумнів моральне право втручання будь-якої влади в процедуру розподілу матеріальних благ між членами суспільства.

Спираючись на принцип придбання власності, сформульований Локком, Нозік будує власну дистрибутивну схему у вигляді трьох основних тверджень:

1. Принцип передачі – будь що, що придбано справедливо, може бути справедливо передано;
2. Принцип справедливого початкового придбання – аргумент про те, як люди від початку заволоділи тим, що може бути передано згідно з першим принципом;
3. Принцип виправлення несправедливості – аргумент про те, як поводитися з власністю, якщо вона була придбана або передана несправедливо. [2, с.98]

Спираючись на локківський принцип, що визначає власність як результат сполучення предмета з особистою працею [3, с.277], Нозік визнає природні здібності індивідуальним надбанням, виходячи з твердження про те, що людина в початковій ситуації рівності володіє власною особистістю.

Отже, твердження про те, що визнання індивідів рівними вимагає обмежень щодо використання однієї особи задля добробуту інших, чи суспільства взагалі, безперечно, єднає ліберальну та лібертаріанську теорії, представлені Роулзом та Нозіком. Обидва визнають, що індивіди мають права, які повинно поважати справедливе суспільство. Однак, обидва різняться при відповіді на питання про те, які саме права є найважливішими в умовах справедливого суспільства. Підсумовуючи, можна сказати, що для Роулза одним з найважливіших прав є право на певну частину матеріальних ресурсів суспільства; для Нозіка ж таким є право на власну особистість (самовласність (self-ownership)).

Згідно його думки, Роулзова вимога, що ресурси, вироблені більш талановитими, мають бути використані для покращення добробуту найменш забезпечених, є несумісною з визнанням самовласності, яка передбачає володіння особистими здібностями і відповідно всім тим, що створене шляхом реалізації цих здібностей. Але проблема полягає не в тому, що Роулз і Дворкін вважають, що одні можуть володіти особистістю і здібностями інших, на кшталт рабовласності. Навпаки, зображувана ними гіпотетична позиція рівності застосовується для обґрунтування аргументу, що жодна особа не є власністю іншої. Ліберали визнають за кожною особою легітимне володіння її здібностями разом з правом використовувати їх згідно

більшого вибору. Однак, зазначаючи, що обдарування здібностями є випадковим, ліберали також визнають, що право на володіння власними здібностями не передбачає нерівний розподіл матеріальних благ, що є наслідком реалізації цих здібностей. Згідно ліберальним теоріям, природно обділені люди мають законне право висувати відповідні вимоги до природно обдарованих, а обдаровані мають моральний обов'язок по відношенню до тих, чії природні обставини виявилися при народженні менш сприятливими. Тому дистрибутивна схема, запропонована Дворкіним передбачає наявність страхового фонду в якості компенсації для природно обділених, а Ролзова теорія справедливості дозволяє обдарованим користуватися результатами реалізації своїх здібностей тільки за умов відповідного поліпшення матеріального становища найменш забезпечених. Проте жодна з розглянутих нами теорій не здатна забезпечити відповідний баланс між принципами індивідуальної особистості та соціального союзу, віддаючи перевагу колективному перед індивідуальним (Роулз, Дворкін), або навпаки (Нозік).

Спробу захистити принцип індивідуальності особистості, виходячи з ролзівських засад про справедливість керованого державою матеріального розподілу, робить інший політичний філософ, якого, зважаючи на викладені ним міркування, неможливо віднести ні до прибічників Роулза, ні до його ідейних опонентів – представників лібертаріанської течії. Девід Готье (нар. 1932 р.). В книзі «Мораль за згодою» («Morals by Agreement») (1986) Готье намагається захистити концепцію, яка надає незалежний статус принципу індивідуальної особистості, збалансовано поєднаному з принципом соціального союзу. Метою Готье є надання необхідного обґрунтування праву використовувати особисті фізичні та розумові здібності задля власної користі за умови, що при цьому не буде завдано шкоди становищу інших.

Звичайно, викладеними думками сучасний рівень обговорення проблем соціально-економічної справедливості не обмежується. Однак перебіг цього обговорення уводить все далі від наївно-утопічних уявлень про комуністичний розподіл, що панували в нас у недавньому минулому.

Разом з тим, парадоксальність категорії справедливості, її «крихкий» характер не зменшують її впливу на царину духовності людської спільноти. Але не маємо права забувати, що «...Коли хочуть зробити людей добрими й мудрими, толерантними й шляхетними, то неминуче приходять до бажання перебити їх усіх. Робесп'єр вірив у добродішність: він створив Терор. Марат вірив у справедливість: він вимагав двохсот тисяч голів». (Анатоль Франс)

Європейська філософська думка пройшла за певних часів шлях від зневажання бізнесу до його морального виправдання. Масова свідомість посттоталітарних суспільств повинна пройти тим самим шляхом, але за менший проміжок часу. Цей шлях є настільки тяжким, що навіть теоретична думка професіоналів досі залишається на рівні підтримки елементарних вигод і тимчасових, часткових рішень.

Нині для того, щоб капіталістичне підприємство було морально схвалене суспільною свідомістю, має відбутися дещо подібне до подій початку століття. Релігійні, філософські, етичні пошуки і політико-економічне зрушення повинні

гармонізувати відношення економіки та моралі. Їх узгодження є умовою життєздатності суспільства.

8.3. Сучасні економічні теорії розподілу

Сьогодні можна виділити 3 напрями економічної думки, що обґрунтовують досягнення більшої рівності в доходах

- соціалістичне вчення, яке виступає проти приватної власності «незароблених» доходів і права спадщини;
- індивідуалістичні доктрини, що стверджують гідність особи і право усіх людей на соціальних «мінімум»;
- кейнсіанська концепція, котра доводить, що надмірна нерівність послаблює попит на споживчі товари, стримує економічне зростання.

Разом з тим, все частіше проголошується основною цінністю суспільства – не соціальну справедливість, а свободу. Гарантом свободи є економічна свобода, яка не може існувати без ринку та конкуренції.

Визначним представником неокласичної теорії періоду її формування був італійський економіст і соціолог Вільфредо Парето (1848-1932), якого, як і А.Маршалла, Л.Вальраса, Дж.Кларка, цікавила проблема загальної економічної рівноваги. Але він відмовився від традиційних підходів кількісної характеристики корисності на основі порівняння її оцінок різними суб'єктами і сформулював поняття суспільної максимальної корисності, відомої сьогодні під назвою оптимуму Парето, який покладено в основу «нової економіки добробуту». Відповідно до оптимуму Парето розподіл ресурсів визнається оптимальним, якщо не можна поліпшити становище якогось одного раціонального суб'єкта, не погіршуючи становище інших. Рух до оптимуму пов'язується ним з таким переміщенням ресурсів, яке підвищує добробут хоча б однієї особи, не зачіпаючи при цьому інтересів усіх інших. Тим самим, на думку Парето, досягається гармонія всього суспільства.

Розвиток капіталізму і робітничого руху, економічних і політичних свобод, зростання добробуту народу Європи, вдосконалення системи соціального забезпечення зумовили виникнення в ХХ ст. нової традиції – соціального напрямку економічної теорії. Представники цього напрямку, починаючи з представників «катедер-соціалізму» (А.Шеффле, Ф.Оппенгеймер, Р.Штольцман), фабіанства (Дж.Мілл), муніципального соціалізму і легального марксизму (П.Струве, М.Туган-Барановський, С.Булгаков) до соціал-реформізму (Е.Бернштейн, К.Каутський) і анархо-синдикалізму, – об'єднувались на засадах таких принципів господарської діяльності:

- посилена увага до проблем соціальної справедливості та ролі соціальних інструментів (держави, профспілок, громадських об'єднань тощо);
- заперечення об'єктивних економічних законів і об'єктивної зумовленості соціальної поведінки людей;
- визнання примату неекономічних чинників соціально-економічного розвитку;

- активний захист приватної власності, заперечення експлуатації найманої праці, і, головне, визнання можливості реформування капіталізму і державно-правового регулювання виробництва і розподілу. [4, с.291]

Так, Едуард Бернштейн (1850-1932) вважав, що монополії ліквідують анархію виробництва і ведуть до зникнення економічних криз, а з розвитком акціонерного капіталу власність переходить поступово в руки широких верств населення і відбувається процес демократизації капіталу. Він вважав, що зростання «середнього класу» змінить антагонізм в питаннях розподілу, роблячи неможливою збройну революцію та насильство. Тоді треба, використовуючи можливості капіталізму, підвищити працівника від становища пролетаря до становища громадянина. Таким чином, Е. Бернштейн побудував модель «класового миру», де соціальних відмінностей не буде, і всі члени громадянського суспільства однаково будуть володіти часткою національного багатства.

Противниками революційних ідей розподілу виступали інституціоналісти. На думку науковців, вони не мали загальної теоретичної основи, були попередниками кейнсіанства, а на формування філософських основ інституціоналізму велику роль відіграли засновники прагматизму Ч.Пірс, Дж.Дьюї, Ж.Леб та інші. [4, с.338] Назву напрому, який існує до цього часу, дав один з його засновників У.Гамільтон, використавши латинське «institution» (звичай, настанова, традиція). Підхід до економічних процесів з позицій соціальної психології, дав можливість інституціоналістам надати в цілому правильну характеристику соціальних аспектів розподілу.

Так, Т.Веблен (1857-1929) встановлює, що з розвитком корпорацій відбудеться зміна протиставлення: не найманих робітників і капіталістів, як доводили Д.Рікардо та К.Маркс, а – між технократами і бізнесменами (яких він називав «бездіяльним класом»). Тільки панування науково-технічної інтелігенції в суспільстві забезпечить ефективний і раціональний розподіл ресурсів. Пізніше його ідеї про роль «технократії» знайшли підтримку в роботах Дж.А.Гобсона (1858-1940), А.Берклі (1895-1978) та С.Чейза (1888-1970).

В 30-40 роки ХХ ст. стало зрозуміло, що все зростаючий рівень ускладнення господарського механізму, поява нових суперечностей ринкової системи - вимагають планомирного регулювання економіки в загальнонаціональних масштабах. Фундатором нової економічної теорії – теорії державного регулювання економіки став Джон Мейнард Кейнс (1883-1946). Він вважав, що механізм зрівняння попиту і пропозиції, тобто саморегулювання, є утопією. Основними інструментами, що сприятимуть як оздоровленню ринкової економіки, так і справедливому розподілу, вважав грошово-кредитне і фінансово-бюджетне регулювання. Як з'ясувалося пізніше, значення кейнсіанської теорії має сенс і сьогодні. Разом з тим, цю теорію іноді називають «теорією депресивної економіки», адже була розроблена в період кризи 1929-1933 років. Крім того, ідеї кейнсіанства суттєво підірвали устої економічного лібералізму. Але економісти-неокласики невеликою групою продовжували свої дослідження, вважаючи розширення економічного регулювання державою як аномалію, відхилення від нормального розвитку.

Після кризи кейнсіанства в 70-х роках ХХ ст. починається справжній ренесанс економічного лібералізму. Його представниками називають Ф.Гайєка, А.Пігу та інших.

Фрідріх Август фон Гайєк (1899-1992), як і його вчитель Л.Мізес, виступав проти втручання держави в ринкову економіку. Свої погляди виклав в працях «Індивідуалізм та економічний порядок», «Дорога до рабства», «Приватні гроші». Основа свободи, за його думкою, є приватна власність, коли єдиним обмеженням є заборона обмежувати свободу інших. Свобода в цьому сенсі є вищою людською цінністю. Тому не держава має право розподіляти матеріальні блага і ресурси, а кожна людина вправі розпоряджатися вільно своїм капіталом, здібностями; нести самостійно відповідальність за себе та ризикувати. Його ідея «спонтанного порядку» базується на двох принципах: відмова від присвоєння чужої власності і виконання добровільно взятих на себе договірних зобов'язань. Таким чином, він вважав, що справедливий розподіл можливий за умови індивідуальної економічної свободи.

Артур Сесіль Пігу (1877-1959) в своїх роботах «Економічна теорія добробуту», «Колівання промислової активності», «Стаціонарна економіка», «Зайнятість і рівновага» розробив теорію економічного вибору, основа якої була ідея «економіки добробуту». Соціальний добробут складається з суми добробуту окремих індивідів. В саме поняття «добробут» він включає не тільки економічний добробут, який можна визначити в грошовому еквіваленті, але і характер праці; умови довілля, житлові умови, громадський порядок і безпека, які сьогодні об'єднують категорією «якість життя». Тому в процесі вирішення проблеми держави загального добробуту, розподіл повинен стосуватися і вище названих благ суспільства.

Про необхідність свободи в питаннях розподілу писав і Вольтер Ойкен (1891-1950) – представник німецького ордолібералізму. Він вважав, що кожна економічна система функціонує, виходячи з принципів організації «ідеального типу господарства». Це може бути система «безобмінного господарства», керована з єдиного центра, яку він вважав екстремальною та призводить до руйнування економіки; а може бути і система «вільного ринкового господарства», яку Ойкен визначав як природну основу економічного порядку. Вона ефективно діє при умові таких принципів свободи: свобода вибору при споживанні, свобода вибору професії і робочого місця, свобода підприємництва, свобода приватної власності та розпорядження нею, свобода економічних взаємовідносин. Але абсолютизація принципу свободи може привести до анархії, порушити принципи соціальної справедливості, тому вирішення проблем повинна взяти на себе держава в межах, що не порушують економічного порядку.

Співатором ідеї «ідеальних типів господарських систем» був швейцарський економіст Вільгельм Рьопке (1899-1966), який вважав, що «природний господарський порядок» повинен відповідати людській природі, задовольняти людські потреби, забезпечувати соціальну справедливість. Тому для людини треба створити стимули економічного характеру, які б спонукали її до праці та підприємництва, а економічна політика держави повинна гарантувати такий рівень свободи, який би забезпечив оптимальний розвиток людини. Таким чином, в ліберальних економічних теоріях проблеми розподілу можна розглядати з позицій свободи людини забезпечити собі

матеріальні блага і обов'язку держави не тільки забезпечити цю свободу, але і справедливо розподіляти національний дохід для розвитку кожного.

В розвитку сучасних економічних теорій присутній ряд спільних ознак в постановці питання розподілу, а саме: головна цінність суспільства – не соціальна справедливість, а свобода; гарантом свободи є економічна свобода, яка ототожнюється з ринком, конкуренцією у всіх сферах суспільного життя. З багатьох концепцій, які сформувалися у другій половині ХХ ст. та пояснюють сучасні економічні прояви, зупинимося на деяких з них.

Теорія суспільного вибору (Джеймс Бьюкенен, Кеннет Ерроу) вирішальне значення в прийнятті економічних рішень надає індивідуалізму. Так, Дж.Бьюкенен наголошує, що інтересом індивідів є індивідуальні і суспільні блага. Держава є засобом реалізації суспільного інтересу, правил, які забезпечують взаємодію з вигодою для кожного в питаннях розподілу благ. Разом з тим, він відмовляється розглядати державу як постачальника соціальних благ і коректувальника «провалів ринку» тому що, на його думку, всі індивіди повинні бути учасниками одного й того ж контракту (угоди). Якщо немає згоди, то і індивідуальні наміри та надії будуть нереалізованими.

До ідеї людського капіталу зверталися Петті і Енгель, Ніколсон і Маршалл. В 60-х р. ХХ ст. сформулювали та науково обґрунтували теорію людського капіталу Теодор Шульц (1902-1998) і Гері Беккер (нар. 1930 р.). Так, Т.Шульц довів, що людський капітал або людський ресурс подібний до речового капіталу (засобів праці), з одного боку; і – до природних ресурсів, з другого боку. Залежно від відповідної «обробки» (знання, фах, досвід, стимули, засоби тощо) людський ресурс здатний приносити дохід, а його розподіл впливає на економіку краще інших засобів, адже його використання контролюється самим власником. Гері Беккер (нар. 1930 р.) здійснив розрахунок економічної ефективності освіти, а зіставлення витрат і вигод освіти дало змогу визначити рентабельність вкладень в людину.

Основний соціальний висновок теорії людського капіталу полягає в тому, що за сучасних умов підвищення якості робочої сили має більше значення, ніж зростання капіталоозброєності праці. [4, с.492] Близькі за своїм змістом до теорії людського капіталу у цьому питанні теорії індустріального суспільства, техноструктури і теорії суспільного достатку Дж.Гелбрейта і Р.Арона, теорія управлінської революції П. Друкера, теорія постіндустріального суспільства Д.Белла, теорія суперіндустріального суспільства Е.Тоффлера, теорія інформаційного суспільства Ф.Махлуна і Т.Умесао.

Сучасні теорії, основним принципом яких є індивідуалізм, розглядають останній як здатність і можливість людини самостійно та вільно встановлювати пріоритети та мету своєї діяльності, обирати для цього відповідні засоби, діяти в межах встановлених державою (суспільством) правил і, залежно від цього, претендувати на частку в розподілі. Таким чином, в такому розумінні індивідуалізм є великим досягненням людської цивілізації. Адже тільки маючи можливість самостійно приймати рішення, людина може розрізнити добро і зло, чому вчив в своїй етиці ще І.Кант.

Розподіл здійснюється на ґрунті відносин власності і виконує як економічну, так і соціальну функцію. Економічна функція виявляється у впливі розподілу на

національну економіку через систему потреб, інтересів і стимулів. Соціальна функція розподілу спрямована на задоволення і розвиток соціальних потреб. Сучасні теорії розподілу розглядають розподіл соціальних доходів, наданих суб'єктом незалежно від їхнього внеску в процес виробництва та створення валового національного продукту. Власне, завдяки розподілу національного доходу забезпечується існування та розвиток суспільства, адже пропорції поділу безпосередньо впливають на особисті і сімейні відносини, зумовлюючи соціальний статус окремих людей і соціальних груп.

Перелік рекомендованої літератури

1. Алексеева Т.А. Джон Роулз и его теория справедливости/ Т.А.Алексеева// Вопросы философии. – 1994. - №10. – С. 112-118.
2. Литвиненко Н.С. Проблема дистрибутивной справедливости в контексті сучасних теорій суспільного договору/ Н.С.Литвиненко// Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2006. – С. 87-103.
3. Локк Дж. Два трактата о правлении. - Соч. в 3 т. / Пер. с англ. – Т.3/ Ред. и сост. Субботин А.А. - М.: Мысль, 1988. - 414 с.
4. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
5. Костюк В.С. Економічна теорія: навч. посіб./ В.С.Костюк, А.М.Андрющенко, І.П. Борейк. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 282 с.
6. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Економічна історія індустріальної цивілізації: навч. посіб./ П.В.Проскурін– Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: КНЕУ, 2008. – 400 с.
7. Степура О.С. Політична економія: навч. посіб./ О.С.Степура, О.С.Сремеев, Т.Ю. Пономарьова та ін. – К.: Кондор, 2008. – 408 с.
8. Філософія як історія філософії: підруч. / За заг. ред. В.У.Ярошовця– К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.
9. Чанышев А.А. Курс лекций по древней и средневековой философии: учеб. пособ. для вузов./ А.А.Чанышев- М.: Высш. шк.,1991.- 512 с.
10. Шевченко О.О. Історія економіки та економічної думки./ О.О.Шевченко. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 288 с.

Питання до самоконтролю

1. Визначте поняття і види розподілу.
2. Назвіть принципи розподілу матеріальних благ в античну епоху.
3. Визначте поняття «благо».
4. Коли з'явилися перші наукові теорії розподілу?
5. Які концепції розподілу ви знаєте?
6. Які морально-етичні принципи розподілу ви знаєте?
7. Окресліть сутність принципу справедливості.

8. Надайте визначення категорії «справедливість».
9. Охарактеризуйте дистрибутивний і історичний підходи до поняття справедливості розподілу.
10. Охарактеризуйте сучасні теорії рівності доходів.
11. Сутність марксистської концепції справедливого розподілу.
12. В чому сутність сучасних концепцій добробуту?
13. Надайте характеристику теорії суспільного вибору.
14. В чому полягає гуманістичність сучасної теорії людського капіталу?

Розділ 9

ФІЛОСОФСЬКО-ЕКОНОМІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

- 9.1. Поняття біологічного, соціального і економічного в людині.
- 9.2. Поняття «економічна людини» в історико-культурному аспекті.
- 9.3. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях.

9.1. Поняття біологічного, соціального і економічного в людині

Людина, на думку М.Мамардашвілі, - єдина істота в світі, яка знаходиться в стані постійного зановонародження, і це зановонародження відбувається тільки в тій ступені, в якій людині може здійснити свої наміри. Людина мисляча – це природна сила.

Що стосується біологічного боку людини, то з тих пір як вона виділилася з тваринного світу, - біологія перестала мати принаймні вирішальне значення. Навіть люди з ослабленим здоров'ям завдяки успіхам медицини можуть приймати активну участь у житті суспільства. Сила природного відбору в соціальному світі все більше слабшає, тому що соціальні інститути, охорона здоров'я постійно згладжують впливи індивідуальної біологічної мінливості. Сьогодні спостерігається дуже повільний темп генетичних змін, які здійснюються природним відбором, і разом з тим констатується велика генетична схожість між різними людськими групами. Політичні, економічні і соціальні зміни в багатьох країнах, пов'язані з поліпшенням життя людей, прямо впливають на стан їх здоров'я і, отже, на зменшення залежності людини від природного відбору.

Біологічне в людині здійснюється і задовольняється в соціальній та економічній формі. Природно-біологічний бік існування людини опосередковується й «очеловечивається» соціокультурними чинниками. Це стосується і задоволення таких біологічних потреб, як продовження роду, їжа, пиття і т.д. Дуже ймовірно, що людина успадковує моральні почуття за біологічними каналами. Наша біологія, наші гени визначають нашу поведінку, але людина не може вирватися за межі своєї біологічної природи, навіть якщо дуже захотіла.

На питання: «Який же фактор найбільш важливий в розвитку сучасної людини: біологічний, соціальний чи економічний?», досі ведуть суперечки філософи і вчені не можуть прийти до єдиної думки. Але всі зміни, що відбуваються в суспільстві, відбуваються в результаті корінних перетворень в матеріальній сфері, насамперед в економічних відносинах людей. Насамперед, люди прагнуть спочатку забезпечити себе їжею, житлом, одягом; а отже, відбувається все більша зміна економічних відносин, їх розвиток, тому кожне суспільство хоче створити міцну економіку, що також і швидко розвивається. Наприклад, відомо, що капіталізм прийшов на зміну феодалізму завдяки економічним, матеріальним причинам. Приватна власність, що панувала при феодалізмі, видозмінившись сама, змінила і відношення між класами в економічній сфері. При феодалізмі кріпак належав своєму панові, поміщику. Велика частина того, що виробляв селянин, діставалося

господареві. Такий економічний фактор не забезпечував особливого завзяття в праці. Він був малоефективним. Буржуазія зруйнувала феодальний лад і спорудила на його руїнах буржуазний суспільний лад, при якому людина особисто не належала якомусь господареві, формально вона ставала вільною. Але фабрики, заводи знову опинилися у власності окремих власників. Приватна власність, змінившись сама, породила нові капіталістичні відносини і в інших сферах суспільства. Виникло царство вільної конкуренції в усіх сферах суспільного життя.

Кожна людина вступає з іншими в різноманітні економічні відносини. Вона виробляє товари і послуги, отримуючи від них винагороду; володіє більшою чи меншою власністю; виступає у ролі продавця або покупця. Гроші дозволяють йому отримувати частку матеріальних і духовних благ, створених суспільством. В людині, як у фокусі, сходяться невидимі нитки економічних зв'язків і відносин. З усього вищевикладеного можна зробити висновок, що найрізноманітніші чинники накладають відбиток на людину, проте - одні більше, інші менше.

9.2. Поняття «економічна людина» в історико-культурному аспекті

Без історії і знання минулого будь-яка наука, в тому числі і економіка, буде обмеженою у часі, просторі. Конкретно-історичний метод надає можливість не тільки проаналізувати минуле, але забезпечити передбачення перспектив розвитку економічного суб'єкта. Особливо коли мова йде про людину в суспільному і культурному розумінні; адже вплив таких факторів на економіку, як соціальний склад працівників, задоволеність працею, настроїв, поведінка працівників; ідеологія, наука, мистецтво, релігія обов'язково мають враховуватися економічною думкою.

Найтривалішою епохою в історії людства була первісна доба. Вона існувала від появи людей до виникнення перших цивілізацій (IV-III тис. до н.е.). В цей час людина пройшла складний шлях від *homo habilis* («людини умілої») до *homo sapiens* («людини розумної»). В період мезоліту (35-10 тис. років тому) почалося утвердження людини сучасної, завершився процес антропогенезу – перетворення передлюдини в людину розумну.

Процес формування поглядів на людину господарюючу, суспільну істоту, відбувався паралельно зі становленням людського соціуму та розвитком економіки. Однак знадобилися сотні тисяч років, перш ніж сформувалися перші економічні погляди на роль і місце людини в процесі господарювання.

Ще в древньому світі економічна думка виокремилась в самостійний напрям суспільної думки і формувалась в межах загальнофілософського світосприйняття. Так, вчення Конфуція (551-479 рр. до н.е.) формує ідею «природного права», в основі суспільного устрою покладене божественне начало, і поділ суспільства на «вищих» та «нижчих» вважається природним. Також «природним» є існування різних форм власності – колективної (власності селянських общин) і приватної. Вчення Конфуція спрямоване на посилення авторитету держави і влади верховного правителя, хоча ідеал держави він бачив у минулому, в принципах патріархального устрою. Конфуцій вважає, що держава - це велика родина, голова її – «батько народу», а підлеглі – «його діти». Мислитель пропонує програму морального вдосконалення кожної

людини, як шлях до стабілізації соціально-економічного устрою. Повага до старших - одна із головних рис «благородної людини», яка ніколи не буде виступати «проти вищих за рангом».

Достаток народу залежить від якісного господарювання, а сумлінна праця примножує багатство як народу в цілому, так і його володаря. Для пом'якшення існуючих протиріч Конфуцій вважав за необхідне розподіляти багатство більш рівномірно, полегшити тягар податків і залучати населення до виконання суспільних робіт, враховуючи сільськогосподарський цикл.

Природний поділ праці є принципом економічних поглядів античного філософа, часів кризи грецького полісу Платона (427-347 рр. до н.е.). На думку вченого, людині від народження притаманний лише певний, причому одноманітний талант: одні народжені для управління, інші – для надання допомоги, а інші – для землеробства і ремісництва. Зважаючи ж на те, що потреби людей різноманітні, існує певне протиріччя між потребами людей і можливостями їх задоволення. Це протиріччя можливо зняти шляхом створення такої держави, в якій кожний виконував би певні функції за своїм талантом і отримував частку суспільного продукту згідно природним здібностям. Виходячи з таких передумов, Платон обгрунтовує поділ населення в ідеальній державі на три стани:

- 1) філософи (управляють державою);
- 2) воїни (охороняють державу);
- 3) землероби, ремісники, торговці (виробляють продукти).

Раби не відносяться до жодного стану, тому що вони - зняряддя праці. Перший та другий стани не можуть мати ніякої власності та повинні бути звільнені від продуктивної праці для того, щоб викоринити пристрасть до збагачення і таким чином забезпечити правильне управління. Третій стан має приватну власність і забезпечує на її основі існування філософів та воїнів, споживання якими суспільного продукту організується на принципах зрівняльності. Таким чином, Платон закладає в основу ідеальної держави поділ праці, який походить з протиріччя між багатоманітністю потреб людей і одноманітністю їх здібностей. Поділ праці з'єднує в державі воедино всі три стани.[2, с.140]

Але наукові погляди на соціально-економічний устрій суспільства та на людину «економічну» в ньому сформулював А.Сміт. Хоч треба визнати, що великий вплив на його погляди здійснив Гельвецій. В своїй філософії Гельвецій, прагнучи звільнити етику від церковно-феодалних пут, оголосив егоїзм природною властивістю людини і фактором прогресу суспільства. Нова, по суті буржуазна етика будувалася на своєкорисливому інтересі, на природному прагненні кожного до своєї вигоди, що обмежувалася тільки таким же прагненням інших людей. Гельвецій порівнював роль своєкорисливого інтересу в суспільстві з роллю весвітнього тяжіння в природі. З цим пов'язана ідея природної рівності людей: кожній людині, незалежно від народження і становища, має бути надано рівне право переслідувати свою вигоду, і від цього виграє все суспільство.

Сміт розвинув ці ідеї і застосував їх до політичної економії. Створене Смітом уявлення про природу людини і співвідношенні людини і суспільства лягло в основу поглядів класичної школи. Поняття «*homo oeconomicus*» («економічна

людина») виникло дещо пізніше, але його винахідники спиралися на Сміта. Головним мотивом господарської діяльності людини є своєкорисливий інтерес. Але переслідувати свій інтерес людина може, лише надаючи послуги іншим людям, пропонуючи в обмін свою працю і продукти праці. Так розвивається розподіл праці. Люди допомагають один одному й одночасно сприяють розвитку суспільства, хоча кожен з них - егоїст і дбає лише про свої інтереси. Природне прагнення людей покращувати своє матеріальне становище - це такий могутній стимул, що, якщо йому надати діяти без перешкоди, він сам по собі здатний привести суспільство до добробуту. Більше того, як кажуть, жени природу в двері - вона увійде у вікно: цей стимул навіть здатний «подолати сотні прикрих перешкод, котрими безумство людських законів так часто ускладнює його діяльність...». Тут Сміт різко виступає проти меркантилізму, що обмежує «природну свободу» людини - свободу, продавати і купувати, наймати і найматися, виробляти і споживати. Кожна окрема людина прагне використовувати свій капітал (як бачимо, мова, по суті, йде не просто про людину, а про капіталіста) так, щоб продукт його володів найбільшою вартістю. Зазвичай він і не думає при цьому про суспільній користі й не усвідомить, наскільки сприяє їй. Він має на увазі лише власний інтерес, але «в цьому випадку, як і в багатьох інших, вона невидимою рукою направляється до мети, яка зовсім не входила в його наміри... Переслідуючи свої власні інтереси, він часто більш дійсним чином служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне робити це». [8, с.64]

«Невидима рука» - це стихійна дія об'єктивних економічних законів. Ці закони діють незалежно від волі людей і часто проти їхньої волі. Ввівши у такий формі в науку поняття про економічний закон, Сміт зробив важливий крок вперед. Цим він по суті поставив політичну економію на наукову основу. Умови, за яких найбільш ефективно здійснюється благодійна дія своєкорисливого інтересу і стихійних законів економічного розвитку, Сміт називав природним порядком. У Сміта і у наступних поколінь політико-економістів це поняття має як би подвійний сенс. З одного боку, це принцип і мета економічної політики, тобто політики *laissez faire*, з іншого - це теоретична конструкція, «модель» для вивчення економічної дійсності.

Так, у фізиці як корисні знаряддя пізнання природи застосовуються абстракції ідеального газу і ідеальної рідини. Реальні гази і рідини не поведуть себе «ідеально» або ведуть себе так лише при певних умовах. Проте має великий сенс абстрагуватися від цих порушень, щоб вивчати явище «у чистому вигляді». Щось подібне являє собою в політичній економії абстракція «економічної людини» і вільної (досконалої) конкуренції. Реальна людина не може бути зведена до своєкорисливого інтересу. Так само при капіталізмі ніколи не було і не може бути абсолютно вільної конкуренції. Однак наука не змогла б вивчати масові економічні явища і процеси, якщо б вона не робила відомих припущень, які спрощують, моделюють нескінченно складну і різноманітну дійсність, виділяють в ній найважливіші риси. З цієї точки зору абстракція «економічної людини» і вільної конкуренції була цілком виправданою і зіграла найважливішу роль в економічній науці. Особливо вона відповідала реальності капіталізму XVIII і XIX століть.

Концепції «економічної людини» Сміт поставив питання колосальної теоретичної і практичної важливості: про мотиви і стимули господарської діяльності

людини. І він дав плідну і глибоку для свого часу відповідь на це питання, якщо мати на увазі, що під його «природною» людиною переховувалася дійсна людина буржуазного суспільства.

Разом з тим, на думку П.В.Проскуріна, «на зміну духовній, добродійній людині приходять «економічна», яка руйнує духовність». [8, с.25]

На думку Гуревича, заслуга філософської антропології, якою вона склалась з 20-х років ХХ ст., в тому, що висновки дослідників були несподіваними і парадоксальними щодо питань: які особливості людини як теологічної істоти? дійсно чи ні людина є втіленням досконалості світу? [1, с.267] Багато століть біологічне, природне розглядалось в людині як щось несуттєве, вже подолане соціальністю. Разом з тим, ніхто не гарантував людині абсолютної досконалості навіть в природному, не говорячи вже про соціальне. Тому філософська антропологія не розглядає людину як вершину творіння (бо еволюція живого ще не завершилась!) або унікальною досконалістю. В людині закладено дві програми – інстинктуальна і соціально-культурна. За своєю тілесною організацією людина належить природі, але вона втратила свою первинну батьківщину – природу. Тому і не має чіткого плану життєдіяльності згідно інстинктів, як мають тварини. Разом з тим, унікальною якістю людини є її відкритість, незавершеність. На відміну від других живих істот людина здатна подолати свою видову обмеженість, бути невід'ємною частиною живого світу і бути над цим світом. В цій особливості - і є унікальність людини. Так, філософ Відродження Джованні Піко делла Мірандола писав: «Тоді згодився Бог з тим, що людина – творіння невизначеного образу, яка не має особливого обов'язку; а щоб і місце, і лице, і обов'язок ти мав по власному бажанню, згідно своєї волі і своєму рішенням... Ти, не обмежений ніякими межами, визначиш свій образ за власним рішенням, до влади якого я тебе віддаю». [9, с.249]

Наприкінці ХІХ ст. в економічній думці сформувалась течія, яка продовжила традиції німецької історичної школи - класичний інституціоналізм. Класичний (традиційний) інституціоналізм з'явився як альтернатива неокласиці, оскільки піддав критиці її основні теоретичні постулати – методологічного індивідуалізму та раціональності.

Філософським фундаментом класичного інституціоналізму став прагматизм, а методологічним інструментарієм – емпіризм та описовість, критично історичний, еволюційний та компаративний підходи.

Засновники класичного інституціоналізму не мали спільного визначення основ економічних процесів. Т.Веблен досліджував залежність економічних процесів від психології, біології, антропології; Дж.Коммонс – від психології та права; У.Мітчелл – від антропології та математичних розрахунків. Але всі вони визнавали принцип технологічного детермінізму, оскільки ставили економічні процеси в залежність від розвитку індустрії та посилення ролі технократії в суспільстві.

Подібна неоднорідність зумовила появу наступних напрямків інституціоналізму:

- 1) соціально-психологічний;
- 2) соціально-правовий;
- 3) емпіричний, або кон'юнктурно-статистичний.

Торстен Веблен (1857-1929) започаткував соціально-психологічний напрям інституціоналізму. Він вважав, що інститути – це «результат процесів, що відбувалися в минулому, вони пристосовані до обставин минулого й тому є фактором соціальної та психологічної інерції», особливий спосіб існування суспільства. Саме вони визначають постійний і переважний спосіб мислення, який став звичним для групи або перетворився для народу у звичку. Економічні інститути сучасного йому суспільства Веблен розглядав через вчення норм, звичаїв та звичок, а також їх еволюцію при прийнятті рішень економічними агентами в різні часи у різних обставинах.

Веблен визнавав принцип технологічного детермінізму, за яким визначальним чинником інституціональних змін є глибинні зрушення у науці та техніці. В той же час, соціологічні та психологічні чинники сприяють розвитку інститутів більше, ніж економічні чинники. Неокласичний утилітарній моделі раціональної людини він протиставив людину з притаманними їй інстинктами – цілеспрямованими чинниками поведінки, що формуються в певному соціокультурному середовищі та визначають промислову поведінку, яка дозволяє застосовувати надбання сучасної науки та створює основи для нової культури. Він ґрунтовно дослідив інститути бездіяльного класу, виникнення якого він пов'язав із законами хижацтва і паразитизму, еволюцією приватної власності, в основі економічної реалізації якої знаходяться прояви суперництва, заздрісті, демонстрація успіху, влади та багатства. У процесі формування бездіяльного класу відбувається протиставлення загарбницької діяльності та праці. Поступово стадія хижацтва, захоплення та перерозподілу власності переходить до стадії виробництва на основі приватної власності, хоча одночасно формується зверхнє ставлення до праці та накопичується досвід бездіяльного життя, демонстративного споживання престижних товарів і марнотратних видовищ. Бездіяльний клас постійно поповнюється представниками фінансової сфери та юристами. Він виступає гальмом економічного розвитку внаслідок його власної інертної поведінки, демонстративного марнотратства, нерівного розподілу багатства. Прискорює формування бездіяльного класу поширення власності на матеріальні титули багатства. Таку власність, відокремлену від реальної участі в індивідуальному виробництві, Веблен назвав «абсентистською власністю».

Веблен запропонував концепцію третього шляху до побудови раціональної промислової системи через формування «технократичної еліти» - менеджерів великих корпорацій. Владу менеджерів він трактував як «ієрархічну», а вчених - як «функціонально» орієнтовану. Відповідно до концепції «саботажу», неминуха політична організація інженерів відбере владу у підприємців і передасть її головному штабу інженерів і техніків, який зможе реформувати економіку на основі критеріїв науково-промислової раціональності та створити суспільство, позбавлене руйнівної дії фінансової системи.

Л.Мізес (1881-1976) далеко просунув методологію економічних досліджень, адже його теоретична конструкція представляє синтез економічної теорії, філософії, соціології, психології і історії. В своїх роботах «Людська діяльність: трактат про економіку» (1949), «Теорія і історія» (1957), «Основи економічної науки: нариси

методології» (1962) Л.Мізес показав, що в основі всіх суспільних явищ перебуває суб'єктивний світ діючої людини. Систематизуючи структуру економічної науки, в роботі «Людська діяльність» він виділив праксеологію (з грецької - логіка дій) – як загальну, універсальну, теорію людської діяльності.

Л.Мізес доводить, що людська діяльність є раціональною й економічною. Людські вчинки виникають від пережитого індивідумом почуття занепокоєння. Занепокоєння може бути пов'язане як з матеріальним, так і з ідеальним, або духовними потребами. Якщо економіст буде обмежувати дослідження економічних процесів тільки матеріальною сферою, то предмет дослідження зникає: « Теорія раціональної діяльності повинна охоплювати таку дію, як цілісне... Сфери раціональної і економічної діяльності, таким чином, збігаються. Усяка розумна діяльність є одночасно й діяльністю економічною. Усяка економічна діяльність раціональна. Тільки окрема людина мислить. Тільки індивідум міркує. Тільки індивідум діє».[12, с.22] Разом з тим, він звертає увагу на те, що не всі соціальні явища можна пояснити методологією індивідуалізму і суб'єктивізму. Так, іноді ідентичні зовнішні події призводять до різних результатів, і різні зовнішні події проводять той самий результат. Розум і досвід, на думку Л.Мізеса, існують як дві окремі області: зовнішній світ фізичних і фізіологічних явищ і внутрішній світ думки, почуттів і цілеспрямованої дії. Тому пізнання соціальних явищ, в тому числі, не виключає методологічного дуалізму.

Близько до теорії Л.Мізеса і концепція Ф.Хайєка (1899-1992), основним науковим підходом для якої є методологічний індивідуалізм і суб'єктивізм.

Ф.Хайєк звернув увагу на різні трактування терміна «індивідуалізм». В роботі «Індивідуалізм: дійсний і помилковий» (1945) він доводить, що відмова від принципів дійсного індивідуалізму веде до системи, в якій порядок створюється за допомогою прямих наказів, тобто до соціалізму. Він вважав, що «...спонтанне співробітництво вільних людей часто створює речі більш великі, ніж їх індивідуальний розум зможе коли-небудь осягти в повній мірі» [12, с.29].

В умовах кризової епохи початку комп'ютерної революції (1973-1982) з'явилася теорія П.Друкера - представника концепцій «народного капіталізму» , викладена в книзі «Епоха розриву поступовості» (1969).

Автор розробив свою концепцію знань та їх впливу на сучасну економіку і суспільство. В цих умовах, на його думку, з'являється новий робітник - «розробник знань» [3, с.39]. Причому кожний такий професіонал в межах своєї компетенції має бути керівником, який приймає самостійні рішення. Разом з тим, П.Друкер вважає, що в сучасних умовах - це не «вільний професіонал», а «нашадок вчорашнього найманого працівника», тому що його статус, функції, становище не визначені суспільством. Кожна організація, залучаючи до діяльності освічених людей (а таких сьогодні - більшість!), повинна в своїх інтересах наділяти їх відповідальністю, залучати до управління там, де дозволяють їх знання. Бізнес - це єдиний соціальний інститут, який безперервно потребує нових знань. Всі інші соціальні інститути (включаючи і державу) створені для того, щоб не допустити або уповільнити приход нового. Тому немає «в світі суспільства, яке не мало б достатнього капіталу» [12, с.193]; а бідність - це невміння керувати державою.

На початку 90-х років ХХ століття П.Друкер випускає роботи, які презентували теорію суспільства найманих власників - «Управління в бурхливий час» (1980), і теорію підприємницького суспільства - «Посткапіталістичне суспільство» (1993), «Інновація і підприємництво» (1985). В книзі «Управління в бурхливий час» він систематизує причини «турбулентних часів», які настали після чвертьвікового спокійного післявоєнного розвитку. Він вказує на протиріччя, які деформують людину як рушійну силу прогресу, а саме:

- у випадку безробіття дохід робітника гарантується у розвинених країнах протягом 2-х років;
- виплати непрацездатним перевищують зарплату робітника, а податки позбавляють підприємця зацікавленості;
- господарем підприємства є не відповідальний менеджер, а симбіоз менеджменту і груп професіоналів. Менеджеру доводиться політиканувати, приймати половинчасті і неефективні рішення, які більш-менш задовольняють усіх;
- люди, які працюють за наймом, не усвідомили становища власників, бо їх власність не дає їм влади;
- знання спеціаліста не дають йому дійсної свободи через централізацію прийняття рішень;
- державні рішення стають все більш демагогічними, безвідповідальними та інфляційними тощо.

Оптимізм теорії суспільства знань змінився наприкінці ХХ ст. На думку П.Друкера, кожне з цих протиріч блокує оптимальні рішення, інновації, підприємницький ризик та сприяє утворенню величезних армій соціальних утриманців та безініціативних, немотивованих професіоналів. Разом з тим, П.Друкер в своїх подальших працях знов підкреслює, що знання, носієм яких є людина, були основним фактором продуктивності, але наприкінці ХХ ст. вони стають і основним продуктом праці, відбувається реорганізація галузей навколо виробництва знань і реструктуризація всієї економіки навколо сфери інформації [12, с.199].

Таким чином, інтелектуалізація праці - основна форма інвестицій. А завдання нової науки - сприяти системному застосуванню знань у виробництві самих знань, роблячи їх продуктивнішими. Основною формою власності стає інтелектуальна власність. А основним протиріччям «суспільства знань» («підприємницького суспільства», «інформаційного суспільства», «суспільства найманих працівників»), яке породжує соціальний конфлікт – є поділ суспільства на високооплачуваних людей, зайнятих творчою працею, і недостатньо підготовлених – низькооплачуваний, обслуговуючий персонал.

Перетворення в виробничій сфері, впливає на соціальні відносини, на що звернув увагу Алвін Тоффлер (нар. 1928 р.), - автор теорії «третьої хвилі» або «зрушення влади», яка розроблялась в 90-ті роки ХХ ст. Центральною частиною книги «Третя хвиля» (1980) став аналіз процесу одночасного розвитку людини як виробника і споживача у результаті розвитку інтелектуальних технологій і можливостей територіальної децентрації масової інтелектуальної праці. Новий тип працівника і умови сучасного суспільства – це ініціативна людина творчої праці, знання якої (тобто її засоби виробництва) дають їм змогу самостійно приймати

рішення; її споживання органічно пов'язане із виробничими інтелектуальними інтересами; і навіть відпочинок – це саморозвиток.

В таких умовах чисельність пролетаріату (людей фізичної праці) різко скорочується; як і прошарок «білих комірців», які оволодівають знаннями і за умови безперервної підготовки переходять до «когнітаріату» («золотих комірців» [7, с.531].

В своїх роботах «Шок майбутнього» (1970), «Екоспазм» (1975) А.Тюффлер довів, що зміни в соціально-економічному розвитку – це не просто «друга промислова революція» або перехід людини до « економічних послуг», а народження нової цивілізації, яка змінює самі основи буття людини.

Теорія екології людини виходить з того, що зміни у соціальній системі здійснюються у двох часових вимірах – як онтогенічний процес росту (зрілість системи) і філогенічний (еволюційний процес). Внаслідок цього друге положення теорії (зростання) містить в собі тезу про те, що система буде розвиватися до меж комплексності, які дозволяють технології існуючих засобів комунікації (взаємодії вдосконалення структури і засобів руху). Принципами такої системи є:

- взаємодія і взаємоспадковість (постійне відновлення конкуренції між різними об'єднаннями людей за володіння життєвими благами, яка, в кінцевому результаті, призводить до зміни домінування одного об'єднання над іншим);

- поділ праці є основою структури суспільної системи (на макрорівні – співробітництво між незалежними виробниками, на мікрорівні – між працівниками, які виробляють лише частину продукції);

- для організації поділу праці необхідний контроль, як невід'ємна частина будь-якої системи, побудованої на ієрархії управління (функція контролю полягає не лише в координації виробничих процесів на робочих місцях, а й в отриманні продуктивними силами необхідних наукових знань);

- поняття «соціальний клас» розмивається, стає квазікорпоративною формою в структурі суспільної системи, оскільки класові функції отримують риси, неадекватні індивідуальним носіям класової належності (власність на засоби виробництва, у більшості випадків, проходить через руки корпоративних власників, таких як страхові компанії, банки, біржі);

- в процесі «екологічного переходу» в соціальному середовищі стратегічне положення в екосистемі займають посередники (підприємці і менеджери). Це означає, що акцент уваги переноситься з виробника до посередника.

9.3. Інститут людини в сучасних економічних дослідженнях

Сучасні економічні дослідження концентруються на проблемах людини в системі економічних відносин і на особливостях взаємодії людини із зовнішнім середовищем. У всьому різноманітті цього напрямку досліджень особливо вирізняється комплекс наукових підходів, спрямованих на обґрунтування положення про те, як людина формує середовище існування і яким чином середовище впливає на соціальні якості особистості.

Найбільш яскраво взаємодію людини і середовища продемонстрував професор університету Північної Каліфорнії Амос Холей, який спробував пояснити

розвиток не лише індивідуумів, але й людських систем у середовищі існування. В основу теорії закладено принципи загальної теорії екосистем, яка стала популярною у західних економістів, філософів і соціологів [5, с.241].

Теорія екології людини у загальному вигляді охоплює теоретичні парадигми, які фокусуються на обґрунтуванні умов прогресивного розвитку особистості, оптимальному функціонуванні людських систем у залежності від соціально-економічного середовища існування. Теорія викладається авторами в чіткій послідовності:

1) адаптаційність людської системи, тобто шляхи і особливості формування взаємовідносин між членами суспільства;

2) прогресивна динамічність системи, тобто система через певний час досягає максимальних розмірів й оптимальності, які задовольняють існуючим засобам комунікації (транспорту і зв'язку);

3) максимальна інформаційність системи, тобто її розвиток здійснюється на основі нової інформації, яка збільшує можливості руху матеріальних, фінансових, людських та комунікаційних ресурсів, і діє до того часу, доки ця можливість не буде повністю використана.

Зазначені положення теорії екології людини можна визначити як адаптацію, зростання і еволюцію.

Адаптація є визначальною у взаємодії людини із середовищем її існування. Середовище у такому трактуванні – це не лише ландшафт, клімат і природні ресурси, а й всі зовнішні фактори й умови, які впливають на людину (суспільні системи ті їх взаємодії). Як вважали американські соціологи М.Хеннен і Дж.Фріман, система, отримуючи форму, визначає розмір, структуру і характер населення. Вона здійснює домінуючий вплив на формування індивідуума, його потенціальних можливостей і здатності до дій. Тому «населення представляє собою сукупність елементів, здатних однаковим чином реагувати на середовище існування», тобто являється «організованою спільнотою», умови функціонування якої об'єктивуються саме середовищем, в якому людському фактору належить виключна (вирішальна) роль. Таким чином, з точки зору екології людини:

- центральне місце у суспільній системі займає виробництво засобів існування (механізм, завдяки якому існує населення); гостра необхідність зв'язків із середовищем генерує організуючий принцип екосистеми (людина в таких умовах формує і реалізує свій фізичний та розумовий потенціал у прямій залежності від рівня суспільних, перш за все виробничих, відносин);

- адаптація – це колективний (громадський) процес, тобто вона формує певну систему взаємовідносин між членами суспільства, а дії особи стримуються і обмежуються структурними обставинами, середовищем людського існування.

Третє положення (еволюція) визначає, що розвиток системи відновлюється із знаходженням нової інформації, яка збільшує її здатність до мобільності, підвищення якості ресурсів, чисельності населення, кількості спеціальностей у суспільному виробництві, ємності ринку та ін.

Таким чином:

- зміни системи мають зовнішню природу, оскільки вона не може розвиватися сама собою. Зміни виникають, коли фактор зовнішнього середовища, тобто нова інформація, стикається і синтезується з існуючою інформацією;

- еволюція, як фаза розвитку і вдосконалення суспільних відносин, представляє собою процес підвищення потенціалу суспільства, зокрема у людському відношенні (фізичних і розумових здатностей і можливостей людини);

- якісні і кількісні зміни відбуваються завдяки розширенню масштабів суспільної організації праці та оптимального використання людських можливостей (наприклад, зростання промислового виробництва змушує власників засобів виробництва виходити на зовнішні ринки в пошуках джерел ресурсів для успішної конкуренції, використовуючи силу своїх держав для отримання переваги).

Таким чином, система переходить на якісно новий рівень розвитку.

Багато положень теорії екології людини кореспондуються з теорією суспільного розвитку К.Маркса, хоча між ними існують і значні розбіжності (з одного боку - холістичний характер дослідження, значення матеріального виробництва, принцип організації, роль технічного прогресу у зміні системи, з іншого - значення зовнішнього середовища у функціонуванні соціальної системи). Саме з цим пов'язана поява на рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. неомарксизму, орієнтованого, головним чином, на проблематику особистості в системі виробничих відносин [7, с.392].

Теорія «технологічного марксизму» об'єднує спроби співставити людину і виробничі умови з метою пошуку деякого «третього шляху», за яким історія почне свій рух нібито з нуля, відкидаючи існуючі сучасні суспільні системи.

Автором цієї теорії вважають Артура Стінчкомба, праця якого «Економічна соціологія» є спробою представити на розгляд трактування економічної соціології неомарксизму. А.Стінчкомб, розглядаючи праці неомарксистів Д.Пейджа, І.Валлестайна, Е.Райта, стверджував, що вони відійшли від теорії класів К.Маркса, яка впливала з ретельного аналізу економічної організації: замість перегляду марксистської теорії господарства, вони розбавили її політичною теорією без урахування зовнішнього оточення. Так, в теорії держави і соціальної революції Т.Скопхола відсутня екологічна основа способу виробництва в «сучасній світовій системі»; у І.Валлестайна немає місця теорії розвитку виробничої сфери; «аграрна революція» Д.Пейджа не здатна визначити структуру стимулів; а «класова структура і нерівність доходів» Е.Райта не показує, яким чином технічні характеристики організації праці викликають попит робочої сили. Економічна соціологія, на думку Стінчкомба, може усунути ці недоліки і розкрити всі вищевказані елементи. За теорією технологічного марксизму:

- розподіл економічних здібностей і видів діяльності індивідів в рамках способу виробництва викликається трьома групами факторів: розташуванням ресурсів, їх ефектом в організації економічної діяльності й доступом до ресурсів;

- іманентні властивості видів економічної діяльності впливають на її організаційно-технічну ефективність, яка, в свою чергу, формує соціальні ролі і соціальну структуру (в організаціях, які використовують технології безперервних процесів, необхідні постійні інновації для підтримки темпів росту, а це можливо лише за умови наявності висококваліфікованих працівників);

- сучасне виробництво є капіталоемним, що викликає у працівників потребу високої особистої відповідальності (тобто технологія безперервних процесів змушує збільшувати питому вагу «середнього класу» у структурі трудових ресурсів);

- елементи способу виробництва визначають межі трудової мобільності (оскільки існують екологічні і технологічні обмеження в організації суспільства, то вони можуть стати і обмеженими у способі виробництва).

Висновки теорії технологічного марксизму полягають у тому, що теорія і практика підприємництва повинні збагатитися аналізом відмінностей технологій і організації праці у різних організаційних і промислових контекстах. В цьому технологічний марксизм є типовим для дослідження людського фактору впродовж 70-х рр. ХХ ст., коли особливу увагу до нього проявили «поведінкові» науки – загальна і соціальна психологія, психіатрія, - об'єктом яких став аналіз взаємозв'язків між особливостями техніки, технології, структури трудового колективу і проблеми організації високопродуктивної праці (узагальнення різних течій цих теорій отримало назву «соціальної моралі», запропонованої Е.Дюркгеймом, який вперше обґрунтував необхідність соціологічного виміру потреб: моральні вимоги підтримуються індивідуумом тому, що він живе у суспільстві, в соціальному оточенні, і підпорядковується його законам).

Дослідження з теорії управління в певній мірі були інтерпретовані професором соціології Кентської університету Полом Сайтсом у книзі «Управління: основа соціального порядку». Загалом його положення базувалися на теорії потреб Е.Фромма, Т.Парксона, Дж.Хоманза. В основу теорії управління соціальним порядком покладено різноманітні течії біхевіоризму, когнітивного (інформаційного) розвитку і психоаналізу з метою створення «ідеологічно нейтральної» суспільної теорії. Таким чином, вказана теорія може знайти застосування не лише в соціології, а й в політичній та економічній науках, «оскільки люди, які володіють або управляють матеріальними ресурсами чи засобами виробництва, мають значну владу над тими, хто потребує товари та послуги. Не існує «природного» закону попиту і пропозиції, який автоматично вирішує, хто чим володіє і хто що отримує. І попит, і пропозиція завжди до певної міри були керованими, і цей ступінь керованості постійно зростає». Сайтс розглядає управління як домінуючу формування поведінкового устрою життя особи і суспільства. Як стверджує автор: «Особистість, сама собою або в коаліції як з іншими, так і своїй власній, роблячи таким чином управління найбільш вагомою рушійною силою соціального і особистого життя». [5, с.245] Отже, теорія управління соціальним порядком базується на таких основних постулатах:

- індивід буде діяти з огляду на оптимальне управління виробництвом з метою задоволення потреб, виходячи із суб'єктивної точки зору;

- індивід буде користуватися загальноприйнятими нормами до того часу, доки вони забезпечують йому достатній рівень ефективності управління;

- індивід перестане користуватися нормами суспільства, якщо їх використання не забезпечує достатнього рівня ефективності управління, і якщо існує більша ймовірність ефективного управління і подальшого задоволення потреб іншим способом дії;

- соціалізація, як формування пізнавальних здібностей людини, крім навчання нормам і цінностям, охоплює потреби і культуру (в цьому положення Сайтса збігаються з тезами прихильників теорії соціального навчання, центральним поняттям якої є соціалізація - засвоєння індивідумом культурних і моральних цінностей оточуючого середовища, внаслідок чого з'являється можливість управління своєю поведінкою і контролю над власними потребами і потребами соціальної групи).

Таким чином, соціальна структура суспільства складається з особливих груп індивідумів, які виникають незалежно від орієнтації на управління кожного з них. Таке формування соціальної структури викликане наступними причинами:

- задоволення потреб залежить від добробуту суспільства;
- існують різні види інтересів: якщо один індивід потребує послуг іншого і не може відповісти взаємністю за ці послуги, останній має владу над ним.

Виходячи з цього, згідно ідеологічно нейтрального характеру теорії управління Сайтса:

- соціальна теорія має виходити з існування всіх емпірично можливих суспільних світів, пояснюючи їх існування;

- соціальна теорія повинна бути чітко пов'язана з природою людини, оскільки остання продукується шляхом взаємодії біологічних даних і умов, необхідних для соціалізації;

- соціальна теорія має бути такою, щоб її могли використовувати економічні суб'єкти, незважаючи на їх ідеологічні прихильності;

- соціальна теорія повинна звести до мінімуму можливість існування «неправильної свідомості» будь-якої людини, яка розуміє її положення.

Отже, інститут людини вимагає встановлення демократичного обговорення потреб. В сучасному суспільстві настільки плюралістичному у виборі потреб, які навіть у принципі неможливо задовольнити, планування, орієнтоване на споживчу вартість, не може базуватися на вимогах лише однієї системи переважних потреб (способі життя), якими «правильними» вони б не вважалися. Тому замість підтримки способу життя якої-небудь окремо взятої соціальної групи демократичне обговорення потреб повинне бути направленим на узгодження різних способів життя. Наприклад, А.Геллер пише: «Вимога може бути сформульована таким чином: «офіційні» системи людських потреб повинні бути істинними системами, які обирають люди. Цю функцію виконують три положення:

- 1- вплив народу на розвиток систем потреб;

- 2 - безпосереднє керівництво народом розвитком систем потреб;

- 3 - критика офіційно існуючих систем потреб, які не узгоджуються тими, що висуваються» [5, с.247].

Таким чином, у сучасному демократичному суспільстві ринкової економіки, планування, орієнтоване на споживчу вартість, повинно керуватися демократичним обговоренням потреб, а окремі індивіди і трудові колективи мають можливість самостійного вибору власної діяльності в рамках загального плану за повної свободи слова у суспільстві. За таких умов держава функціонує в якості соціального контракту між вільними і рівноправними людьми, які в суспільстві демократичної ринкової економіки зможуть постійно контролювати її дії. На думку представників даної

концепції, однією з головних причин створення такого типу суспільства є те, що на зміну буржуазному власницькому індивідуалізму приходить абстрактний індивідуалізм, в рамках якого самореалізація людини більше пов'язана з нагородженням власності.

Проблема індивідуалізму знаходиться в сучасних науках в самому центрі спорів про людину, культуру, економіку. Сам термін з'явився у французькій мові на початку XIX століття: в політичній філософії він був введений в обіг Б.Констаном і А. де Токвілем з метою показати, що головною цінністю в сучасному західному суспільстві є особистість; в протидію традиційним суспільствам, в яких соціальні групи домінували над окремими індивідами.

В суспільстві індивідуалізму особистість підкоряється лише закону, а не змінній волі будь-кого - це суспільство, в якому індивідуальні і рівні в своїх правах. Але підкорена індивідуалізму культура (економіка, освіта, наука – її складові) стає одним з проявів прагнення споживання. Сумніви про прогресивний розвиток техногенного світу виказували М.Хайдеггер і Х.Ортега-і-Гасет, Е.Тодфлер і А.Белл.

Таким чином, одні бачать в індивідуалізмі поступове звільнення особистості, а інші - сприймають розвиток індивідуалізму як процес руйнування традиційних цінностей людини. Разом з тим, індивідуалізм у загальному вигляді означає здатність і можливість людини самій встановлювати пріоритети і цілі своєї діяльності і вибирати для цього відповідні засоби: індивідуалізм є не вадом, а великим досягненням людської цивілізації. Тільки маючи можливість самому приймати рішення, людина може розрізнати добро і зло, чому вчив у своїй етиці ще Кант. Своєкористь можна зрозуміти як прагнення до власного добробуту без урахування добробуту інших людей. Воно також притаманне ринковому капіталізму. Разом з тим, воно, мабуть, є родовою рисою людини і виявляється у всіх громадських устроях.

Хоча при ринкових обмінах люди не зобов'язані піклуватися про інтереси інших людей, їх корисливість все ж обмежується свободою обміну. Корисливі мотиви одного з партнерів в умовах ринку можуть проявитися тільки в таких діях, які в той же час вигідні і для іншого партнера. Таким чином, ринок дисциплінує своєкорисливих індивідів, які попри весь свій егоїзм повинні надати своїм партнерам свободу рішення і пропонувати їм корисні товари та послуги.

Капіталізм часто звинувачують у споживчому характері, в тому, що він орієнтований лише на матеріальні потреби людей, виробляє багато псевдоблаг, потає поганим смакам споживачів. Вірно, що початковий період капіталізму з його веберовським «мирським аскетизмом», був відносно недовгим. Мотиви споживання і задоволення поступово витіснили протестантські цінності заощадження і раціонального обмеження споживання.

Вже у А.Сміта розвиток ринкової економіки пов'язувався з тим, що саме зростання бажань є основою інтеграції колективу навколо основних цілей і завдань організації. Це пов'язано з тим, що обличчя сучасної економіки визначають вже не індивідуальні підприємці і не замкнуті господарські організації, влаштовані за зразком сімейних кланів: нині складається нова модель організації, де всі працюючі, включаючи керівників корпорацій, виступають представниками єдиної колективної волі, а не як відокремлені індивідууми.

Такий підхід справив серйозний вплив на розробку у кінці ХХ ст. нових напрямів «політики співробітництва» держави і підприємництва та ідеологічне закріплення відносин між ними для майбутнього процвітання. Ці процеси характерні для всіх індустріальних країн, у яких глобальна конкуренція змушує визнати, що в той час, коли кожний з нас може мати права, ми повинні мати і обов'язки. Ігнорування цього положення, схильність до традиційної ідеології індивідуалізму без врахування нових явищ суспільного життя може призвести до зростання націоналізму, який потенційно вибухонебезпечний для світового прогресу.

Перелік рекомендованої літератури

1. Гуревич П.С. Уникальное творение Вселенной – О человеческом в человеке/ П.С.Гуревич// Под общ. ред. И.Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1991.-384 с.
2. Древнекитайская философия: Собрание текстов: В 2-х т. - Т.1. - М.: Просвещение, 1972. - 398 с.
3. Друкер П.Ф. Эпоха разрыва. Ориентиры для нашего меняющегося общества/ П.Ф.Друкер; пер. с англ. и ред. Б.Л.Глушак. - М.;СПб.;К.: Вильямс, 2007. - 323 с.
4. Історія економічних вчень: підр./ За ред.Тарасевича В.М., Петруніна Ю.Є. - К.: Центр учбової літератури, 2013. - 352 с.
5. Базилевич В.Д. Історія економічних вчень: підруч./ В.Д. Базилевич, П.М. Леоненко, Н.І Гражевська та ін. - К.: Знання, 2005. - 567 с.
6. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
7. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Економічна історія індустріальної цивілізації: навч. посіб./ П.В.Проскурін– Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: КНЕУ, 2008. – 400 с.
8. Пико де ла Мирандола Речь о достоинстве человека// Эстетика Ренессанса. В 2-х т. - М.: Просвещение, 1981. - Т.1. - 492 с.
9. Пустовойт Р. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках/ Р.Пустовойт// Економіка України. - 2008. - №6. - С.14-26.
10. Тарнавська Н. Новітні прояви конкуренції в суспільстві,яке будується на знаннях/ Н.Тарнавська// Економіка України. - 2008. - №2. - С.3-16.
11. Шевченко О.О. Історія економіки і економічної думки: сучасні економічні теорії: навч. посіб./ О.О.Шевченко. - К.: Центр учбової літератури, 2012. – 288 с.
12. Щетинін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щетинін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
13. Эзоп. Басни/ Эзоп [пер. Л.М.Гаспарова]. – СПб.: Изд. Дом «Азбука – Классика», 2008.- 288 с.
14. Яркін П. Тенденції ринку праці в Україні / П.Яркін// Фінанси. - 2005. - №12. - С.23-27.

Розділ 10

ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ СУЧАСНОСТІ

- 10.1. Сучасна класифікація глобальних проблем.
- 10.2. Поняття економічної глобалізації.
- 10.3. Шляхи розв'язання глобальних проблем: економічний аспект.
- 10.4. Збереження довкілля як умова господарської діяльності.
- 10.5. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації

10.1. Сучасна класифікація глобальних проблем

Останні десятиліття ХХ ст. характеризуються явищем, яке отримало назву глобалізація. Слово «global» означає загальний, всеосяжний. На засадах концептуальних інваріантів П.Сорокіна визначення поняття «глобальні проблеми» надав Д.Є.Муза. Отож, під глобальними проблемами слід розуміти сукупність конфліктогенних проблем розвитку суспільств сучасного типу, які стосуються форм, способів, цілей і цінностей життя всієї світосистеми (людства як цілого та його природного середовища), кожної людини, а також можливість життєвдтворення як такого, та вимагають невідкладних колективних заходів по їх регулюванню та їх подоланню». [6, с.30] Більш спрощене визначення глобальних проблем надано О.С.Степуру: «глобальні проблеми – це зв'язки і відносини між державами й соціальними системами, суспільством у загальнопланетарному масштабі, які зачіпають життєві інтереси народів усіх країн і можуть бути розв'язані лише за їх взаємодії». [8, с.370]

Кожна з глобальних проблем є об'єктивною за своїм характером, має свою причину виникнення. З метою дослідження глобальних проблем, проникнення до їхньої сутності надано досить значну кількість їх класифікацій. Перш, ніж розглянути деякі з них, треба констатувати, що з одного боку – це науковий засіб щодо динамічних, нестабільних систем і об'єктів; а з іншого боку – результати будь-якої класифікації завжди мають відносний характер, тому що будь-яка система класів є статистичним і відносно стабільним об'єктом. [6, с.55-56] Це пояснює труднощі в класифікації глобальних проблем. Розглянемо деякі з наявних класифікацій.

Найбільш широка класифікація надана в посібнику В.Х.Арутюнова і В.М.Свінцицького. Вона складається з 8 основних груп глобальних проблем, а саме:

1) універсальні проблеми політичного і соціально-економічного характеру (глобальна проблема сталого розвитку світу, глобальна проблема суспільної організованості й керованості світовим співтовариством та інші);

2) глобальні проблеми переважно природно-економічного характеру (енергетична, продовольча, сировинна, ресурсна та інші);

3) глобальні проблеми переважно соціального характеру (демографічна, міжнаціональних і міжконфесійних відносин, демократії, духовності, охорони здоров'я, корупції, безробіття, організованої злочинності тощо);

4) глобальні проблеми екологічного характеру (забруднення навколишнього середовища, гомеостазного розвитку системи «людство-природа» тощо);

5) глобальні проблеми інформаційного характеру (створення єдиного інформаційного простору);

6) глобальні проблеми технологічного характеру («високої» технологізації виробництва, освіти, управління тощо);

7) глобальні проблеми науково-інтелектуального характеру (інтеграції науки, кризи освіти);

8) глобальні проблеми змішаного типу (війни і миру, міжнародного тероризму, культури, цивілізації). [1, с.28]

Разом з тим автори підкреслюють, що ця класифікація допускається з умовою диференціації власне глобалістики на економічну, політичну, екологічну, соціальну, інтелектуальну тощо.

На три сфери вияву поділяє глобальні проблеми О.С.Степура:

Сфера 1. Взаємодія природи і суспільства. До проблем цієї сфери належать:

- надійне забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством;
- збереження навколишнього середовища;
- освоєння ресурсів світового океану;
- оволодіння космічним простором.

Сфера 2. Суспільні взаємовідносини. Найважливіші проблеми цієї групи:

- відносини між державами різних соціально-економічних устроїв;
- подолання економічної відсталості багатьох країн світу;
- локальні, регіональні та міжнародні воєнні, національні та регіональні

конфлікти;

- відвернення загрози ядерної війни.

Сфера 3. Розвиток людини. Тут справу маємо, насамперед, із:

демографічною проблемою;

- проблемами сучасної урбанізації – зосередження населення в містах;

проблемою пристосування до умов природного й соціального середовища, яке постійно змінюється під впливом сучасної НТР;

- проблемою забезпечення населення продовольством;

- проблемою охорони здоров'я взагалі, боротьби з епідеміями, тяжкими захворюваннями.

Класифікація глобальних проблем за сферами дії не означає, що вони відокремлені одна від одної. кордони між сферами часто мають умовний характер. Усі глобальні проблеми тісно між собою пов'язані, більше того, зумовлюють одна одну, тому що мають однакові причини виникнення». [8, с.372-373]

Протиречну класифікацію надає А.І.Щетинін, який в першу чергу глобальних проблем включає такі, «які мають загальнопланетарний характер і можуть бути вирішені тільки зусиллями всіх країн світу». До першої групи він відносить нерівномірність розвитку країн та зниження рівня керованості суспільним відтворенням. [10, с.461] В такому разі надані ще три групи (проблеми, пов'язані із взаємодією суспільства і природи; проблеми, пов'язані із соціальними та воєнно-

політичними відносинами; загальносвітові проблеми, пов'язані з людиною та її розвитком), які не мають загальнопланетарного характеру.

На досить слабкі результати підходу до класифікації глобальних проблем в сучасній глобалістиці звертає увагу Д.Є.Муза, який наводить приклад «чіткої орієнтації на фіксацію групи однорідних і взаємопов'язаних проблем» в роботі віце-президента Всесвітнього банку Жан-Франсуа Рішара «На переломі: Двадцять глобальних проблем – двадцять лет на решение» (2002), який пропонує класифікацію з трьох найгостріших проблем людства:

1) група екологічних проблем (глобальне потепління, втрати біорізномар'я та екосистем, зменшення запасів риби, знищення лісів; нестача чистої води; збереження і забруднення прибережних територій);

2) економічні і соціальні проблеми (бідність, тероризм, освіта для всіх, глобальні інфекції, інформаційна нерівність (розрив) між державами, стихійні лиха);

3) проблеми управління світом (оподаткування у XXI ст., нормативне регулювання біотехнологій, побудова глобальної фінансової структури, обіг наркотиків, права торгівлі, права інтелектуальної власності, норми міжнародної праці і міграції). [6, с.58-59]

Разом з тим, на думку Р.О.Додонова, Д.Є.Музи, наведені варіанти помітно уступають філософсько-методологічному підходу до класифікації глобальних проблем, який було запропоновано в 80-х роках XX ст. І.Т.Фроловим та В.В.Загладіним та доповненому в 90-х роках А.М.Чумаковим [9, с.166; 6, с.60-61]

Вчені запропонували три групи глобальних проблем:

I – інтерсоціальні проблеми, пов'язані з відносинами між державами і групами держав, які живуть своїми інтересами і часто конфліктують;

II – проблеми в системі «людина – суспільство»;

III – проблеми, які виникають в системі «суспільство – природа».

Остання група поділена на три підгрупи:

1) попередження забруднення навколишнього середовища; збереження флори, фауни, генофонду;

2) вирішення проблеми природних і енергетичних ресурсів;

3) освоєння космічного простору і Світового океану.

Особливий статус в цій класифікації мають продовольча проблеми, проблеми науково-технічного прогресу та прав людини.

10.2. Поняття економічної глобалізації

Глобалізація – надзвичайно складний і водночас інтенсивний процес інтернаціоналізації всіх сфер життя суспільства, який охоплює всі без винятку країни і все більше стає домінуючим фактором впливу на економічний і політичний розвиток окремої країни. Визначальною складовою частиною глобалізації є економічна глобалізація. На думку А.І.Щетиніна, вона може бути визначена як все більше взаємопереплетення національних процесів суспільного відтворення і різке посилення

впливу зовнішніх чинників на особливості і наслідки процесів суспільного відтворення в кожній окремій країні. [10, с.457]

Основою глобалізації є потужні зміни в продуктивних силах, які в своєму розвитку вийшли на загально планетарний простір, який усе більшою мірою стає об'єктивно необхідною умовою їх функціонування. Саме ці зміни, які нагромаджувалися людством протягом усього його існування наприкінці минулого на початку нинішнього століття призвели до появи багатоаспектних загальносвітових економічних процесів, остронь яких вже не може стояти жодна окрема країна.

Якісні зміни в розвитку продуктивних сил і стали вирішальною причиною появи глобалізації як економічного процесу. Але сам розвиток продуктивних сил виявився в багатьох конкретних явищах, які тісно пов'язані між собою. Як відомо, процес інтернаціоналізації виробництва ґрунтується на міжнародному поділі праці. Він зароджується глибині віків і поступово розвивається, що веде до розвитку економічних зв'язків. Цей процес є постійним, але в умовах сучасної науково-технічної революції він різко посилюється і, власне кажучи, надає інтернаціоналізації нової якості, що й охоплюється поняттям глобалізації. Визначальними факторами становлення глобалізації економічних процесів стали такі зміни в розвитку продуктивних сил:

- розвиток інформаційних технологій. Уже сформовано єдиний світовий інформаційний простір, до якого залучені не тільки підприємці й державні чиновники, а й мільйони простих людей на всій земній кулі. Це різко підвищило ефективність функціонування капіталу, прискорило його рух, сприяло оптимізації обміну і споживання;

- різке зростання рухливості капіталу, перш за все фінансового. Через світову мережу банків і фондових бірж капітал отримав можливість дуже швидко і з потужними гарантіями стосовно стандартних ризиків переміщуватись в ті регіони світу, де він може принести максимальний прибуток;

- усе більше набуває можливості робоча сила з погляду переміщення в регіони світу з найбільш вигідними умовами її продажу. Легальна міграція населення в окремих регіонах долає останні перешкоди. Так, в Європі вже 25 країн увійшли до шенгенської зони, яка передбачає вільне переміщення робочої сили і взагалі всього населення з однієї країни світу;

- в останні десятиліття винайдено потужну і водночас ефективну організаційну форму інтернаціонального капіталу у формі транснаціональних корпорацій. Їх кількість постійно зростає. При цьому за підрахунками експертів, на них припадає 1/4 світового ВВП і 2/3 світової торгівлі. Проникаючи на ринок більшості країн світу, використовуючи дешеву сировину і робочу силу менш розвинених країн і спираючись на могутній інтернаціональний капітал, ТНК стають надефективними і висококонкурентними формами організації виробництва і часто просто поглинають національний капітал, що функціонує в зоні їх економічних інтересів.

Глобалізація економічного життя як об'єктивний процес веде до суттєвих позитивних змін в організації всього світового суспільного відтворення. Перш за все, має місце швидке поширення нових технологій в усі куточки сучасного світу. Це

призводить до включення в загальносвітові процеси все більше націй і народів. Посилюється демократизація суспільного виробництва, що виявляється в зменшенні перешкод для вільного руху капіталу, робочої сили, а відтак, і посилюється право кожної людини на вільний вибір свого місця в системі суспільного відтворення. Посилюються науково-технічні, фінансові, валютні і виробничо-технічні зв'язки між різними країнами, що забезпечує зростання обміну, а отже, і зростання продуктивності праці.

Але процес глобалізації економічного життя має і зворотний бік. Відзначені вище зміни в продуктивних силах здійснюються на фоні наявності незалежних країн, які мають кордони, власний особливий політичний устрій та владу і свої національні інтереси. За цих умов глобалізація економічного життя породжує низку суперечностей і за своїми наслідками вона далеко неоднозначна стосовно національних інтересів конкретної держави. Однією з них є проблема нерівності в економічному розвитку країн світу. Так, на початок XXI ст. до економічно відсталих належать 109 країн: 67 із середнім доходом (ВНП) на душу населення приблизно в 10 разів нижчим, ніж у розвинутих 23 країнах, та 42 країни – із низьким доходом (в 60 разів нижчим, ніж у розвинутих).

Суть проблеми – у зростаючому розриві в доходах між багатими й бідними націями. Наприклад, у другій половині XX ст. абсолютна різниця у доході на душу населення між найбагатшими 20% і найбіднішими 20% населення світу збільшилася від 1854 дол. у 1960 р. до 15149 у 1989 р.

Щоденний доход понад 1 млрд. чол., що проживає саме в цих країнах (20% населення планети) не перевищує 1 дол. на день. [8, с.379]

Економічна нерівність країн світу призводить до лавиноподібного подальшого поглиблення цього стану в сучасних умовах. Частина найбільш потужних розвинених країн формують певні центри міжнародної економіки. Саме їм переважно й належить той транснаціональний капітал, який через систему ТНК охоплює весь світ. Це, у свою чергу, веде до того, що лівова частина прибутку, створеного працюючими часто мільйонів найманих працівників по всьому світові, привласнюється саме цими центрами. Що ж стосується країн, де цей прибуток створюється, то їм залишаються крихти. Вони несуть основні витрати у зв'язку з діяльністю міжнародного капіталу і перетворюються на віддалені периферійні зони. До найбільш розвинених регіонів світу належать: США, Канада, країни Західної Європи і Японія. Усі інші країни перетворюються на регіони збуту продукції і постачання сировини й дешевої робочої сили.

Таким чином, глобалізація виступає як загроза існування кожного окремого народу. Вирішення глобальних суперечностей вимагає об'єднання зусиль всіх держав та скоординованої, науково-обґрунтованої системи заходів щодо подолання негативних наслідків процесу глобалізації.

10.3. Шляхи розв'язання глобальних проблем: економічний аспект

Вирішення глобальних проблем вимагає гігантських зусиль світової спільноти, але, на думку науковців, вирішувати їх одночасно неможливо. Це

пов'язано не тільки з їх великою кількістю, але і з різним баченням їх розв'язання у різних держав або зв'язком з національними інтересами. Тому серед всіх планетарного характеру проблем треба виділити першочергові, пріоритетні для вирішення.

Єдиного підходу для визначення найбільш пріоритетних глобальних проблем серед науковців немає. Частина з них вважає найважливішою демографічну проблему, інші такою вважають екологічну. Є також вчені, які бачать серед найбільших загроз для людської цивілізації проблему бідності, а також проблему забезпечення світу від світової ядерної війни. Але всі ці проблеми є важливими, й ігнорування будь-якої з них може стати реальною загрозою для розвитку і самого існування цивілізації. [1, с.46; 6, с.21]

Зупинимося на деяких проблемах, які безпосередньо пов'язані з економікою та впливають на її розвиток. Однією з загальних проблем людства є дуже швидке зростання народонаселення. Якщо на досягнення чисельності населення в 1 млрд. людству знадобилось приблизно 1 млн. років, то наступний мільярд було досягнути вже через 120 років, а на збільшення населення до 3 млрд., уже знадобилось всього 32 роки, і ця цифра була досягнута в 1960 р. попри дві світові війни, які мільйонами забирали людські життя, а ще більшу кількість мільйонів людей залишали каліками. Минуло всього 47 років, і населення земної кулі у 2008 р. вже сягнуло 6 млрд. Демографічна проблема різко загострює такі проблеми, як забезпечення населення планети продовольством, енергоносіями, питною водою. Різко зростає у зв'язку з цим і загальне антропологічне навантаження на всі ресурси, які є на нашій планеті. Скажімо, Червона книга, в яку заносять приречені на зникнення або зниклі види флори і фауни, поповнюється щодня. Водночас для забезпечення цієї величезної кількості землян необхідно збільшувати виробництво промислової і сільськогосподарської продукції, що, у свою чергу, веде до вичерпування і без того обмежених ресурсів і різкого зростання забруднення навколишнього середовища. Загрозливим стає і такий наслідок розширення виробництва, як підвищення середньої температури на земній кулі, що, у свою чергу, може призвести до природних катаклізмів планетарного масштабу.

Конкретних заходів щодо вирішення демографічної проблеми світова спільнота ще не виробила, хоча потреба в цьому є. Цю проблему передбачав ще Ф.Енгельс, який писав про те, що на певному етапі свого розвитку людство зіткнеться з проблемою необхідності обмеження своєї чисельності. Але він вважав, що вирішити цю проблему справедливим стосовно кожного індивіда способом за умов існування капіталізму, тобто ринкової економіки – неможливо. Досвід обмеження народжуваності, частково реалізований у таких країнах, як Китай та Індія, підтверджує цю тезу великого вченого. А шлях вирішення проблеми, запропонований свого часу Т.Мальтусом неприйнятним з позицій гуманізму.

Демографічна проблема народжує проблему бідності. Справа в тому, що в країнах, які розвиваються, і де більшість населення знаходиться на межі зубожіння, а то й просто голодує, приріст населення особливо великий. Він більше ніж в три рази перевищує приріст населення в розвинутих країнах. Якщо згадати про те, що в слабборозвинених країнах проживає 2/3 усього населення планети, то масштаби цієї

глобальній проблемі вражають. Крайня бідність породжує інші соціальні та економічні проблеми.

Пріоритетною є проблема екології, її впливу на економіку. Хижацьке ставлення людей до навколишнього середовища призвело до того, що за останні 100 років загальні втрати сільськогосподарських земель становлять 200 млн. км².

Щорічно з господарського обороту на планеті загалом назавжди виводиться 6-7 млн. га землі. Водночас навантаження на землю у вигляді хімічних добрив постійно зростає. Жахливим наслідком усього цього стало те, що в кістках сучасної людини кількість свинцю в 50 разів більша, ніж у наших пращурів. До хімічного забруднення землі додаються ті процеси, які ведуть до перетворення родючих земель на пустелю. Вітрова та водна ерозія, засолювання земель та інші природні явища завдають непоправної шкоди цьому найважливішому ресурсу. Під процес опустелювання підпадає 53% усієї території Африканського континенту, 34% території Азії.

Забруднення води і повітря в сучасних умовах стає чи не найбільшою за своїми наслідками екологічною проблемою.

На думку науковців, глобальні проблеми, в тому числі і пов'язані з економікою, можуть бути розв'язані лише завдяки міжнародному співтовариству. Конкретні шляхи О.С.Степура пропонує поділити на три групи:

- ті, що стосуються вирішення окремих глобальних проблем: роззброєння, екологічна, енергетична тощо;
- ті, що стосуються діяльності окремих країн в рамках міжнародного співробітництва;
- ті, що стосуються діяльності спеціальних міжнародних організацій. [8, с.381]

Цей розподіл дуже схематичний і не охоплює всіх заходів щодо вирішення глобальних проблем в цілому.

Для реалізації заходів з розв'язання глобальних проблем необхідно мати відповідний міжнародний механізм розробки та реалізації цих заходів. Певні наробки щодо цього вже є. Провідним органом з реалізації такої діяльності є ООН. У системі ООН діє ціла низка організацій, які спеціалізуються на розробці заходів з охорони навколишнього середовища, боротьбі з бідністю, хворобами й іншими планетарними проблемами. Так, при ООН діє міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку (ЮНЕП). Вона здійснює розробку й упровадження програм, які спрямовані на поліпшення якості природного середовища. Комісія розробляє короткострокові і довгострокові програми поліпшення екологічного стану, визначає і розповсюджує критерії екологічної безпеки, на які орієнтуються багато країн. Ця організація розробляє систему моніторингу навколишнього середовища і заходи з його охорони. У 1992 р. ЮНЕП підготувала декларацію з розвитку навколишнього середовища, яка стала важливим документом, спрямованим на збереження довкілля.

Важливу роль у вирішенні глобальних проблем відіграють регіональні об'єднання країн, такі як Європейський Союз (ЄС), об'єднання країн Південної Америки (НАФТА) та країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АСЕАН). До

вирішення цих проблем долучаються і такі міжнародно-фінансові центри, як міжнародний валютний фонд (МВФ) та Світовий банк.

У регіональних об'єднаннях країн діють програми зі зменшення викидів в атмосферу, раціонального використання природних ресурсів. Прикладом таких дійових заходів може бути ЄС. У країнах Європейського Союзу (27 країн Європи) гостро стоїть проблема природних ресурсів. Тому ці країни особливу увагу приділяють раціональному використанню сировини, природних корисних копалин тощо.

У межах світової співпраці народів різних континентів діють і більш вузькі за призначенням, але важливі за своєю дією міжнародні організації. Серед них слід назвати ЮНЕСКО, міжнародну організацію з охорони та використання морського дна, Міжнародну морську організацію., Всесвітню метеорологічну організацію. Ці організації багато зусиль докладають до раціонального використання ресурсів Світового океану й збереження його для наступних поколінь. В арсенал цих організацій входить спостереження за цінами на сировину, що видобувають зі Світового океану, контроль за діями держав щодо охорони Світового океану.

Вирішення багатьох глобальних проблем і, зокрема, проблеми раціонального використання ресурсів Світового океану та його захисту від хижацького втручання в цю важливу для всієї цивілізації систему навколишнього середовища наштовхується на певні перепони. Серед них як найбільш суттєві можна виділити такі.

По-перше, на всі природоохоронні заходи потрібні кошти. Їх виділення наштовхується на національні економічні інтереси, тому фінансування таких програм завжди є проблематичним. Проте в людства такі ресурси є у великих розмірах. Це скорочення воєнних витрат, а в перспективі й повного роззброєння. Розміри ресурсів, які сьогодні людство сьогодні витрачає на засоби знищення собі подібних, вражають. Достатньо сказати, що тільки третина коштів, які витрачаються на побудову ядерного підводного човна, вистачило б на те, щоб на завжди ліквідувати таке захворювання, як малярія, від якого в 66 країнах світу потерпають близько 1 млрд. осіб.

По-друге, Світовий океан є предметом не вирішених суперечностей між великими державами, і це заважає організації спільної боротьби за збереження його ресурсів. Так, на Арктику претендують 5 держав. Серед них Росія, Канада, США, Данія (через Гренландію) і Норвегія (через острів Шпіцберген). Кожна з цих держав має своє бачення щодо розподілу Арктики, а Росія в односторонньому порядку намагається закріпити за собою більшу частину арктичного простору, не рахуючись з інтересами інших чотирьох країн. Усе це не сприяє вирішенню проблеми охорони й раціонального використання мінеральних і біологічних ресурсів цієї частини Світового океану.

Міжнародне співробітництво в охороні навколишнього середовища у вирішенні окремих питань, які виникають у зв'язку з глобальними загрозами здійснюється і через організацію міжнародних конференцій, зустрічей, нарад, які сприяють порозумінню між народами і пошуку шляхів вирішення проблем планетарного характеру. Так, у 1994 р. в Каїрі відбулася п'ята Всесвітня конференція ООН з народонаселення. На цій конференції міжнародною спільнотою було прийнято Програму дій щодо політики народонаселення в усьому світі. Програма розрахована

на період до 2015 р. і передбачає певне зменшення гостроти світової демографічної проблеми.

Важливою складовою у вирішенні глобальних проблем людства є громадські організації та розвиток громадської ініціативи.

Подальшому вирішенню, безперечно сприятиме розвиток науки і техніки; зміна світогляду людини з позицій ноосферної концепції В.І.Вернадського; забезпечення світовою спільнотою відповідальності держав та окремих народів за виконання загальноприйнятих рішень тощо.

З позицій теорії В.І.Вернадського, ноосфера – результат мирного об'єднання всього людства на основі економічного й культурного життя. Передумовою такого об'єднання повинен стати розвиток продуктивних сил (гнучкі технології, інформатика, світовий зв'язок тощо). При цьому провідне місце має зайняти наука і свідомість людини.

Людина стає планетарним явищем, а її мозок є продуктом розвитку матерії і Всесвіту. Ознакою людини є її планетарне мислення, коли мозок індивіда, який реалізує свої думки в праці, відображає не тільки інтереси особистості чи сім'ї, але й інтереси держави і, головне, всього людства. Розвиток науки остаточно поєднає фізичну й інтелектуальну працю в одній особі, що в умовах наявності в мозку кожної людини планетарного мислення подолає бездумну трату енергії, бездуховність, споживацтво. Це приведе до того, що й сам процес виробництва і споживання перетвориться на осмислених, творчий ноосферний процес, який відбуватиметься в повній гармонії із законами природи.

Реалізація наукової теорії В.І.Вернадського вимагає формування нової людини, основою життя й діяльності якої буде високий інтелектуальний рівень, духовність і відчуття повної персональної відповідальності за розвиток усієї планети. На жаль, до становлення такого індивіда ще досить далеко, і людству ще довго доведеться вдосконалювати своє життя, долаючи бідність, жебрацтво одних і надмірну розкіш інших, перетинаючи поля, густо засіяні людською бездуховністю, дурістю, жадобою, насильством та іншими пороками сучасного суспільства. Мабуть людство ще не дозріло до повного осмислення і тим більше практичного запровадження ідей геніального українського вченого. Але це тільки питання часу.

В умовах загострення глобальних проблем виникають сумніви щодо цінності науки і науково-технічного прогресу. Виникли антисцієнтські теорії, які перекладають на них зростаючі проблеми планетарного масштабу. Але вимога таких теоретиків – це повернення до традиційних суспільств, не здатним в сучасних умовах вирішувати проблеми забезпечення зростаючого населення Землі елементарними життєвими благами.

Вихід, на думку В.С.Стюпіна, полягає не в відмові від науково-технічного прогресу, а в наданні йому гуманістичного виміру. [7, с.144] Конкретним механізмом цього процесу повинні стати соціально-гуманітарна і екологічна експертизи науково-технічних програм. Власне в процесі такої експертизи можуть бути враховані наслідки реалізації науково-технічних проектів під кутом як гуманістичних цінностей, так і вирішення глобальних проблем.

Враховуючи те, що екологія як наука в сучасному світі трансформувалася в міждисциплінарну науку, адже вивчає не тільки взаємодію живих об'єктів, а систему «Людина – Світ – Природа» в цілому, - основним при її (екології) застосуванні та розвитку треба мати на увазі принцип холізму – цілісного розуміння світу. Екологічна етика, засновником якої є Альдо Леопольд (1883-1948), вимагає розгляду кожного індивіда як члена спільноти взаємозалежних частин. Згідно з А.Леопольдом та його «етикою Землі», - вона не просто ґрунт, а «фонтан енергії, який струменить крізь коло з ґрунтів, рослин і тварин». [2, с.64] Один із шляхів вирішення глобальних проблем – екологічна свідомість, коли рослини, тварини, земля вже мають право на існування, незалежно від того, чи мають люди від них економічну вигоду чи ні. Слабким місцем сучасної охорони природи, яка ґрунтується на економічних інтересах, є те, що більшість видів не має економічної цінності. Але людство вже зіткнулося з необхідністю радикального перегляду існуючої стратегії природокористування.

Техніка індустріальної цивілізації стала нашою долею. Присвячення всіх сил людства, всіх запасів землі «по-ставу» виявилось підпорядкуванням двом механізмам – техніці та історичному процесові. «Щойно, пише М.Хайдеггер, - гігантизм планування, розрахунку, організації, забезпечення перетворюється з кількості на власну якість, саме тоді гігантське й, здавалося б, таке, що всуціль і завжди підлягає розрахунку та обчисленню, стає таким, що розрахунку та обчисленню не підлягає», що призводить, додали б ми, до катастрофічних процесів у різних царинах життя. [3, с.107]

10.4. Збереження довкілля як умова господарської діяльності

Екологічна криза, яка розпочалася у середині 70-х років ХХ ст., означає різке загострення суперечностей між людиною і природою, їх конфлікт, глобальне порушення рівноваги у природі внаслідок панування приватної та колективної форми капіталістичної власності, істотного деформування соціально-економічної системи в колишнього СРСР та Східної Європи, а також господарської діяльності людей в умовах сучасної НТР, ірраціональних процесів народонаселення тощо.

Найважливішими ознаками цієї кризи є глобальні зміни клімату й виникнення «парникового ефекту», знищення озонового шару планети, почастищення природних катаклізмів (повеней, ураганів, землетрусів тощо, через які в останню чверть століття загинуло понад 3 млн. людей), масове знищення тропічних лісів і збільшення площі пустель, збільшення кількості радіоактивних відходів, надмірна концентрація шкідливих відходів у світовому океані тощо.

У літературі різного характеру, у тому числі щодо охорони навколишнього середовища (довкілля), наводиться багато кількісних та якісних показників, які оцінюють глибину й наслідки екологічної кризи. Тому екологічні проблеми та їх щодення загроза вимагають узгоджених, радикальних і рішучих дій усіх націй та народів з розробки заходів щодо зменшення екологічного лиха. Злагоджених дій у цьому напрямі ще дуже бракує. Так, з вирубок лісів кожна країна залишається сам на сам і ніякої дійової міжнародної програми щодо цього немає. Зелені легені планети

з кожним роком катастрофічно зменшуються. Дещо інша ситуація спостерігається з використанням землі й збереженням сільськогосподарського фонду нашої планети. Тут є певні досягнення, насамперед у високо розвинутих країнах, у галузі застосування новітніх технологій з обробки землі, які дають змогу значно зменшити втрати. Але постійно зростаючий попит на сільськогосподарську продукцію все одно посилює і біологічне і хімічне навантаження на землю, що, урешті-решт, зводить нанівець зусилля щодо її збереження. Але ці спроби зберегти землю мають місце переважно у високорозвинених країнах. Що ж стосується слаборозвинених, то в них немає ні коштів, ні технічних можливостей для здійснення радикальних заходів і захисту земельного фонду.

Дещо ефективнішою є боротьба проти забруднення побутовими й промисловими відходами. Розвиток науки і новітні технології дозволяють з вигодою (а отже, з ринковою ефективністю) використовувати побутові відходи. Принаймні тверді відходи в багатьох країнах стали певною сировинною базою для виготовлення потрібної людству продукції. Це стосується виготовлення скла, паперу, пластмаси й інших видів продукції масового вжитку. Розвиток науки дозволяє використовувати і тверді відходи промисловості. Як відомо, найбільші за обсягом відходи такого типу продукує видобувна промисловість. Різноманітні відвали, хвости і терикони є надмірно складовою пейзажу багатьох регіонів світу з переважаанням видобувних галузей. Але сьогодні вже є і, головне, уже застосовуються технології, які ці відвали і терикони перетворюють на цінні поклади для видобутку різноманітних металів, хімічних продуктів і будівельних матеріалів. Зрозуміло, що це ще тільки перші ознаки вирішення проблеми відходів, та й то ще у відносно невеликій кількості країн, але це вже обнадійливі процеси.

Забруднення води й повітря в сучасних умовах стає чи не найбільшою за своїми негативними наслідками екологічною проблемою. У її вирішенні світовій спільноті дуже важко дійти навіть згоди щодо захисту довкілля. Національні кордони й територіальні води часто обмежують інтереси конкретної держави і, якщо вона щодо цього не здатна вживати хоча б якихось заходів, то стосовно загального світового простору знайти порозуміння між державами дуже важко. При цьому дає себе знати поділ світу на високорозвинені і слаборозвинені країни. Перші, маючи надпотужні виробничі комплекси, як правило, і є найбільшими забруднювачами повітряного і водного і водного просторів. Але, спираючись на своє становище і могутність, вони зовсім не збираються здійснювати захисні заходи в пропорційній цим викликам мірі.

Вирішення проблеми забруднення навколишнього середовища, преш за все, повітря й води, заважає і відсутність механізмів відшкодування в разі виникнення, скажімо, якоїсь технологічної катастрофи. Прикладом може бути загибель у 2008 р. під час шторму в Керченській протоці кількох кораблів Росії, які перевозили небезпечні для навколишнього середовища вантажі. Забруднення вод Азовського і частково Чорного морів унаслідок цієї катастрофи виявилось катастрофічним, але приватні господарі цих транспортних засобів і не збираються відшкодувати збитки, завдані водному басейну України на багато років наперед. Північний наш сусід не тільки не сприяє такому відшкодуванню, а й всіляко захищає своїх бізнесменів.

У країнах світу нагромаджено величезну кількість озброєння, якого достатньо (у разі його застосування), щоб кілька разів знищити все людство. Загроза посилюється ще й тим, що за виробництвом, випробуванням, а часто й за застосуванням стоїть потужний військово-промисловий комплекс, прибутки якого безпосередньо пов'язані з військовими конфліктами. Прикладом може бути ситуація з Сирією (2013 р.) та застосування на її території хімічної зброї.

Припинення гонки озброєнь у кінцевому підсумку сприятиме розширенню зайнятості, подолання гострих диспропорцій у народному господарстві, послабить дефіцити державного бюджету, інфляційні тенденції, стимулюватиме використання науки у виробництві тощо.

Проблема конверсії – складна соціологічна проблема, вона безпосередньо стосується економічних, соціальних, політичних, юридичних, психологічних та інших сфер системи суспільних відносин.

В економічному плані конверсія на перших етапах вимагає певних витрат на переоснащення специфічної військової техніки на виробництво товарів і послуг цивільного призначення. Вона зачіпає неоднаковою мірою різні форми власності, вимагає специфічних структурних зрушень у межах кожної з них. У соціальному аспекті конверсія стосується осіб, зайнятих у військовому виробництві, та членів їх сімей.

Шляхами розв'язання екологічної, паливно-енергетичної та сировинної проблем на думку науковців [8, с.381] є:

- більш повний видобуток і комплексна переробка природних ресурсів на основі впровадження маловідходних та безвідходних технологій;
- комплексне використання відходів і вторинної сировини;
- активізація природоохоронної діяльності;
- відтворення природного довкілля.

Усі ці шляхи тісно пов'язані між собою та сприяють підвищенню ефективності суспільного виробництва при раціональній, гармонічній взаємодії природи та суспільства.

У зв'язку із загостренням екологічної кризи на перший план висувається оцінка екологічності тих чи інших видів господарської діяльності. До екологічно небезпечних об'єктів в Україні, наприклад, належать: атомні електростанції, водосховища, нафтово-, газо-, аміако- і хлорогони, підприємства, що використовують хлор, підприємства металургійної, хімічної та нафтопереробної промисловості, водогінно-каналізаційного господарства, енергетика, гірничо-збагачувальні підприємства, підприємства вугільно-добувної промисловості, полігони твердих побутових відходів тощо.

10.5. Проблеми соціально-економічного розвитку України в умовах глобалізації

Наша держава – це велика і за територією, і за ресурсами держава світу. Достатньо сказати, що за територією це сама велика європейська держава, якщо не рахувати Росію, яка є євро-азійською країною. Україна займає 2% світової території.

У нашій державі видобувається близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів. Зрозуміло, що Україну стосується значна кількість глобальних проблем.

Перш за все, в Україні на сьогодні не краща демографічна ситуація. Вона склалася так унаслідок певних історичних подій Другої Світової війни, яка забрала 6 млн. життів. Наслідком цих подій стало тільки те, що в 1959 р. населення України досягло свого довоєнного рівня. Пік чисельності населення нашої держави припав на 1993 р. і досяг 52,2 млн. осіб. Після цього економічна ситуація у країні, демографічні наслідки Другої світової війни, скорочення тривалості життя й інші причини призвели до сталої тенденції зменшення населення України. Однією з найбільш важливих причин стало падіння народжуваності. Якщо в 1985 р. народжуваність дорівнювала 15 осіб на 1000 населення, то в 2001 р. тільки 7,7 осіб. Щоправда у наступні роки народжуваність почала зростати. У 2010 р. вона вже становила 10,9 осіб. Унаслідок цієї та інших причин населення України в 2010 р. становило всього 45,7 млн. осіб. [10, с.472]

Таким чином, слід підкреслити, що демографічна ситуація в Україні є складною, і це виявляється в тому, що коли у світі, особливо в слаборозвинених країнах, населення різко збільшується, у нашій державі цей процес відбувається у протилежному напрямі. У цих умовах керівництво держави має докласти максимум зусиль для того, щоб поліпшити ситуацію демографічному світі.

Україна має потужний земельний фонд. На територію нашої держави припадає значна частина світової площі найродючіших земель, а саме чорнозему. Але роки безжальної експлуатації цього безцінного дару призвели до того, що кількість земель, уражених ерозією за останні десятиліття зросла з 13 до 18 млн. га, а 2 млн. га мають такий рівень хімізації, що відновлювати їх економічно не рентабельно. Постійно зменшується вміст гумусу в землі, що знижує її продуктивність.

Окрім сільськогосподарських земель від забруднення потерпає вся територія держави. На сьогодні умовно чисті території становлять усього 8,3% від загальної площі держави. Частка помірно забруднених становить усього 24%. Разом це становить усього 32,3% території, а інші – це забруднені, дуже забруднені, надзвичайно забруднені території і зони екологічного лиха.

Основні забруднювачі повітря серед стаціонарних джерел – це енергетика (32%) і металургія (35%). Застаріле обладнання промислових підприємств і небажання нових власників зменшувати свої прибутки через витрати на охорону довкілля все більше поглиблюють екологічну кризу в нашій державі. Також цьому сприяє невисокий рівень житлово-комунального господарства, яке ми успадкували від Радянського Союзу. На сьогодні 500 селищ міського типу і 27 міст України не мають центральної каналізації, а ті системи очищення побутових стічних вод, що працюють, застаріли й не відповідають новому спектру хімічних речовин, які потрапляють у стічні води.

Лише за 1 рік у річки і водойми України скидається близько 3,5 млрд. м³ забруднених стічних вод, що становить майже 10% потенційних місцевих ресурсів поверхневих і підземних вод у маловодні роки. [8, с.376]

У цілому ж до причин загострення глобальних проблем належать: нерівномірне зростання народонаселення в останні десятиріччя, відсталість

технологічного способу виробництва в більшості регіонів України, швидка урбанізація, зростання гігантських мегаполісів, які забруднюються промисловими і побутовими відходами, вихлопними газами автомобілів, варварське ставлення людини до природи (хижацьке вирубування лісів, нерациональне використання водних ресурсів, ерозія величезних масивів землі, отруєння сільськогосподарських угідь хімікатами тощо).

До економічних причин прояву глобальних проблем відносять, наприклад, відносини крупної приватнокапіталістичної власності та тотального одержавлення власності в постсоціалістичних країнах, монопольна політика міністерств і відомств, корупцію тощо, подолання яких в Україні є умовою для подальшого економічного розвитку, забезпечення економічної незалежності держави та її авторитету на міжнародній арені.

Перелік рекомендованої літератури

1. Арутюнов В.Х. Філософія глобальних проблем сучасності: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц./ В.Х.Арутюнов, В.М.Свінцицький – К.: КНЕУ, 2003. – 90 с.
2. Деркач В. Людина і природа: міри сучасної свідомості та проблема збереження довкілля/ В.Деркач// Філософська думка. – 2000. – №3. – С.75-98.
3. Зарубницький К. Доля цивілізації в світі філософії Мартіна Хайдеггера/ К.Зарубницький// Філософська думка. - 2000. - №2. - С.95-109.
4. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології/ М.Кисельов// Філософська думка. – 2000. – №3. – С.4-23.
5. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
6. Муза Д.Е. Введение в глобалистику: учеб. пособ./ Д.Е.Муза. – Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2010. – 240 с.
7. Муза Д.Е. Информационное общество: притязания, возможности, проблемы. Философские очерки [монография]/ Д.Е.Муза. – Днепропетровск: Адверта, 2013. – 144с.
8. Степин В.С. Научная рациональность в гуманистическом измерении/ В.С.Степин// О человеческом в человеке [Под общ. ред. И.Т.Фролова]. – М.: Политиздат, 1991. – 384 с. – С.138-167.
9. Степура О.С. Політична економія: навч. посіб./ О.С.Степура, О.С.Єремєєв, Т.Ю.Пономарьова та ін. - К.: Кондор, 2008. – 408 с.
10. Філософія: навч.-метод. посіб. для студентів технічних вузів./ Під ред. Л.О.Алексєєвої, Р.О.Додонова, Д.Є.Музи та ін. – Донецьк: ДонНТУ, 2004. – 180 с.
11. Щетінін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щетінін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.

Питання до самоконтролю

1. Що таке глобалізація і глобальні проблеми?
2. Які класифікації глобальних проблем знаєте? Надайте їм характеристику.
3. Що є загальною причиною глобалізації як економічного процесу?
4. В чому позитивні наслідки глобалізації для економіки різних країн?
5. Які суперечності породжує глобалізація у світовій спільноті?
6. Які негативні наслідки несе глобалізація, посилюючи нерівномірність розвитку країн?
7. Які проблеми, пов'язані з розвитком та буттям людини, загострює глобалізація?
8. Чому вирішення глобальних проблем, в тому числі і в економіці, вимагає зусилля усіх країн?
9. Які погляди щодо пріоритетності планетарних проблем існують сьогодні серед науковців?
10. Який зв'язок має демографічна проблема з розвитком економіки?
11. Які погляди на вирішення демографічної проблеми мали Ф.Енгельс, Т.Мальтус?
12. Які форми міжнародного співробітництва щодо вирішення глобальних проблем знаєте?
13. Які міжнародні організації створені для вирішення проблем, пов'язаних з глобалістикою?
14. Яке місце займає Україна стосовно проблем планетарного масштабу, до яких наша держава так чи інакше причетна?
15. Які пріоритетні проблеми глобального характеру найбільше впливають на економіку України? Поясніть, використовуючи конкретні приклади.

ТЕМАТИКА СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Співвідношення економічного буття і економічної свідомості.

1. Основне питання філософії економіки.
2. Ідеальне і реальне в господарюванні.
3. Проблеми людського виміру економічного буття.

Тема 2. Виробництво і споживання як форма відносин з природою.

1. Історичні тенденції розвитку виробництва.
2. Потреби людини та їх зв'язок з природою.
3. Підпорядкованість виробництва безпосереднім потребам людини.

Тема 3. Економічна істина та її критерії.

1. Рівні економічного знання: практичний і теоретичний.
2. Основні типи економічного пізнання та їх характеристика.
3. Економічна істина і критерії її достовірності.

Тема 4. Національно-господарський уклад України.

1. Проблема праці в українській економіко-філософській думці.

2. Українсько-національні уявлення про багатство.
3. Принципи розподілу і отримання доходів в українській філософсько-економічній думці.

Тема 5. Поняття «господарюючої особистості».

1. Основні моделі «господарюючої особистості» (ідеальна, реформаторська, марксистська).
2. Модель людини в західній філософії економіки (англійська, австрійська, німецька).

Тема 6. Поняття відчуження праці. Ринкові форми відчуження.

1. Ринок як основа і умова відчуження.
2. Ринкові форми відчуження (хабар, корупція, торгівля людьми тощо).
3. Проблема подолання основних форм відчуження.

Тема 7. Власність і влада.

1. Філософія власності.
2. Власність як влада.
3. Характеристика форм власності.
4. Аналіз феномена власності в економічній думці ХХ-ХХІ ст.

Тема 8. Багатство і його розподіл.

1. Філософсько-економічне розуміння багатства.
2. Поняття національного багатства.
3. Еволюція історичних уявлень про багатство та його розподіл.
4. Сучасні уявлення про багатство.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ

1. Предмет і мета філософії економічного розвитку.
2. Економічне буття і економічна свідомість: проблеми співвідношення.
3. Екологія і економіка людини.
4. Виробництво і споживання як форма взаємовідносин людини і природи.
5. Типи економіки: філософський аспект.
6. Особливості національного господарського укладу.
7. Сучасні моделі ринкового господарства.
8. Поняття «господарюючої особистості» в філософії (на вибір - концепція А.Сміта, А.Маршалла, М.Фрімена, Ф.Хайєка).
9. Феномен праці в історії філософської думки (період історії - за вибором).
10. Антична думка про ознаки праці.
11. Християнська концепція праці.
12. Проблема відчуження праці в концепції К.Маркса.
13. Філософія власності.
14. Філософія розподілу та її ознаки.
15. Філософія багатства.
16. Уявлення про багатство в поточні часи.

17. Християнська концепція багатства.
18. Національно-традиційний вимір багатства.
19. Сучасні ідеї про багатство.
20. Гуманізація і дегуманізація економіки в сучасному світі.
21. Співвідношення матеріального і духовного в економіці.
22. Економічна істина та її критерії.
23. Вплив глобалізації на виміри економіки.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ РОБІТ

Самостійна робота студентів передбачає:

- вивчення теоретичних основ курсу згідно тематичного змісту за конспектами лекцій та за літературою, що рекомендується;
- виконання індивідуальних завдань у вигляді реферату;
- самостійне опрацювання окремих розділів навчальної програми.

Для допомоги студентам у їх самостійній роботі викладачем проводяться консультації з питань курсу.

Тему індивідуальної роботи студенти обирають за останньою цифрою залікової книжки. Наприклад, номер залікової книжки 130545, тоді тема роботи може бути 5 або 15.

Етапи роботи над індивідуальним завданням:

- 1) підготовчий (вибір теми, знайомство з літературою);
- 2) дослідницький (складання плану роботи, аналіз літератури);
- 3) логіко-синтетичний (систематизація матеріалу, редагування, остаточне оформлення роботи);
- 4) оціночний (надання роботи за 10 днів до початку контрольних заходів викладачу для оцінки; отримання допуску до контрольної роботи).

План індивідуальної роботи включає: вступ, 2-3 питання основної частини, висновки, список використаної літератури.

У вступі визначається актуальність теми, мета і задачі даної роботи; характеризується наявна або використана література.

В основній частині формуються 2-3 питання плану, які повинні розкрити зміст проблеми, історію становлення і сучасний стандартний стан проблеми. Кожне питання повинно закінчуватися чітко сформульованими висновками.

У закінченні треба підвести висновки - важливо, щоб вони мали особистісний характер.

Список літератури повинен включати не тільки підручники і посібники, але і монографії та джерела (не менше 3). Список літератури складається з 5-7 джерел. При цитуванні обов'язково потрібно вказати джерело і сторінку, на якій поміщено цитату.

Обсяг роботи - 10-15 сторінок друкованого тексту. Формат сторінки А4. Шрифт - Times New Roman, інтервал полуторний. Поля 20-20-20-10.

Робота оцінюється за шкалою ESTC:

A - «відмінно» (5,0)

B, C, D - «добре» (4,9-3,5)

D - «задовільно» (3,5-3,0)

E - «задовільно» (3,0-2,5)

FX - «незадовільно» (<2,5)

Оцінка по індивідуальній роботі враховується при загальному оцінюванні СРС під час контрольних заходів.

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Предмет філософії економічного розвитку.
2. Економічний прогрес як філософська проблема.
3. Виробництво і споживання як форми взаємовідносин людини і природи.
4. Філософія багатства.
5. Типи економічного знання (античний, середньовічний, буржуазний, антропологічний) та їх характеристика.
6. Поняття праці в філософії економіки.
7. Екологія і економіка людини.
8. Мораль і ринкові відносини.
9. Власність як суспільні відносини і влада.
10. Форми власності: загальна характеристика.
11. Сучасні моделі ринкового господарства.
12. Цінності українського національного господарського укладу.
13. Історична еволюція уявлень про багатство.
14. Образ людини в філософії економіки (С.Н.Булгаков, Н.Ф.Федоров, А.В.Чаянов, М.І.Туган-Барановський, А.А. Богданов).
15. Моделі економічної людини в західній філософсько-економічній думці (А.Сміт, маржиналісти, А.Маршал, Ф.Хайек, М.Фрідман, Дж.Кейнс).
16. Адам Сміт як філософ.
17. Емпіричний зміст концепції Мальтуса.
18. Філософсько-економічний спадок К.Маркса.
19. Внесок А.Маршала в теорію економіки.
20. Економічна теорія добробуту Парето.
21. Економічна теорія використання простору Вебера.
22. «Ізольована держава» Тюнена.
23. Внесок Кейнса в економічну науку.
24. Гуманістичні тенденції розвитку економіки, її підстави, зміст і сутність.
25. Дегуманістична тенденція розвитку економіки, її зміст, підстави і сутність.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ЩОДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Студент заочного відділення виконує контрольну роботу з дисципліни «Філософія економічного розвитку» відповідно навчального плану. Виконання контрольної роботи є допуском до екзамену або заліком.

Основні вимоги:

1. Студент обирає тему згідно номеру залікової книжки.
2. Робота виконується у звичайному учнівському зошиті (10-12 аркушів) у рукописному вигляді (читабельно) або друком з усіма вимогами до самостійної роботи (до 20 сторінок).

3. Робота повинна мати план (вступ, 2-3 питання, висновки та перелік використаних джерел - не менше 3-х, які правильно оформлені).

Строк перевірки контрольної роботи - 10 днів після дати її реєстрації. Контрольні роботи потрібно здати за 2 тижні до сесії.

Не зараховані роботи є підставою для не допуску до заліку або екзамену.

ПИТАННЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ І ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ»

1. Предмет філософії економіки.
2. Основне питання філософії економіки як співвідношення економічного буття і економічної овідомості.
3. Виробництво і споживання як форми співвідношення людини і природи.
4. Історичні тенденції розвитку виробництва.
5. Типи економічного пізнання: античний, середньовічний, антропологічний, буржуазний - та їх характеристика.
6. Економічна істина та її критерії.
7. Періодизація процесу суспільно-економічного розвитку і її філософські підстави.
8. Поняття ринку і ринкового господарства.
9. Сучасні моделі ринкового господарства.
10. Образ економічної людини у вітчизняній філософії економіки.
11. Образ економічної людини в західній філософії економіки.
12. Праця як основа суспільного виробництва.
13. Проблема власності в філософії економіки.
14. Принципи розподілу і способи отримання доходів.
15. Філософсько-економічна сутність багатства.
16. Еволюція уявлень про багатство.
17. Характеристика форм власності.
18. Гуманістичні тенденції розвитку економіки, її підстави, зміст і сутність.
19. Дегуманістична тенденція розвитку економіки, її зміст, підстави і сутність.
20. Цінність, перспективи та майбутнє української економічної системи. Підстави прогнозу.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акулов М.Ч. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч. посіб./ М.Ч.Акулов, А.В.Драбанич, Т.В.Євась та ін. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 328 с.
2. Алексеева Т.А. Джон Роулз и его теория справедливости/ Т.А.Алексеева// Вопросы философии. – 1994. - №10. – С. 112-118.
3. Артемюн Б. Філософські проблеми суспільного розвитку: навч. посіб./ Б.Артемюн. – К.: Абрис, 2008. – 178с.
4. Арутюнов В.Х. Філософія глобальних проблем сучасності: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц./ В.Х.Арутюнов, В.М.Свінцицький – К.: КНЕУ, 2003. – 90 с.
5. Базилюк А.В. Економічна теорія. Практикум: навч. посіб./ А.В.Базилюк, Ж.В.Дерій, В.В.Коншева та ін. – К.:Центр учбової літератури, 2012. - 312 с.
6. Базилевич В.Д. Історія економічних вчень: підруч./ В.Д. Базилевич, П.М. Леоненко, Н.І Гражевська та ін. - К.: Знання, 2005. - 567 с.
7. Богданов А.А. Тектология (Всеобщая организационная наука): В 2-х кн. – Т.1. – М.: Экономика, 1989. – 416 с.
8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: учеб./ Е.Ф.Борисов. – М.: Юрист, 1997.-568с.
9. Булгаков С.Н. Философия хозяйства [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://magister.msk.ru/library/philos/bulgarov/bulgak.01.htm>.
10. Голенкова З.Т. Бедность/ З.Т.Голенкова// Политическая энциклопедия в 2-х томах. – М.:Мысль, 2000. – Том А-М.-724 с.
11. Гуревич П.С. Уникальное творение Вселенной – О человеческом в человеке/ П.С.Гуревич// Под общ. ред. И.Т. Фролова. - М.: Политиздат, 1991.-384 с.
12. Деркач В. Людина і природа: міри сучасної свідомості та проблема збереження довкілля/ В.Деркач// Філософська думка. – 2000. – №3. – С.75-98.
13. Додонов Р.О. Стихия ринку та зростаюча природовідповідальність людини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: www.pbuv.gov.ua.
14. Долан Э.Дж. Макроэкономика./ Э. Дж.Долан, Д.Линджей - СПб., 1994. – 402 с.
15. Древнекитайская философия: Собрание текстов: В 2-х т. - Т.1. - М.: Просвещение, 1972. - 398 с.
16. Друкер П.Ф. Эпоха разрыва. Ориентиры для нашего меняющегося общества/ П.Ф.Друкер; пер. с англ. и ред. Б.Л.Глушак. - М.:СПб.;К.: Вильямс, 2007. - 323 с.
17. Зарубницький К. Доля цивілізації в світі філософії Мартіна Хайдеггера/ К.Зарубницький// Філософська думка. – 2000. - №2. - С.95-109.
18. Збарський М. Інтереси – рушійна сила суспільного прогресу/ М.Збарський// Економіка України. - 1999. - №2. - С.58-66.
19. Історія економічних вчень: підр./ За ред.Тарасевича В.М., Петруніна Ю.Є. - К.: Центр учбової літератури, 2013. - 352 с.
20. Канак Ф. Можливості етичного коригування економіки/ Ф.Канак// Філософська думка. – 1999. - №3. – С.143-147.
21. Кисельов М. Гуманістичні засади сучасної екології/ М.Кисельов// Філософська думка. – 2000. – №3. – С.4-23.

22. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники: навч. посіб./ В.М.Ковальчук. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 569 с.
23. Колпаков В. О.О. Богданов і його організаційна наука/ В.Колпаков// Персонал. – 2003. - №11. – С.82-90.
24. Костюк В.С. Економічна теорія: навч. посіб./ В.С.Костюк, А.М.Андрищенко, І.П. Борейко. - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 282 с.
25. Лист Ф. Национальная система политической экономики/ Ф.Лист [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://knukim-edu.ua/index/ php?id=613& view=asticle](http://knukim-edu.ua/index/php?id=613&view=asticle).
26. Литвиненко Н.С. Проблема дистрибутивної справедливості в контексті сучасних теорій суспільного договору/ Н.С.Литвиненко// Актуальні проблеми духовності. – Кривий Ріг, 2006. – С. 87-103.
27. Локк Дж. Два трактата о правлении. - Соч. в 3 т. / Пер. с англ. – Т.3/ Ред. и сост. Субботин А.А. - М.: Мысль, 1988. - 414 с.
28. Лукинов И. Об итогах научной деятельности учреждений отделения экономики НАН Украины в 1995 г. и перспективы развития фундаментальных исследований/ И.Лукинов// Экономика Украины. – 1996. - №8. – С.4-12.
29. Малявин В.В. Конфуций/ В.В.Малявин.- М.: Мол. гвардия,1992.-524с.
30. Маркс К. Капитал. Т.1/ Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – 907 с.
31. Маркс К. Капитал. Т.3. Критика политической экономии/ К.Маркс, Ф.Энгельс// Соч. 2-е изд. – Т. 25. – ч. 2. – 551с.
32. Маркс К. Капитал. Т.4. Теория прибавочной стоимости / К.Маркс, Ф.Энгельс// Соч. 2-е изд. - Т. 26. - ч.1. - 426 с.
33. Маркс К. Немецкая идеология / К.Маркс, Ф. Энгельс// Соч. 2-е изд. - Т. 3. - 551 с.
34. Маршалл А. Принципы экономической науки. - В 3-х т. - Т.1. - Пер. с англ. - М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
35. Мельник Л.Ю. Основи економічної теорії: навч. посіб./ Л.Ю.Мельник, М.Х.Корецький, В.М.Паренко та ін.// Під заг. ред. Л.Ю.Мельника. – К.: Центр учбової літератури, 2005. – 528 с.
36. Мерзляк А.В. Економіка праці і соціально-трудові відносини: навч. посіб./ А.В.Мерзляк, Є.П.Михайлов, М.Х.Корецький та ін.// Під ред. проф. Є.П. Михайлова. - К.: Центр учбової літератури, 2005. - 240 с.
37. Мочерный С. Проблемы человека в экономической теории/ С.Мочерный// Экономика Украины. - 1999. - №1. – С.72-79.
38. Муза Д.Е. Введение в глобалистику: учеб. пособ./ Д.Е.Муза. – Донецк: Изд-во «Ноулидж», 2010. – 240 с.
39. Муза Д.Е. Информационное общество: притязания, возможности, проблемы. Философские очерки [монография]/ Д.Е.Муза. – Днепропетровск: Адверта, 2013. – 144с.
40. Основи економічної теорії: підруч./ За ред. С.В.Мочерного. – Тернопіль: АТ «Тарнекс», 1993. – 688 с.
41. Пико де ла Мирандола Речь о достоинстве человека // Эстетика Ренессанса. В 2-х т. - М.: Просвещение, 1981. - Т.1. - 492 с.

42. Плякин В.А. Пространственная экономическая трансформация региональной природно-хозяйственной системы: структура и механизм реализации/ А.В.Плякин. – Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2006. – 364 с.
43. Покритан А. Ринкова трансформація і проблема пріоритетів у економіці України/ А.Покритан// Економіка України. - 1997. - №12. - С.18-27.
44. Проскурін П.В. Історія економіки та економічних учень. Економічна історія індустріальної цивілізації: навч. посіб./ П.В.Проскурін– Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К.: КНЕУ, 2008. – 400 с.
45. Пустовіт Р. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках/ Р.Пустовіт// Економіка України. - 2008. - №6. - С.14-26.
46. Савкин И. Русская философия собственности (XVII – XX в.в.)/ И.Савкин. – СПб.: СП «Ганза», 1993. – 512 с.
47. Сименко Е.И. Социально-исторические причины глобального экологического кризиса/ Е.И.Сименко// Інформоенергетичні технології адаптаційних процесів життєдіяльності на початку III-го тисячоліття: матеріали Міжнародної конференції. – Київ – Кривий ріг, 2001. – С.34-42.
48. Сковорода Г.С. Сад пісень: Вибрані твори./ Г.С.Сковорода. -К.: «Веселка», 1983. - 190 с.
49. Степин В.С. Научная рациональность в гуманистическом измерении/ В.С.Степин// О человеческом в человеке [Под общ. ред. И.Т.Фролова]. – М.: Политиздат, 1991. – 384 с. – С.138-167.
50. Степура О.С. Політична економія: навч. посіб./ О.С.Степура, О.С.Єрмеєв, Т.Ю.Пономарьова та ін. - К.: Кондор, 2008. – 408 с.
51. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів./ Заг. ред. В.В.Дубічинського. - Х.: ВД «Школа», 2006.- 1008 с.
52. Тарнавська Н. Новітні прояви конкуренції в суспільстві,яке будується на знаннях/ Н.Тарнавська// Економіка України. - 2008. - №2. - С.3-16.
53. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія: навч. посіб./ А.А.Ткач. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.
54. Тоффлер Э. Революция богатства (как оно будет роздано и как оно изменило нашу жизнь)/ Э.Тоффлер, Х.Тоффлер.-М.: АСТ-Москва,2008.-569с.
55. Федоренко В.Г. Основи економічної теорії/ В.Г. Федоренко. – К.: Алерта, 2012. – 312 с.
56. Філософія: навч.-метод. посіб. для студентів технічних вузів./ Під ред. Л.О.Алексєєвої, Р.О.Додонова, Д.Є.Музи та ін. – Донецьк: ДонНТУ, 2004.-180с.
57. Філософія як історія філософії: підруч./За заг. ред. В.І.Ярошовця. -К.: Центр учбової літератури, 2010. – 648 с.
58. Чанышев А.А. Курс лекций по древней и средневековой философии: учеб. пос. для вузов./ А.А.Чанышев. - М.: Высш. шк.,1991.-512 с.
59. Черняк В. Модель економіки: вибор України/ В.Черняк// Економіка України. – 1995. - №9. – С.31-39.
60. Шевченко О.О. Історія економіки і економічної думки: сучасні економічні теорії: навч. посіб./ О.О.Шевченко. - К.: Центр учбової літератури, 2012. – 288 с.

61. Щетінін А.І. Політична економія: підруч./ А.І.Щетінін. - К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
62. Эзоп. Басни/ Эзоп [пер. Л.М.Гаспарова]. – СПб.: Изд. Дом «Азбука – Классика», 2008.- 288 с.
63. Яркін П. Тенденції ринку праці в Україні / П.Яркін// Фінанси. - 2005. - №12. - С.23-27.

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК
З ДИСЦИПЛІНИ
«ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ І ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ»**

Дяченко Наталія Іванівна

Поліщук Наталія Олександрівна